THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA

BELGRADE 1957

THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Published by
Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia
Belgrade 1957

Edited by
Dr. ZDENKO LÖWENTHAL

Technical editor:
Dr. TEODOR KOVAČ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Printed in 3000 cardboard-bound copies and a 1000 cloth-bound copies with a summary in English

Published by: Federation of Jewish Communities of the FPRY, Belgrade, 71, Sedmog Jula ul.

Printers: „Vuk Karadžić", „Slobodan Jović" plant, Belgrade, 52, Stojana Protica.

THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA

The Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, on behalf of the surviving remnants of Yugoslav Jews, dedicates this book to the memory of 60.000 Jews of Yugoslavia, who fell as tortured victims of fascism or lost their lives as fighters against fascism from 1941 to 1945.

This book is also dedicated to the memory of nearly 2.000.000 citizens of Yugoslavia, to the memory of 6.000.000 Jews and to the memory of millions of victims and fallen fighters of all the nations who fought for annihilation of the fascist scourge or suffered under it.

They all represent a glorious yet tragic community, a vast legion of heroes and martyrs for the same great cause. And just as their heroic blood and their tortured corpses lie mingled on countless battlefields, in mass death camps and mass graves, so also does our memory of all of them — a debt of honour and piety, a debt of love and gratitude to all of them — remain in substance undivided.

This book appears in the year 1952, ten years after the final completion of Hitler's plan for total extermination of Jews. The „Thousand year Reich" was shatterd after only twelve years of its unprecedented bloody and brutal rule against the fighting spirit of liberty loving nations and the conscience of progressive humanity. The peoples whom it tried to enslave for ever or destroy are still living and building a better future for themselves. Out of the enslaved Yugoslavia there emerged — by the will and power of its peoples — a new socialist Yugoslavia, a country of fraternity and unity of all its peoples and citizens, while the Jewish people are now building up their state of Israel.

This book is not only a ghastly reminder of the past, but also a warning for the future. It is not only a description of a tragedy, but also an apotheosis of these fallen fighters and martyrs.

CONTENTS

ENGLISH FOREWORD, SUMMARY AND EXPLANATIONS TO THE PHOTODOCUMENTATION XI

SERBIAN ORIGINAL

Foreword (Dr. Albert Vajs) XI

Part One

SERBIA

Chapter I — First measures in Belgrade 1
Chapter II — Shooting of hostages in Belgrade 8
Chapter III — Banat 9
First measures 9
Deportation of the Banat Jews 13
Chapter IV — Internment and shooting of adult Jews in Belgrade 15
Chapter V — Internment and shooting of Jewish women and children in Belgrade 23
Chapter VI — Liquidation of Jews in the Belgrade and Kovin hospitals 35
Chapter VII — Persecution and liquidation of Jews in the interior of Serbia 38
Chapter VIII — Jews in Serbia from the second half of 1942 to the Liberation of the country 42
Chapter IX — Seizure of Jewish property 46
A) Serbia 46
1) Before the internment of all Jews (December 1941) 46
2) After the internment of all Jews (after December 1941) 48
B) Banat 50
Chapter X — Destruction of Jewish cultural and religious objects 52

Part Two

„THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA"

Chapter I — First measures 54
Chapter II — Danica and Jadovno camps 57
1) Danica camp 58
2) Jadovno camp 59
Chapter III — Mass internment of Jews 60
Chapter IV — Persecution of Jews in Bosnia and Herzegovina 64
A) Sarajevo 64
1) First measures 64
2) Internment and deportation 67
B) Other places in Bosnia and Hercegovina 70
Chapter V — In the concentration camps of the Independent State of Croatia 72
Chapter VI — Loborgrad, Đakovo, Tenje 74
1) Loborgrad 74
2) Đakovo 76
3) Tenje settlement and camp 79
Chapter VII — The ustashi prisons, execution of hostages, unlawful trials 81
1) Prisons 81
2) Unlawful trials and execution of hostages 81
Chapter VIII — Jasenovac aid Stara Gradiška 85
A) Jasenovac 85
1) General 85
2) Various mass crimes 97
B) Stara Gradiška 107
Chapter IX — Anti-Jewish laws 109
Chapter X — Seizure of Jewish property 111
Chapter XI — Destruction of cultural and religious objects 113

Part Three

SLOVENIA 115

Part Four

YUGOSLAV REGIONS UNDER ITALIAN CONTROL

Introduction 117
Chapter I — Before the capitulation of Italy 118
1) Zone one 118
2) Zone two 119
3) Italian concentration camps in the Independent State of Croatia 122
4) Pag camp 129

5) Montenegro and Kosmet 131
Chapter II — German occupation after the capitulation of Italy 132
1) North-western regions of Yugoslavia 132
2) Montenegro and Kosmet 134

Part Five

BAČKA AND BARANJA

Section One

Hungarian occupation (before March 1944)

Chapter I — First measures 136
Chapter II — Activity of the aliens control department 141
Chapter III — The „Raid" 143
1) Šajkaška 145
2) Novi Sad and Stari Bečej 149
Chapter IV — Tortures in investigation prisons 158
Chapter V — Forced labour 163

Section Two

German occupation (March — October 1944)

Chapter VI — First measures 166
Chapter VII — Deportation of the Bačka and Baranja Jews 168
1) Internment 168
2) Deportation 172
3) Leaving collection camps 173
4) Plunder of Jewish property 176
Chapter VIII — The fate of Jews in forced labour camps 178
A) Labour groups in Hungary 178
B) Labour groups in Bor mines 179
1) Life of workers 179
2) Journey from Bor mines to Hungary 182

Part Six

MACEDONIA

Chapter I — From the occupation to the internment of all Macedonian Jews (April 1941 — March 1943) 189
Chapter II — Deportation of Macedonian Jews (March — April 1943) 190
Liquidation of the property of deported Jews 195
Photodocumentation 197

FOREWORD

The Federation of Jewish Communities in the Federative People's Republic of Yugoslavia soon after the liberation set itself the task of collecting, compiling and gradually publishing documentary materials, within the limits of its forces and possibilities, as also scientific and publicistic works relating to the history of Jews in Yugoslav lands from the most remote times up to the present, with the final aim of preparing and publishing, using modern scientific methods, a comprehensive history of Jews in Yugoslav lands. Although we were aware that such a task was by no means an easy one and that it required great efforts and a long hard work, we considered it to be of exceptional importance and urgency, especially now when the number of surviving Jews living in Yugoslavia is only about 6.500 persons. We believed also that such a work would represent a precious contribution both to the history of Yugoslav lands and their peoples and to the history of the Jewish people in general. We have benefited by the results attained by the Yugoslav historical science, as also by the works of Jewish researchers and historians in our country and abroad, and have endeavoured to secure as wide a technical cooperation as possible. We can therefore point out with satisfaction that despite all the difficulties the results hitherto achieved are encouraging.

It is well known that the Jews lived in the territory of the present Yugoslavia already in the first century of our era, i. e. almost 2.000 years ago. Since those times larger or smaller Jewish communities existed in various parts of our present fatherland. Sharing good and evil with other inhabitants of these regions, but also preserving many specific traits characterizing the history of the Jewish people in the so-called Diaspora, the Jews had, from the period of slavery — through the period of feudalism and bourgeois society — down to the socialist period, participated in the economic, social and cultural life of this people, creating and preserving at the same time — as a specific minority group — a social and cultural life of their own.

After the creation of Yugoslavia in 1918, the Jewish communities living in the territories which merged into a new state, ente-

red it as a component part. Within the framework of the new state they became more and more tied together into a single Jewish community of Yugoslavia. These closer relations obtained their organizational form in the Federation of Jewish communities of Yugoslavia, founded already in 1920, as well as in a series of other common organizations and institutions. According to the statistical data collected before the Second World War, there were about 70 000 Yugoslav Jews in 1939, beside a number of foreign Jews, which increased particularly after Hitler's advent to power, when about 5.000 Jewish emigrants from Germany, Austria, Czechoslovakia and other countries subjugated by Hitler or falling under his influence, found azylum in our country.

Although numerically small in relation to the rest of population of the pre-war Yugoslavia (about ½%) as also in relation to the total number of Jews in the world at that time (under ½%), the Jewish community of Yugoslavia preserved not only an old and very rich past, but also a very active Jewish life. Beside 117 Jewish communities, there existed also a number of national, social, cultural, sport and other associations. There were rich Jewish public libraries and archives, collections of historical rarities and comparatively numerous Jewish periodical papers, a wide publicity and publishing activity. A lively contact with the Jewish organizations abroad was also maintained. The Jews of Yugoslavia actively participated in the building up of Palestine, from which the State of Israel emerged in 1948. In proportion with their numerical strength they took a very active part in the economic, social and cultural life of Yugoslavia. Apart from the whole pleiad of Jewish public workers participating in the life of the Jewish community itself, they gave no small number of social, political and cultural workers to their wider Yugoslav community. A comparatively considerable number of them participated in progressive movements, in the work of the Communist Party, in the student movement and other progressive developments in our country.

Although they enjoyed a formal civil equality in the old Yugoslavia, they were not given a real and complete equality. Centuries old racial and religious prejudices, due to the development and contradictions of the class society, were felt even after the formal emancipation of Jews. They were supported and encouraged by reactionary groups of various denominations. Thus, in spite of formal equality, there existed a good deal of social discrimination and neglect in their respect. It is true, however, that antisemitism in the pre-war Yugoslavia had taken far lesser proportions than in some other countries. A huge majority of Yugoslav peoples — themselves subjugated for centuries — were broadhearted in their attitude towards the minority groups in their country, and also towards the Jews. But the appearance of fascism, especially after the seizure of power in Germany by Hitler, aggravated also the position of the Jews in Yugoslavia. The increasing influence of nazism and fascism, which formed

their fifth columns in our country and found collaborators from among the ranks of various groups of home reactionaries, brought about an increased antisemitic propaganda. The reactionary and anti-national regimes of the time not only failed to resist this propaganda, but actually secretly and even publicly encouraged it. In 1940 during the government of Cvetković — Maček the first legislative action was taken limiting even the formal civil equality of Jews (the so called Korošec laws forbidding the exercise of some professions by Jews and limiting their right to education). Thus already in the old Yugoslavia, whose governments more and more followed the path of cooperation with fascism, the tragedy of the Yugoslav Jewry was prepared.

But the tragic turn in the history of Yugoslav Jews started on April 6, 1941, when the fascist aggressors and their satelites attacked Yugoslavia. Apart from the horrors and illegality engulfing our country and its peoples from that day, a series of special and hideous measures against the Jews was introduced from the first day, ranging from humiliation and plunder down to the severest tortures and mass annihilation. Thus started the most fateful tragedy in the nearly 2.000 years long history of Jews on this soil. This is in fact the subject of this book. And this is exactly the reason for which we are giving it as our first post-war publication, as a part of our broader task, mentioned above, of compiling a complete history of Jews in Yugoslav lands.

The tragedy of Yugoslav Jews under fascism is a part of the general and horrible tragedy of many countries which fascism tried to enslave or destroy. It is inseparably tied up both with the huge horrible sufferings of other Yugoslav peoples and with the dreadful sufferings of the Jewish people, which — according to the plan hatched by Hitler and bis bloody collaborators and executors — had to be completely exterminated from earth surface. Today when this criminal plan is completely brought to the light, at least in its main lines, as also ist bestial methods of execution, the victims of which were—beside millions of others—almost 2.000.000 Yugoslav sitizens and over 6.000.000 Jews (more than one third of about 17.000.000 Jews existing in the world at the time of Hitler's advent to power), we think it no longer necessary to enter into a general analysis of the causes of appearance of fascism and its bestial crimes. We may confine ourselves to presenting the main facts about the destruction of 60.000 Jews in Yugoslavia and thereby offer one more document to the history of the most hideous and most massive crime of genocide known in the history of humanity.

During more than four years — from April 1941 to May 1945 — the tragedy of Yugoslav Jews continued uninterrupted. These fascist criminals persisted in their criminal action up to the last days, not stopping even when they became completely aware that they were

facing imminent destruction. Thus about 80% of the total number of the Jews living in pre-war Yugoslavia was destroyed, irrespective of their sex or age, material and social position, profession and political or ideological conceptions. They killed both babies and old people, both the poorest and the richest, both the most progressive and the most conservative elements. The very fact of being a Jew — was tantamount to a death sentence.

*
* *

This book is of documentary character. It was intended to be published several years ago by the Yugoslav State Comission for Investigation of Crimes of the Occupants and their Collaborators as a result of ample investigation made by the Commission. Soon after its formation (under the decision passed at the Second Session of the Antifascist Assembly of National Liberation of Yugoslavia, held at Jajce on Novembar 30, 1943) the State Commission began to investigate all fascist crimes committed in our country, including naturally the crimes against the Jews. When after the Liberation this work was fully developed all over the territory of the state and when the State Commission was able better to organize and coordinate the activities of local, district, county and republican commissions, the evidence on fascist crimes against the Jews began to pour in an ever increasing quantity. Under the general guidance of the then president of the State Commission, prof. Dr. Dušan Nedeljković and secretary Dr. Ivan Grđić, but at the initiative and under direct guidance of my own — as I was also assisting in the work of the State Commission at that time — systematic compiling of the whole relevant materials was undertaken already in Autumn 1945. In cooperation with the entire network of the State Commission, particularly of republican commissions and special commissions of inquiry created within them, a series of special reports and memoranda was produced, together with the protocols of hearing and other documentary materials representing several thousand pages. It should be pointed out that many Jews collaborated in this work as officials or volunteers, and that our Federation and various Jewish communities also assisted in it. As there was neither time nor material possibilities to publish all this huge material, it was decided to make it a basis of a succinct publication of medium size. The preparation of this book was entrusted to the late captain David Anaf, retired army law officer, then a part time official of the State Commission, a resolute antifascist, an excellent expert and a man of great general culture.

Although this book of documents is the result of work of a great number of collaborators, and as such, a collective product of the ramified apparatus of the State Commission, yet we must specially

stress the merits of the late David Anaf for its existence. He approached this task with a great zeal and conscientiousness. He carefully studied the whole collected materials, as well as other relevant documents from our own and other countries; he entered deeply into the whole complex of the problem with the studiousness characteristic of him and pointed to the flaws with an expert confidence, insisting on their being removed by further investigation and personally participating in the gathering of new decumentary evidence. After his persistent work of about two years time and after three revisions this book obtained substantially its present form by the beginning of 1948.

In April 1948 the State Commission had already completed its main task and ceased its activities, which were henceforth transferred to the regular investigating and judicial authorities. For that reason the Commission could not continue the work on this book, and our Federation took therefore upon itself to complete and publish it. Unfortunately David Anaf — already suffering for many years from the heavy consequences of a long life in war prisoners' camps in Germany — fell seriously ill and died several months later. Owing to these circumstances and also to the fact that the Federation was overloaded with other more urgent business, it was only now possible to approach the task of publishing this book.

Except some minor alterations and amendments of technical nature, the present text is the one adopted by the State Commission on the basis of investigated evidence materials, especially on the basis of several main reports, which are cited here together with their register numbers in the documentary archives of the State Commission. These are the following:

1) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Serbia (R. No. 16189).

2) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Croatia (R. No. 18532).

3) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Bosnia and Herzegovina (R. No. 16786).

4) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Vojvodina (R. No. 16163 and R. No. 23410).

5) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Slovenia (R. No. 14974).

6) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Kosovo and Metohija (R. No. 14980 and R. No. 14989).

7) The crimes of the occupants and their collaborators against Jews in Macedonia (R. No. 16490).

*
* *

We believe that this book — such as it is — has fulfilled its main task: to give a succinct and comprehensive picture of the entire

scope of fascist crimes against Jews in Yugoslavia, based exclusively on investigated and established facts and evidence and presented with the maximum degree of objectivity humanly possible. Nevertheless, it has its flaws and gaps.

Though we disposed with relatively copious materials, there were questions for which it was rather scarce. We must bear in mind that the criminals had succeeded in timely destroying a large quantity of evidence materials bearing on their crimes, primarily living men, but also written documents and thousands of corpses.

Thus there is some disproportion in the presentation of facts. Some less important questions are dealt with in greater detail, whereas the others, much more important ones, are discussed briefly, simply because of the lack of available evidence.

This book contains the results of investigated and examined materials roughly up to the beginning of 1948. Since then much new materials has been discovered, but it has not been included in this book for the simple reason that what we were able to examine convinced us that the new materials would by no means disprove the evidence and facts brought out here, but on the contrary only explain and supplement them in greater detail. The introduction of these new materials would no doubt be useful, but it is not vital and would impose considerable changes in the text of the book. In the desire to preserve the integrity of the text and the special character it bears as a work of the State Commission, we did not want to make these changes. It is our intention, however, to study and publish these new materials one day.

In the endeavour to give a succinct presentation of the crimes, such as they were actually committed, this book neglects to a certain extent the concrete role of particular criminals, both of those on the top who had planned these crimes, and a great number of those who had directly ordered, executed or assisted in their perpetration. This book, therefore, does not enter into the separate role of Hitler and the highest leaders of the Third Reich, still less into that of Pavelić or Artuković, or for that matter into the role of many other German, Austrian, Italian, Hungarian, Bulgarian, ustashi, chetnik, Ljotićite, Nedićite, Rupnikite and other fascist criminals. Inasmuch as the names of some of them are mentioned here, these are primarily the names of direct perpetrators of crimes, whose identity it was possible to establish on the basis of evidence. We have started from the assumption that the general role of foreign and home arch - criminals, at least in its main line, has been sufficiently exlained in other documents published here and abroad. But although not all of these hateful names are mentioned here, this book nevertheless represents one more grave indictment against all of them, and at the same time a sharp protest on our part against those who have hitherto escaped deserved punishment, as also against those who have prevented and are still preventing punishment to reach the criminals. For we must point out here that war criminals and trai-

tors had not everywhere met the same severe and just treatment as in our country. We must state with bitterness that many of them were left unpunished, or aworded only very light punishments. Is it not almost incomprehensible that such arch-criminals as Pavelić and Artuković are still enjoying freedom, and that our country has been vainly fighting for months to obtain their extradition although their responsibility is thousandfold proved?! Is it not incomprehensible that Franz Rademacher, guilty for so many grave crimes, and for the death of several thousand Jews in Serbia, should have been sentenced recently to only 3 1/2 years of imprisonment?! Are we to wonder then that fascism and nazism are raising their heads again and glorifying the odious crimes of the past, somewhat timidly at present but each day more and more conspicuously, thus preparing the atmosphere for new crimes and acts of genocide in the future?! Such spectacles are a disgrace to the memory of the millions of tortured victims and fighters. They endanger peaceful cooperation among the nations and the basic rights of man; they represent a heavy burden on the conscience of all those who encourage them or connive at them.

*
* *

The text of this book is divided into six main parts according to the territorial units illegally created by the occupants and their traitorous collaborators on the territory of the temporarily dismembered Yugoslavia. Although their aim was always the same, there were some differences in their methods, in legislative measures and actual perpetration of crimes. We believe that the best way to present the fascist crimes against the Jews in full relief is to describe them in a few chapters, from the first acts up to the last ones, within each particular occupants' or traitors' territorial unit.

A number of photographs and photo-copies of documents is annexed to the text of this book. A good many of them are obtained from the documentary records of the State Commission, but some also from other trustworthy sources. Some of them have already been reproduced in earlier publications, but the others are here reproduced for the first time in our country. While the text of the book strictly follows its system of presentation, these photographs represent only a comparatively small choice from the huge materials of that kind available and are meant to serve only as further documentary illustrations of some passages in the text. The authenticity of each of these photographs has been verified. It was, however, impossible to establish with certainty that each of these photographs represented only the crimes against the Jews, but we have included here only the photographs of such places and crimes in which it was evident that the Jews had been slain together with other citizens of our country.

The present edition of this book — 4.000 copies — is published in our language. One thousand copies of it are also furnished with a succinct summary of the text, the list of contents and captions of photographs in English. As there is no possibility at present of translating this book into any world language, we have endeavoured to satisfy in this way, to some extent at least, the interest of the foreign public, especially of the Jewish public in other countries, which became manifest as soon as it was known that we were preparing this publication. This is also an act of gratitude to those Jewish institutions which on their part had helped the surviving Jews in Yugoslavia, after their unexampled tragedy, to restore their community.

*
* *

This book — as is its task — describes the fascist crimes and the sufferings of their tortured victims. Its task is not, therefore, to describe the active part played by the Yugoslav Jews in the struggle against fascism. This will be the subject of a separate publication we are preparing now. But for the sake of truth and to remove false impressions, we must state here too that the Yugoslav Jews were not only tortured victims of the fascist criminals, but also active fighters against the evil of fascism. In the ranks of the glorious National-Liberation Army and the Partisan Units of Yugoslavia, in the work of the National-Liberation Movement in the liberated and occupied territories, in war prisoners' and internment camps, in exile — everywhere — they took part in this struggle in the proportion which is no less than that of the other citizens of Yugoslavia, although a greater number of them was already interned or liquidated at the time when the people's rising in our country was widely stirred up. We think that we can point out to this fact with pride, as well as to the fact that a great number of Jews in many other countries took part in the resistance movements and partisan activities, and that many hundreds of thousands of them fought in the ranks of all Allied armies.

But there is also another fact at which we can take pride. There was almost no Yugoslav Jew who had collaborated with the fascist occupants and their traitorous domestic collaborators, or disgraced himself with the blood and sufferings of his brethren.

From about 75.000 Jews living in Yugoslavia in April 1941, only about 15.000 survived. Some 60.000 of them fell as tortured victims of fascism or fighting against it. A huge majority of them gathered again in the New Yugoslavia after the Liberation and heartily cooperated in its recovery and upbuilding. After the creation of the State of Israel — from May 1948 up to the present day — 8.000 Yugoslav Jews emigrated there to participate in the realization of a dream of countless generations of Jews, a historical justice to the Jewish people, who — after enduring the hard fate of a minority group for centuries full of discrimination and sufferings

— survived to see the realization of their Jewish state. The Yugoslav peoples and their people's authorities, just because they were inspired with genuine spirit of internationalism, properly understood these historical developments among contemporary Jewry and assisted this emigration in a wholehearted and cooperative manner, which filled with admiration the Jews all over the world. Although they no longer live in Yugoslavia, a large majority of Jews of Yugoslav origin — in Israel and other countries — have remained deeply loyal to their former fatherland and are proud of it.

At present only about 6.500 Jews are still living in Yugoslavia. For the first time in their nearly 2.000 years long life on this soil they enjoy in the new socialist Yugoslavia full and real equality as men and citizens and wide possibilities of cultivating their Jewish values and developing the life of their narrower community as much as they themselves wish it. Conscious that their favourable position — as also that of all other citizens of the New Yugoslavia, of all its peoples, nationalities and various minority groups — is one of the basic achievements of the great National Liberation Struggle and of the National Revolution of Yugoslav peoples, they are and remain unhesitating defenders of these achievements, enthusiastic champions of their further development and their conscientious and proud interpretors to the other Jews in the world.

For all these reasons, in expressing its sincere gratitude to all those who had helped and enabled the appearance of this book, the Federation of Jewish Communities in the FPR of Yugoslavia considers that in rendering this book to the public it is only paying a sacred debt and fulfilling an honourable task.

Belgrade, August 1952

Dr. Albert Vajs
President of the Federation of Jewish Communities in the FPR of Yugoslavia.

Note:

1) Abbreviation „ZS", often mentioned in the text, means a protocol of hearings.
2) The term „Commission" or „our Commission" means the State Commission for Investigation of Crimes of the Occupants and their Collaborators, in whose edition the book was originally intended to be published, as is explained in this Foreword.
3) The names of victims are, as a rule, given in phonetic transcription in our language. The names of criminals and foreign geographical places are as a rule given in their respective transcription for the sake of better identification.

SUMMARY

PART ONE

SERBIA

Chapter One

First measures in Belgrade

Plunder. — The Germans occupied Belgrade on April 12, 1941. Already the next day they began to plunder Jewish property, break the Jewish shops, from which goods were transported in trucks. The Jews, owners of larger appartments, were simply turned out to the street without being permitted to take with themselves anything except the most necessary things. Besides the German soldiers, the volksdeutschers settled in Belgrade at an earlier date engaged also in plundering. Being well acquainted with the conditions in the country, they served as experts, spies and direct executors of the orders of the German occupants.

Registration of Jews. — A week after the entry of the German troops in Belgrade there was created a special Police for Jews. Its first task was the registration of Jews. On that occasion every Jew was given a badge with the inscription „Jew — Jude", without which no one dared to appear in the street. The total number of the persons registered was 9.145, of about 12.000 living in Belgrade before the war. The others had either fled away, or were made war prisoners, or failed to report themselves.

Forced labour. — The order on forced labour was issued in May 1941. Till then no one was spared forced labour. However, the new Regulation limited forced labour to male persons from 14-60 years of age and to women from 14—40 years of age. In this way some 4000 men and an indefinite number of women were registered for work.

Hard and exerting labour had to be done by Jews under the most difficult conditions (loading and unloading of wagons, clearing out of streets, digging out of corpses etc.) „Every worker had to put a sac of 100 to 150 kilos on his shoulder and take it running to the truck and back." (Deposition of a witness.) Every slackening of work was punished by a shower of blows, the men were struck by rifle butts and tramped down; they were forced to fetch out the corpses with naked hands and also to clear the latrines with naked hands — „as a punishment for showing the signs of disgust at the excrements of the „superior race". (Deposi-

tion of a witness.) Besides, every German in uniform could stop a Jew or a Jewess in the street and order them to do something for him. It often happened that after the job was finished the Jew was beaten and completely ransacked.

Ill-treatment. — The Germans and the volksdeutschers would pound the Jews in the street „because they insolently stared at them". Very favourite were the „exercises" in arresting and taking away of Jews, carried out mostly on Friday evening in the Synagogue during the divine service, or in lodgings. From the blocked lodgings and streets they would take the people to the St. Sava Home and subject them to „drills"; the old and the sick were forced to run in circle, to exercise high and low crouch, frog jumps etc. until they fell to the ground, while all the time they were derided and struck with rifle butts.

The first anti-Jewish Regulation was issued on May 31. It did not differ in substance from the Nüremberg Law.

Chapter Two

Shooting of hostages in Belgrade

The beginning of the National-Liberation struggle brought about new aggravations. On July 26 the seventeen years old Haim Almoslino set on fire a German motor-cycle. Thereupon the Police for Jews ordered all the Jews to assemble at the Tašmajdan on July 27. Some 1200 Jews reported themselves. The Germans divided them according to their professions and set apart every tenth of them as a hostage, took them to Jajinci and executed them on July 29.

Chapter Three

Banat

Ill-treatment and humiliation. — The fact that a considerable section of the German minority lived in Banat made the sufferings of the Banat Jews still greater. The mass participation of the volksdeutschers gave the anti-Jewish measures a far more cruel character. Only a few days after the entry of the Germans 25% of the Banat Jews were put to prison (in Zrenjanin 40%), and four months later not a single Jew was left in Banat. The German youth and even middle aged people were quite enraged and insisted on seeing blood, cruelly treated the Jews, harnessed them to cow-carts, forced them to clean the latrines with bare hands and wipe the windows and dirty corridors with their linen, clothes and even their beards. They were forced to saw woods with blunt saws and were dead beaten afterwards for their „laziness". Particularly infamous were their „performances". At such „performances" the elderly Jews were compelled to walk on all fours about the room, to roll over their heads, to ride on each other's back and the like. Or they were forced to dance polka quite naked with the guards, who would deliberately tramp them

to bleeding with their sabots, iron nails and iron-shods. One of the favourite amusements of the German soldiers consisted in their night invasions in prisons, wherefrom they would take a number of prisoners, line them up along the wall, click their rifles pretending to shoot them, shout orders of execution, and then drop everything, move the prisoners to another wall and repeat the whole proceeding, and finally take them back to their wards. Or they would do the same on the gallows: they would put the snares round the necks of the victims and slowly strain them and after a long torture send them back to the wards.

There were about 20 cases of murder, executed with the greatest torture and ferocity, often accompanied with ceremonies.

Deportation of the Banat Jews. — In the night between the 14th and the 15th of August 1941 all the Jews not previously arrested were put to prison with permission to take with themselves only such things as they could carry. Searching of their persons and luggage (even vaginal inspection of women and girls) was effected afterwards, accompanied with derision and maltreatment. Searching was carried out on several occasions: at the moment of arrest, at the gathering places, on coming to the prisoners' camps, on departure from the prisoners' camps and finally on their arrival in Belgrade, where all of them — some 2.500 men, women and children — were brought. In Belgrade women and children were let free and all male persons above 14 years of age were sent to the Topovske Šupe prisoners' camp.

Chapter Four

Internment and shooting of adult Jews in Belgrade

The mass internment of adult Jews in Belgrade began about August 25. Only 400—500 of them were still alive on Novembar 10. Within two months and a half the Germans interned and murdered some 5.000 Jews.

Four mass arrests were executed, the largest one on October 18, when 3.500 Jews were sent to forced labour camps. Extermination of Jews was ordered as a reprisal against the struggle for national liberation which flared up at that time. Authentic documents show, however, that the decision of extermination of Jews was in fact taken much earlier by the highest leaders of Germany and that its execution depended only on technical possibilities and political considerations towards the marionette governments of the respective countries. One of these documents reads literally as follows: „It is established in principle that Jews and Gypses represent the elements of disorder and as such a threat to public peace and order. The Jewish intellect has provoked this war and it must be destroyed".

The mass shooting of Jews was begun by the Germans in the first half of September. Every 2—3 days the prisoners were sent in groups of 150—400 allegedly „for work" in Germany, and given va-

rious promises, which had induced some of them to apply voluntarily. These men were executed by the Germans on the way from Pančevo to Jabuka or Deliblato, as also at the Jajinci shooting-range, near Kumodraž and Bežanija.

All this is proved by depositions of eye-witnesses and by authentic documents, and reports by the German units ordered to commit these crimes. They contain descriptions of the whole execution of these crimes and of the place of execution.

Chapter Five

Internment and shooting of Jewish women and children in Belgrade

Internment. — A month after the extermination of Jews, the Germans started the liquidation of their women and children. In December 1941 they were ordered — under the penalty of death — to report themselves to the police on December 8, take with themselves food for several days, lock their lodgings and deliver the keys, furnished with their names and exact address, to the police.

A huge majority of them complied with this order. Several groups of trucks carried the Jewesses and their children to the Sajmište, on the left bank of the Sava, where before the war industrial fairs were held. Several pavilions were „arranged" there to receive them: plank-beds were installed and the windows, broken during the bombardment of Belgrade, were covered with boards.

Some 6.000 women and children were carried there from Belgrade, and from Banat. Somewhat later the Jews from the Topovske Šupe and the Banjica camps were also transferred there. In course of January the Jewesses from the interior of Serbia — Šabac, Niš, Kragujevac — were transported there: in course of February some 300 persons of both sexes from Kosovska Mitrovica and Novi Pazar, and in May a group of the Zemun Jews, 7.500 souls in total.

The command of the camp was in the hands of the Gestapo men (lieutenant Andorfer and non-commissioned officer Enge) and the camp administration was abandoned to the Jews.

Pavilion number 3 was the largest one. Some 5.000 persons were quartered there. Plank-beds were terribly crowded, no one having more than half a metre space. „From the upper beds dripped the urine of small children and flowed the water with which the women, at the order of the Germans, washed the plank-beds, so that all lower beds were wet and the straw, if there was any, damp." (Deposition of a witness.) The food was horrible: a small cup of warm water for breakfast, for lunch and dinner four litres of broth with slices of cabbage and potato here and there. The daily ration of corn bread was only 150 grs. There were days when no food was served. The city authorities failed to send even the quantities of food approved by the Germans, under the pretext that „they could make deliveries for the Jews only after meeting all other needs". (Document No. 1972 of February 3, 1942.) Besides, it was terribly cold and few

were those having no part of their body frozen. Children, tormented by hunger and cold, wept at night, begging their mothers to wrap them better and give them food. The sanitary conditions were wretched, and as the ambulance had no more than 50 beds, the sick were obliged to lie in the pavilion. But they, as well as women and children, had to go out during the „airing" and remain for two hours in the bitterest cold. Under such conditions the death rate was very high.

The conduct of the German officers and soldiers was rude and ruthless. They beat the children and women for the least violation of the order prescribed. A number of persons were executed for attempting to send letters to their relatives in the Jewish hospital in Belgrade.

Liquidation of women and children. — It started at the end of February 1942. The Germans informed the women interned that the camp must be gradually evacuated and invited them to apply voluntarily. They were transported in a huge, dark grey, completely closed car, capable of receiving a hundred persons, in which they were suffocated with gas. „The driver of that car came often to the camp alone, gathered the children round him, fondled them, took them to his arms and offered them chocolates and bonbons. Children liked him and ran out for bonbons whenever he came. No one suspected that they were taken away to be killed. It was strongly believed that they were taken to some labour camp." (Deposition of Hedvige Schönfein, a Swiss non-Jewess married to a Jew.) The last transport left the Sajmište on May 10, 1942. „Of about 8.000 persons only six women were left". (Deposition of Hedvige Schönfein.)

In December 1946 the criminals disclosed before the Military Tribunal of the Belgrade garrison where these thousands of women and children were taken. Thus the SS lieutenant-colonel Ludwig Teichmann stated among others „that a special command from Berlin had liquidated the remaining Jews in the Sajmište camp by means of poison-cars", and estimated their number at about 7.000. This is confirmed by a telegram of the commander of the Security service in Serbia Schaefer to the main office of Security service of the Reich in Berlin No. 3113 of June 9, 1942, stating that the „SS drivers Goetz and Mayer had accomplished their special mission, so that the said persons and the cars mentioned above may be returned".

Chapter Six

Liquidation of Jews in the Belgrade and the Kovin hospitals

The Jewish hospital in Belgrade was established at the order of the Police for Jews in June or July 1941. The whole inventory of the hospital was furnished by Jews. Physicians and the hospital personnel were also Jewish.

This hospital, together with the patients and hospital personnel, remained in Belgrade after the internment of Jews in December 1941.

The number of patients was at first small (80—100 persons), but when the Banat Jews arrived and women and children were interned the hospital received 400—500 persons and became overcrowded (mostly two patients in one bed). At the order of the Germans all pregnant women had to be subject to forcible miscarriage.

In the night betweeen March 18 and 19, 1942 all members of families of the physicians and attendants were arrested by the Gestapo. Patients from the other hospital buildings were brought to the main building of the Jewish hospital, which contained now 700—800 persons. Twice a day that huge, dark-grey windowless car came; 80—85 persons were crammed in it, fastened with a padlock and taken away. On March 22 the hospital personnel and the physicians were also taken away.

In the month of July the patients from the other hospitals and the lunatic asylum in Kovin came to turn. The last patients from this hospital (11 persons) were transported on October 2 and executed at Deliblato.

Chapter Seven

Persecution and liquidation of Jews in the interior of Serbia

In the interior of Serbia the Germans applied the same system as in Belgrade: within 4—5 months after the occupation of the country they interned first the Jews and then their women and children. The male persons were executed soon after, and the women and children were sent to the Sajmište.

In the interior of Serbia there were two concentration camps for adult Jews: at the Crveni Krst in Niš (for Jews from East and South Serbia) and a camp in Šabac (for the Šabac Jews and the Jewish emigrants from Central Europe who settled in Šabac in 1940). The Jews from Požarevac and Smederevo were sent to the Banjica camp and executed at the end of 1941, while those from Kragujevac were killed in the October manslaughter in Kragujevac.

The Jews from Niš were taken by the Germans to the Crveni Krst camp in the middle of October 1941, some 200—300 persons, including a number of emigrants from Central Europe who had found a shelter in the Kuršumlija watering place. On February 12, 1942 a group of prisoners attacked the guards, in reprisal of which the Germans carried out a mass execution of prisoners at Bubanj. Most of them were Jews. On February 19 the second mass execution was carried out.

In Spring 1942, after these liquidations, the Germans transported the Jewish women and children from Niš to the Sajmište.

In July 1942 the Jews from Leskovac, Zaječar, Svetozarevo and other places, brought to the Sajmište in the meantime, were all executed.

The Šabac camp. — In September 1940 some 1.300 Jewish emigrants from Austria arrived in Šabac. They started down the Danube on board a ship bound for Palestine, but had to interrupt this journey in Yugoslavia having failed to obtain permission for immigration to Palestine. Among them there were also the Jews from the other occupied countries, such as Czechoslovakia, Poland, Danzig. Some 200 of them (mostly children) obtained the immigration permits on the eve of the war, so that there remained 1.107 emigrants in Sabac.

The Germans interned them in the Šabac concentration camp together with 63 Jugoslav Jews. It was in August that year that the tragedy of all the Šabac inhabitants — both Serbs and Jews — began. First individual executions and then on September 26 the „bloody march" in which some 6.000 persons were forced by the Germans to run from Klenak to Jarak (23 kilometres). All those lagging behind or falling down of exhaustion were killed without mercy. Afterwards they were driven back to Šabac, and on October 12 and 13 all the Jews — about 400 persons — were set apart and executed at Zasavica. Only women and children remained in the camp, wherefrom they were transported to the Sajmište in January 1942. Of about 1.200 Jews only two women survived.

Chapter Eight

Jews in Serbia from the second half of 1942 to the Liberation of the country

Jews persecuted by the collaborators of the occupants. — Several hundred Jews, mostly women and children, were still hiding in various places of Serbia. They lived under false names with their Serbian friends, who hid them at the risk of their own lives. The Nedić and the Ljotić agents tracked them down, extorted money from them and after squeezing the last penny from them, reported them to the Germans. The same was done by the chetniks of Draža Mihajlović, who also killed the Jews.

Banjica. — The Jews picked up in this way were mostly transported to the Banjica camp. After staying there for some time they were all executed. From the liquidation of Jews at the Sajmište till October 1944 some 455 Jews passed through this camp and were executed there.

Sajmište. — The Germans sent to the Sajmište camp also the Jews who lived in the regions occupied by Italy before its capitulation. In course of 1943 and 1944 a number of Jewish groups passed through the Sajmište camp, which was turned now into a „communist concentration camp". In October 1943 about 200 Jews from Split were transported to the Sajmište, 20 of whom came with their

children. They were all suffocated in the poison-cars, or executed at Jajinci, where they were taken together with the other prisoners and ordered to dig out and burn the corpses burried in mass graves. In June 1944 a group of 120 Jews, mostly refugees from Bosnia and Serbia arrested in Montenegro, were transported to the Sajmište. Another group of 400 persons was arrested in Priština. They remained 2—4 weeks at the Sajmište, where some of them were killed and the remainder transported to the Bergen-Belsen camp, where within several months 400 persons out of the total number of 500 were killed or died.

Chapter Nine

Seizure of Jewish property
A. Serbia

1. Before the internment of all Jews (December 1941)

Plunder, sequestration and confiscation. — Before the war there were 837 Jewish shops in Belgrade. Within three and a half months after the occupation the Germans seized all their shops and enterprises, all their savings and treasures left in the banks, all immovable property and the whole or a part of their household furniture. Individual Jews preserved the moneys and jewels they kept with themselves, but the occupants aimed at seizing this property too. This plunder was carried out either by the German authorities for the account of the Reich, or left to the private initiative of the Gestapo agents, volksdeutschers, the Ljotićists and Nedićists.

Extortion and fraud. — Besides this direct spoliation, typical were the methods of extortion from the families of the arrested or interned persons under the threat of torture or execution of such persons. In these operations the volksdeutschers and the domestic traitors were the chief mediators.

2. After the internment of all Jews

After the internment of Jewish women and children the German authorities began to liquidate their property. The volksdeutschers and various Ljotićist and Nedićist functionaries occupied the Jewish lodgings and bought their furniture from the Germans for mere trifle.

Liquidation of real property. — The Germans had created the „Administration of Jewish Real Property" which collected the rent and sold this property to privileged persons. Before the middle of September 133 estates were sold for 147,000.000 dinars (though their real value was 10.000,000.000 pre-war dinars). Afterwards the Regulation on compensation of „damages" suffered by the Germans and volksdeutschers in the war ceded the entire Jewish property to the Serbian State, which had to pay the Germans and volksdeutschers a specified sum as „war reparations". The result of this

transaction was that the State Mortgage Bank delivered to the Germans all the proceeds of the sales of Jewish property and the sum of 364,868.368 dinars in addition. The buyers of this property had also suffered loss since they had to return these objects to their owners after the Liberation of the country.

B. **Banat**

While in Serbia the Jewish real property was „donated" to the Nedić Serbia, in the Banat it became the property of the Reich. Special offices were created in various places — „Judenamts" „Wirtschaftamts" — through which the sale of the remaining Jewish property was effected. The objects of smaller value (jewels, watches etc.) were sent to the Pančevo People's Bank, which transmitted them to the Bank Society Ltd. in Belgrade. Some of these objects were taken therefrom by some Messbeck, commissioner of the general entrusted with economy, and sent to Germany. The remainder was sold at a trifle price.

Chapter Ten

Destruction of Jewish cultural and religious objects

Immediately after the occupation of the country the Germans dissolved the Jewish religious communities, forbade religious services, looted some temples and destroyed the others. The libraries of various Jewish cultural and religious societies were burnt and plundered. This was done in Pančevo, Zrenjanin, Bela Crkva and Vršac. The Pančevo temple was used as a warehouse, the Vršac temple as a prison and those in Novi Bečej and Kikinda served as temporary internment camps for Jews. Many cemeteries were destroyed or damaged.

In Serbia religious services were not forbidden at first. But after the internment of Jews the Belgrade Sephardic temple was turned into a warehouse and the Ashkenazi temple into a prostitution house.

PART TWO

„THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA"

Chapter One

First measures

The arrest of Jewish public workers and religious functionaries started in Zagreb one hour after the entry of the Germans there. 300 youths were arrested in May after the registration. In course of the Summer a smaller part of these prisoners was transported to the „Danica" concentration camps in Koprivnica, wherefrom they were taken subsequently to the island of Pag and Jadovno near Gospić, where they were liquidated. The greater part of these prisoners was released after a short time, which was intended to deceive the Jews that no physical destruction threatened them, though they might be exposed to chicanery.

The persons arrested were as a rule ill-treated and humiliated by the Germans. „Every night they forced us to descend to the courtyard and run in a circle until we were quite exhausted, or jump completely naked". „I was forced to climb up a tree quite naked while the German soldiers fired their rifles round my head". „They poured the ash-trays full of cigarette-ends and matches into a dish of boiled rice, mixed it up and forced us to eat it". (Depositions of witnesses.)

Simultaneously with the arrest of Jews there began plundering of Jewish property, either on the basis of various Pavelić's „Law regulations" or in the form of obligatory contributions and individual extortion. Thus in Osijek a great number of wealthier Jews was arrested and all the Osijek Jews were assessed to pay a contribution of 20 million dinars, while the Zagreb Jews were similarly forced to pay a contribution of 100 kilos of gold.

Finally compulsory labour was introduced, to which the intellectuals were particularly subjected, as well as mothers, children under 14 years of age etc.

Chapter Two

Danica and Jadovno camps

Danica. — The „Danica" factory in Drnja near Koprivnica was turned into a concentration camp on April 29, 1941. Already in the middle of May there were about 3.000 prisoners there, of whom 400—500 Jews, including 300 youths. A loaf of bread was divided among 14 prisoners who were forced to do the worst jobs (cleaning of latrines, ditches and channels with bare hands), and were ill-treated and beaten.

In July 1941 all Serbs and Jews were taken to Jadovno.

Jadovno. — The Jadovno camp is situated on the Velebit mountain, at the altitude of 1200 metres. It served as a temporary camp, where the victims gathered from various collection centers were liquidated after a short time. They were executed in the neighbourhood of the camp, near a precipice into which they were thrown after being slaughtered or killed by hammer. This camp was abolished on August 1, 1941, after all the remaining Croats, Serbs and Jews were killed.

Chapter Three

Mass internment of Jews

The Pavelić's „Legal decree and order" on internment of Jews issued on June 26, 1941, stated that they „spread false news in order to alarm the population, and by their notorious speculative methods rendered the supply of the population more difficult". The Legal decree of November 23, 1941, said that "undesirable persons, dangerous for public order and security... may be sent to the concentration camps". Since then all Jews were treated as „undesirable and dangerous persons".

Thus in Vinkovci 366 Jews were sent to the concentration camp because, among others, „the Jews and their wives and children raised the prices of foodstuffs and thereby corrupted our national Croat population".

Mass arrests and internments started at the end of June 1941: in Zagreb according to the alphabetical order, in some places first male persons and then the women, and in the others all of them together during the same night. In Summer 1942 Ivan Tolj carried out the „mopping up" of the Srem Jews. After that a relative quiet reigned till May 1943 as only individual persons were arrested, taken to the concentration camps and killed.

Of the total number of 25.000 Jews of Croatia and Srem 2.000 emigrated before April 1943, and 17.000 remained languishing in the camps or were killed. In course of May 1943, at the demand of the Germans, the ustashi arrested in Zagreb another 1.700 Jews and about 2.500 in other places of Croatia and turned them over to the

Germans, who took most of them to Oswiencim. After this hunt there remained in Zagreb only about 1000 Jews, either in mixed marriages or as experts.

Treatment. — As a rule arrests were made by night. Armed to teeth, the ustashi broke at night into the Jewish lodgings and took away the victims without giving them time to dress properly, or blocked the whole streets and arrested all the Jews found there. People disappeared without their families knowing anything about them. The prisoners were brought to the collection centers where they usually had to pass through long lines of the ustashi, who beat them mercilessly and deprived them of all their moneys and valuables. In the collection centers the prisoners slept on bare concrete or under the open sky in the compounds surrounded with wire fence.

From the collection centers the prisoners were taken to the railway station, where they were jammed into wagons so that they lay one over another. The wagons were locked at the starting stations and the prisoners were left without water and food for several days, until they reached their destination. They could not leave the wagons and were forced to do all their necessities there. There were also the cases of individual executions of prisoners and of violation of women.

Chapter Four

Persecution of Jews in Bosnia and Herzegovina

Before the war some 14.000 Jews lived in Bosnia and Herzegovina. 12.000 of them were killed during the occupation, of whom 11.000 in the concentration camps in Croatia or in Oswiencim.

A. Sarajevo

On April 16, 1941, the day after the entry of the Germans in Sarajevo, they broke into the Jewish temple together with a mob of the natives and plundered and demolished it. Plundering continued for two days. On that occasion the community hall, the library and a rich archive and the museum were also destroyed, and the Jewish sacred books and a library containing the works of great value were burned in the entrance of the temple. The other Sarajevo temples had the same fate.

The order on appointment of commissaries of all Jewish commercial, industrial and artisan enterprises was issued on May 11. These commissaries were ordinary plunderers, whose operations were subject to no control whatsoever. A great number of the owners of these enterprises was sent to the concentration camps by those commissaries. After thoroughly ransacking the enterprises, the commissaries would buy them off for insignificant sums of money. Religious communities were also appointed commissaries.

The other anti-Jewish measures in force in Croatia were also applied to the Sarajevo Jews.

Internment and deportation. — The first internment of the Sarajevo Jews was carried out at midnight, September 3. The old and the sick, and even the children and babies were driven out of their lodgings. The merciless guards struck the victims with rifles and fists so that loud weeping and screaming echoed in the streets. From the collection center the victims were sent later on to the Kruščica camp, 17 kms off Travnik. By the end of August 1.000 persons, mainly Jewish women and children from the Pag camp and from various collection centers for Jews and Jewish emigrants from Germany and the occupied countries, were gathered there. Afterwards came the transports from Bosnia, and a transport of Serbian women and children from Herzegovina, so that the number of prisoners, mostly Jews, rose to 3.000. The prisoners were closed in wooden barracks without windows and floors and slept practically in mud. The only food they received consisted of 3—4 slices of potato in boiled water. This was received once a day and that irregularly. They were not permitted to wash themselves or their linen, and women were forced to do their necessities in the presence of men. Maltreatment and beating of women with rifles was a daily amusement of the ustashi who broke at night into their lodgings and violated them. At the end of September the camp was evacuated: men were transported to Jasenovac and women and children to Loborgrad.

Besides the ustashi, the Germans also carried out internments for their own account, particularly at the beginning, in order to occupy the Jewish lodgings. In the night between the 16th and the 17th of October a mass internment was carried out „in honour of the German day". The prisoners, numbering some 1.400, were transported to the Croatian camps at the end of October.

The largest mass arrest and transportation of the Sarajevo Jews was effected in the night of November 15 and 16. This transport comprised 3.000 persons.

Within less than five months more than 8.500 Sarajevo Jews were interned and sent to the concentration camps by the ustashi. The remaining 120 persons, left as indispensable experts, were picked up on August 12, 1942 and sent to the German camps in Oswiencim.

Of 9.000 Jews sent to the concentration camps only 40 persons survived.

B. Other places in Bosnia and Herzegovina

In Bugojno 12 Jews were slain by the ustashi and thrown into a pit.

In **Bijeljina** the Jews were locked in their temple by the volksdeutschers and maltreated there, while women were violated and some of them taken to prostitution houses, before all of them were transported to another place.

In Brčko there lived 150 Jews and about 200 Jewish emigrants from Austria. In the night of December 10 all of these Jews were

tied with a wire and taken to the river Sava, where they were stripped off naked and the children and their parents looked at one another as the Germans killed them with hammers or slew them with knives and threw them to the Sava.

In Rogatica 6 Jews were killed by the Germans and 17 others slain by the ustashi in Podromanija.

In Vlasenica all the Jews were arrested on April 1 and tormented with hunger till May 6. After that all the Jewesses were taken to the Ploče, violated and slain, and thrown to the pit. 57 Jews in total were slain there.

In Tuzla 261 Jews out of the total number of 315 were taken to the concentration camp; 21 of them joined the partisans and 6% of them were killed in action. 18 physicians and apothecaries and 40 members of their families also joined the National Liberation Army. Two of them were made prisoners and executed by the Germans, and 21 members of their families, the old, women and children were slain by the SS troops of the „Sword Division".

It is worthwhile mentioning that the chetniks of Draža Mihajlović also persecuted and killed the Jews hidden in Bosnian villages.

Chapter Five

In the concentration camps of the Independent State of Croatia

Pursuant to article 1 of the Pavelić's „Legal decree" on internment of „undesirable and dangerous persons" in the concentration camps, the decision on this matter was left to the ustashi police, no „legal remedy or complaint to the Administrative Court" being permitted against such decision. Otherwise the organization of the camps and the methods of torturing and killing of prisoners were the same as the German ones, and carried out under their orders, as the ustashi were only the servants of the German occupants. This is demonstrated by the fact that the ustashi turned over to the Germans all the Jews required by them. Thus some 5.000 Jews from Croatia were transported to the German concentration camps, mostly to Oswiencim of whom only a few survived. Some 25.000 — 26.000 Jews were exterminated in the Croatian camps, from which only several tens were able to escape.

Besides the camps mentioned above, there existed in Croatia also the women's camps in Loborgrad and Đakovo and the mixed ones in Jasenovac and Stara Gradiška. The Tenje camp near Osijek was first established as a ghetto and later transformed into a camp. Of all these camps only those in Jasenovac and Stara Gradiška were death camps. The other ones served as collection centers, as well as those in Bosnia, Herzegovina and Srem. Serbs and Croats were mixed up with Jews in all these camps, except the Tenje one.

Chapter Six

Loborgrad, Đakovo, Tenje

1. Loborgrad camp was located in a castle, some 10 kms. off the Zlatar — Bistrica railway station, which was used in peace time as a Home of the Aged for 60 beneficiaries of the „Social protection". Some 1.300 Jewish women and children and a number of Serbian women were put there. They were treated according to the already established pattern: they slept first on bare concrete or under the open sky for several days and then in the rooms furnished with three-storey plank-beds. Soon after typhus made havoc among them and the sick lay together with the healthy ones. The prisoners were forced to use their pots as night-pots and to clear with them excrements from the ditches. Food was horrible. Violation of girls and women was a common appearance. At the end of October 1942 this camp was abolished. Only 200 unknown graves along the camp fence remained there; the other victims ended their lives in Oswiencim.

2. **Đakovo.** — The camp was located in the building of the former flour-mill „Cereale". Two transports including 1.830 Jewish women and children and 50 Serbian girls arrived there in December 1941. At the end of February 1942, 1.200 women and children were transferred there from the Stara Gradiška camp. As they were infected with typhus the infection soon spread and after a short time 5—6 persons died every day. Then came diarrhea. The petition of the camp administration for erection of new latrines was rejected. Hunger reigned in the camp as the ustashi seized all the food sent by the Zagreb and the Osijek Jewish communities. Maltreatment and violation of women and girls were practised in this camp too. In June and July 1942 the prisoners were transported to Jasenovac, where all of them were killed in the Gradina. 516 victims were buried only in the Đakovo cemetery. Several women saved their lives by being sent to the Osijek hospital before the ustashi took over the camp.

3. The Tenje settlement and camp. — In June 1942 the ill-famed Ivan Tolj arrested all the Osijek Jews and detained them in the Tenje settlement, which was built by the means and the hands of the Osijek Jews themselves, who were promised that this would serve as a sort of their ghetto. A few days later the Jews from Donji Miholjac, Slatina, Našice, Đakovo and other places, about 3.000 persons in total, were transported there. They spent there two months. A group of 1.000 persons, including 700 children, was transferred from this camp to Oswiencim on August 15. The second group was sent to Jasenovac on August 18. The deportation was ended on August 22, 1942. The last transport was sent to Oswiencim through Loborgrad. Of 3.000 Jews only 10 persons returned home.

Chapter Seven

The ustashi prisons, execution of hostages, unlawful trials

1. **Prisons.** — Several hundred Jews suspected of antifascism passed through the ustashi prisons. A great number of these Jews was tortured and killed in prisons or at the place of execution in the Maximir.

2. **Unlawful trials and execution of hostages.** — Circuit summary courts were established by the Pavelić's Order of May 17, 1941. Thanks to these courts the ustashi were able to „legalize" the execution of innocent citizens under the guise of „trials". In most cases the victims which had to be killed as hostages were not brought before these „courts" and death sentences were pronounced at the moment when they writhed under death pains. Many thousands of persons were thus „sentenced" to death, including a great number of Jews.

Chapter Eight

Jasenovac and Stara Gradiška

A. Jasenovac

Jasenovac, a place situated off the railway line Zagreb — Belgrade, where the river Una joins the Sava, was populated with Serbs, the majority of whom were killed by the ustashi. Two camps were established there, but they were flooded by the Sava and had to be abandoned, and so the third one, camp III, was erected in the middle of November. The prisoners were first brought to the „Tunel", a long tunnel-like barn, where they waited for days and weeks to be quartered in the barracks or sent for execution. The victims condemned to die of hunger were put in the „Zvonara". Large groups of the victims were brought at night to the „main depot", where they were stripped off in terrible cold, and with their hands tied behind, chained two and two together, they were taken to the Granik quay and killed there with hammers and mallets, or thrown to the Sava with their bellies slit open. „Kozara" was used as a workshop and industrial building.

The reception of each new group was calculated to arouse fear and fright. The prisoners were tied, threatened, beaten and often killed under the slightest pretext. They were deprived of all their belongings, stripped off naked and given rags instead of their own clothes. The prisoners, brought there solely for the purpose of liquidation, were kept naked for hours and even days in the „Tunel" or under the open sky.

Bad and insufficient food made the prisoners unresistent against disease and incapable of physical effort. Owing to this squalidness various diseases, like typhus and diarrhea, made havoc among them, so that 1.800 persons died durig one month only. They slept on bare planks without straw. All the rooms in the barracks were full of vermin.

The barrack № 3 was called „hospital". The physicians and nurses, all of them prisoners, were practically left without any medicaments and instruments. Every graver patient died, and if this process went too slow, the ustashi would break into the hospital at night, drive out the patients from their beds and liquidate them at the „Granik". „Everybody avoided going to the hospital and preferred dying natural death, but as they were forbidden to remain in the barracks during the day, those exhausted had no other choice" — (Deposition of a witness). The prisoners were used as forced labourers. They went there running and any one incapable of running was killed. Any gathering in free time, scratching the ground round the kitchen and searching for waste food, every complaint of inhuman treatment or bad food was punished as a gravest disciplinary offence, for which the victims were beaten with pizzles, tramped down or slain and killed. When the camp was overcrowded the ustashi would liquidate a number of those who had come earlier. To that purpose the ustashi would line up the prisoners at night, chose at random a number of them for execution, taking sadistic delight at the sufferings of the prisoners waiting in suspense to be picked up.

Meanwhile maltreatment was an order of the day. The ustashi emulated in discovering the most brutal horrors: „The prisoners, loaded in motor-trucks, were forced to sit on their heels, the ustashi would spread a canvas over them and tramp them down or beat them with their rifle-butts". „A girl was thrown naked to the ground, her legs were set apart and her vagina burned with cigarettes". „They were killed by means of a nail which was put in the mouth and the chin struck by an ax". „He stripped belts of skin from her back and then drove her about tightening the belts as the reins". „They cut off ears and noses". „A woman was hanged in the presence of her small children, and an ustasha struck a child with his foot with such a force that his head blew up". „The guard Jozo boasted of taking a delight in killing 10—20 partisan children every evening". „The prisoner was put on an anvil and struck with hammers" — (Depositions of witnesses). One of the most horrible tortures was hunger and death by starvation.

The main ustashi butchers were general Vjekoslav Luburić, called Maks, his deputy Ivica Matković, Ljubo Miloš and friar Miroslav Filipović-Majstorović.

One of the „treats" of Ljubo Miloš consisted for instance in the following: after the arrival of a transport of Jews he would put on a physician's gown, send the guard to bring him all those who had applied for hospital, take them into the „ambulance", put them along the wall and with a strike of the knife cut the victim's throat, shear his ribs and slit open his belly. This was his „ritual killing of Jews".

Deposition of the witness Krkač about Majstorović: „He possessed a hose which he would put sometimes on a bleeding wound and suck blood from it".

Genocides. — On November 15, 1941 when the camps I and II were liquidated 600—700 persons were slain. Ljubo Miloš killed 50 Jews „to frighten those who were not willing to work fast enough". After this slaughter 700 persons were left to remove the rafters, boards, tools and other materials to Jasenovac. When this was finished only 250 persons were still alive. During the first 6 months 8.000 persons lost their lives of disease, exhaustion and the ustashi bullets in the camps I and II. From December 1941 till February 1942 transports, consisting mainly of Serbs, but including also Jews and Croats, arrived there from Srem, Slavonia and Bosnia. After being ransacked, they were sent to a fallow and killed there with axes and hammers.

Christmas-eve slaughtering in 1941. — „That day a transport of several hundred persons arrived. The ustashi lined them up in two rows, stepped behind them, tickled them with their bayonets and began to slay them" — (Deposition of a witness).

„One night in January 1942 Ljubo Miloš, Ivica Matković and Jozo Matijević drew out all the sick from their beds, put them on sledges, drove them to the fallow, where they killed them with hammers and slew them with knives" — (Deposition of a witness).

In February 1942 five prisoners tried to dig out a few potatoes from the ground. They were caught and punished in the following manner: „They stripped them off naked, tied their hands behind with a wire and suspended them by their hands. They remained suspended for an hour. After that they were untied and excuted" — (Deposition of a witness).

The cremation furnaces were built later on. Women and children from the Stara Gradiška and other camps were burned there from February to May 1942, when the ustashi dismantled the furnaces for unknown reasons.

Some 10.000 women and children were burned there.

Slaughter of 3.000 prisoners in March 1942. — „The slaughtering lasted for 10 days. The heads of the victims were dashed to pieces, they were beaten with spikes and iron bars, nails were struck into their bodies and their genitals cut off" — (Deposition of a witness).

Slaughtering of Jews on November 19, 1941. — In order to make room for new transports they gathered 800 old and sick Jews, carried them by boats accross the Sava, forced them to dig their own graves, after which the Gypses slew and buried them.

Liquidation of the Camp III c. — This was a part of the camp under the open sky for those set apart for liquidation. At the end of November 1942 it contained 160 prisoners. They were left to die of hunger. But after several weeks of starvation some 40 of them were still alive: „I saw some of them tear off the meat from the corpses of their dead comrades and eat it" — (Deposition of a witness).

One night 35 of them tried to escape, but they were caught by the ustashi, who stripped them off naked, drove them to a house

and left them locked there without any food, so that a few days later all of them died of hunger and cold.

Slaughtering of children. — The camp III C swarmed with children. Many of them were hidden by the prisoners under workshop roofs and in the barracks. When Luburić discovered this he ordered all the children to be assembled. There were 400 of them aged from 4—14 years. The ustashi erected a „Children's Home" for them, but later on Luburić ordered that they should be executed, so that all of them were slain and buried at the Gradina.

Reprisals of June 1944. — Owing to the escape of a student, 25 Jews, mostly intellectuals from Sarajevo, were condemned to death by starvation.

Slaughterings in winter 1944 — 1945. — During all that winter blood was shed at the „Granik". Every night the ustashi drove there 150—200 persons, stripped them off naked and tied up with wire, killed and then threw them to the Sava. 3.500 persons working in the camp and a transport of 15.000 workers and peasants were killed there that winter.

Final liquidation. — When at the beginning of April 1945 the Yugoslav Army opened a big offensive the camp administration prepared to flee away. But they wanted first to remove all the traces of their crimes. Groups of grave-diggers were ordered to exhume the corpses and huge pyres were made which burned for three weeks. At that time several transports of prisoners arrived from Lepoglava, Stara Gradiška and the other camps and prisons, and were killed by the ustashi at the „Granik". A group of some 400 Sarajevo Jews met the same fate. A group of 470 persons was liquidated on April 20, 1945, and on the 21st a group of 760 women and small girls employed in the „Ekonomija".

On April 21 panic caught the prisoners and about a hundred of them hanged themselves. The next day there remained only 1.060 persons. The ustashi closed them in a large factory building near the brick-kiln, fastened the windows and the doors with planks and placed guards to prevent the escape. Knowing what was awaiting them the men decided to force their way through and started bare-handed a death and life struggle. At 10 o'clock in the morning they broke the doors and the windows and ran out of the building. At the last moment about 460 of them became discouraged, but the others attacked the guards, strangled some of them with their hands and seized their arms. The others took iron bars and bricks and ran toward the gate. There they came under fire so that only 60 prisoners were able to reach the gate and escape, while the others were killed in action. Those who had remained in the building were murdered by the ustashi.

B. **Stara Gradiška**

This camp was established in the former penitenciary house, 38 kms off Jasenovac. The ustashi frequently transferred the prisoners from one camp to another, applying the same methods of torture. In 1942 some 2.000 children were set apart, thrown into a room like wood logs and suffocated with cionide. The chief butchers in that camp were Maja Rudjan, the 16 years old Božana and Nana Luburić (Max's sister).

Chapter Nine

Anti- Jewish laws

These laws were identical with the Nazi laws and as such give only a faint idea of the horrors that were actually perpetrated. However, when the Yugoslav Army was approaching Zagreb, Pavelić announced immediately before fleeing from the country, „that all race discrimination among the nationals of the Independent State of Croatia was abolished and all legal clauses to that effect lost legal force". At that time all Gipsies and 85% of Jews were already exterminated.

Chapter Ten

Seizure of Jewish property

The pillage of Jewish property was the main object of the Nazi-ustashi plan of persecution of Jews in Croatia. For that purpose a series of legal regulations was issued. The Regulation of October 30, 1942 nationalized the whole property of Jews, including those who had died before February 10, 1941. Under this Regulation no Jew could possess any other property except the most necessary personal things. The mode of seizure of property followed the already established pattern.

Chapter Eleven

Destruction of cultural and religious objects

All Jewish temples in Croatia were completely looted, and a good many of them razed to the ground. The Jewish cemeteries had the same fate. This was considered by the ustashi as a cultural manifestation and the reports and photographs of it were often published.

In Dubrovnik they also looted the register books dated as early as 1408 and the community archives containing the documents from 1687.

PART THREE

SLOVENIA

Some 1000 Jews lived in the territory of Slovenia, of whom 720 in Murska Sobota. The bulk of them fled in time, partly to Croatia and Serbia and partly to Hungary. Those remaining there were completely exterminated by the occupants and their collaborators. Those comprised in the Italian occupation zone were interned in the Italian concentration camps, and some of them returned home after the war. Those who sought shelter in Serbia and Croatia were all killed. The same fate met those in Hungary. Of 1000 Slovenian Jews less than one hundred survived.

PART FOUR

YUGOSLAV REGIONS UNDER ITALIAN CONTROL

Before the war an insignificant number of Jews lived in these regions. But after April 1941 the Jews from Croatia fled there, so that 4.500 refugees gathered there, about 2.000 in the annexation zone (zone I) and 2.000 in the occupation zone (zone II), and the remainder in Montenegro and Kosmet.

Chapter One

Before the capitulation of Italy

Sušak. — 200 of the Jewish inhabitants of Sušak were arrested by the Italians and taken to the concentration camps or confined in Italy. The Temple was looted, and used as a military barrack.

Split. — 415 Jews lived in this town. During the occupation 2.000 Jewish refugees passed through Split, of whom 500 were sent to the isle of Korčula, and about 1.100 taken to the concentration camps in Italy. At the time of the Italian capitulation about 400 Split Jews and 300—400 Jewish refugees were still there. On June 12, 1942 an Italian mob, including a great number of Italian fascists and soldiers, devastated the Jewish Temple, beat thoroughly those present there, ransacked Jewish lodgings and burned many things on a pyre erected at the People's Square. On that occasion 60 Jewish lodgings were looted.

Korčula. — During the enemy occupation 496 Jews were gathered there, some of whom were executed by the Italians in reprisal for an attack by the partisans.

Responsibility of Italians for ustashi crimes in zone II. — In this region the ustashi were ceded unimportant administrative affairs. The occupants tolerated the ustashi crimes which they were able to prevent and are therefore responsible for them under article 43 of the Hague Convention. The occupants contributed actively to the perpetration of the ustashi crimes by making it impossible for the Jews to save themselves, or (the case of Genoveso in Sušak) by gathering and turning them over to the enemy. Besides, the Italians tolerated the implementation of Pavelić's anti-Jewish laws, particu-

larly in Dubrovnik, where Jewish property was seized and the Jews sent to the concentration camps.

The internment of all the Jews in Zone II was carried out at the order of the Italian command in November 1942. 750 Jews (local and refugees) were interned in the isle of Lopud and in Gruža. They remained there till June 1943, when they were transported to the Rab camp. The Jews from the Croatian Littoral were gathered and sent to the Kraljevica camp, as also the Jews from Gorski Kotar.

The Italian concentration camp in Kraljevica. — Some 1250 Jews were concentrated there. Horrible dwelling conditions and very bad and insufficient food, as also forced labour — this was the treatment offered the prisoners. In June and July they were transported to the isle of Rab.

Rab. — 2.650 Jews in total were interned here, beside 13.000 Slovenians and Croatians, both men and women. Wretched lodgings, food and hygienic conditions and maltreatment caused death to 4.400 persons. The Jews were separated from the other interners. After the capitulation of Italy they came into contact with the interned Slovenians and the emissaries of the People's Liberation Army, attacked the guards and seized their arms. In September 1943 the prisoners were transferred to the liberated territory (including some 2.000 Jews) except 300 persons who had refused to go there.

The Pag camp. — This was an ustashi camp. The one in Slano was a men's camp, and the other in Metajna the women's camp. The northern part of the Slano camp was occupied by Serbs and a number of Croats, and the southern part by Jews. The prisoners lived under the most difficult conditions. The number of the sick was great, still greater was the number of those exhausted by starvation and hard labour. The ustashi took both of them to the region called Furnaž, where they slew them and threw them to a pit. Living men were also thrown to the pit. The others were tied with wire and left lying on the sun heated stones. The others again were thrown to the sea with a stone tied round their necks. In Metajna women were violated every day. Father Ljubo Mogoš excelled in this. Many ustashi boasted in public of slaughtering women.

Abolition of the camp. — The liquidation of the camp inmates started in August 1941. A number of the prisoners was executed at the Furnaž, the others were drowned in the sea, about 3.000 Serbs were sent to Jadovno as well as about 450 Jews; men were sent to Jadovno and Jasenovac and women to Kruščica.

A few days after the liquidation of the camp the Italians exhumed the corpses and burned them. The report of the commander of the Italian Sanitary group, lieutenant Sante Strazzi says, among others, that in digging out the corpses „first came out numerous hands, often tied up, bare or booted feet, heads with faces turned up". Strazzi came to the conclusion that the „men were buried in the following manner: with their upper parts tied or chained by two or three the men were placed on a heap of earth thrown up from the dug out grave and fell in them on their backs, killed by the machine-gun fire

or gravely wounded by cold tools". The same report shows that gravely wounded but still living persons were also buried, and that there were frequently five rows of corpses one over another. The Italians burned there the corpses of 407 men, 293 women and 91 children. The majority of the prisoners were, however, drowned in the sea, in the Velebit channel, after being tied and beaten. This was performed by some 30 ustashi executioners, who were paid 100 kunas per hour for this job.

The Italian authorities on the Pag were aware of all that was happening and informed of it their superiors. The company commander captain Bertoli refused to prevent the ustashi taking the remaining prisoners with themselves, saying that he „had no authorization" from his superiors.

Montenegro. — Some thirty domestic Jews and a considerable number of Jewish refugees were interned by the Italians in Montenegro and sent to Albania, wherefrom they were transported to the internment camps in Italy.

Kosmet. — About 400 Jews lived in Kosmet before the war. In 1941 the Germans sent to Priština some Jewish refugees from Austria and Czechoslovakia who had found shelter in the Kuršumlija watering place. Later on a great number of refugees from Serbia came there. The Italians interned almost all these refugees in a school building in Priština and by the end of 1942 delivered them to the Germans, who exterminated them by poison gas at the Sajmište in Belgrade. The domestic Jews were transpoted by the Italians to Berat. After the capitulation of Italy some of these Jews joined the Albanian patriots, and the others dispersed and hid themselves in Albanian villages.

Chapter Two

German occupation after the capitulation of Italy

Rab. — 300 Jewish prisoners were transported by the Germans from Rab to Rijeka, and therefrom to a Trieste prison. Many of them were beaten there. The remaining part, together with 330 Jews from Istria, were transported in sealed wagons to Oswiencim.

Lika and North Dalmatia. —In this region there were 2.000 former prisoners from the Rab island. The men joined the National Liberation Army, and women and children settled in various places. When the Germans arrived there they destroyed them together with the other population.

Split. — Immediately after entering the town the Germans arrested all Jews and sent them to the Sajmište camp. The Jewesses and the children were arrested on March 11, 1944 and sent to Jasenovac, where all of them perished.

Montenegro. — The Jews living in Montenegro were arrested by the Germans in February 1944, and in June that year they were sent to the Sajmište, about 120 in total, mostly refugees from Bosnia. From Sajmište they were transferred to Bergen-Belsen.

Kosmet. — On May 14, 1944 the Germans blocked up Priština and arrested all the Jews, both domestic ones and refugees. After ransacking and maltreating them in the military barrack, they sent them — some 400 — to the Sajmište in Belgrade, wherefrom they were transported to Bergen-Belsen. About 100 surviving Jews returned from that camp.

PART FIVE

BAČKA AND BARANJA

Section One

Hungarian occupation (before March 1944)

Chapter One

First measures

The Hungarian troops occupied this region without firing a single shot. However, immediately after the entry of the Hungarian troops the leaders of the native Hungarian fascist organizations arranged a simulated firing according to a preconceived plan and as a pretext for extermination of our prominent citizens. They began to arrest, maltreat and execute the citizens so that 3.500 of them, including a small number of Jews, lost their lives. The majority of Jews were sent to the concentration camps; the others were transported to Banat, Serbia or Croatia and turned over to the Germans or to the ustashi.

Concentration camps. — The concentration camps were established in the Palić Road in Subotica, in Stari Bečej, Ada, Odžaci, Begeč and Bačka Topola. In all these camps the Hungarian authorities maltreated the prisoners, beat and starved them, kept them in unhygienic barracks, treated them rudely and sent them to forced labour. The Begeč camp comprised about 900 Jews. During the two months about 2.000 Jews passed through the concentration camps, where they remained from 14 to 60 days.

Forced labour and contributions. — The Jews who were not arrested or sent to the concentration camps were sent to forced labour, where they were tortured and maltreated. Many communities were compelled to pay contributions (thus for instance the Novi Sad community paid 34.000.000 dinars in cash, valuables and commodities). The anti-Jewish law of 1939[1]) was extended to Vojvodina only

[1]) This law barred the Jews almost completely from most trade and professional occupations.

in December 1941, but before that date the Hungarian authorities and individuals succeeded in depriving the Jews by threats and maltreatment of almost all their bigger enterprises.

Chapter Two

Activity of the aliens control department

In August 1941 the military government of Bačka and Baranja was superseded by the civil government. One of the measures introduced by this civil government was the establishment of a central aliens control department. Its jurisdiction included the examination of citizenship and granting or withholding of residence permits. All those not domiciled in this region before 1918 were deported. For Jews this meant extermination. They were given a time-limit in which they had to procure the necessary documents, thus being exposed to extortion and blackmail on the part of the police and of domestic Hungarians, headed by the police councilor Könyöky Jozsef. Thus an entire economic branch was created and a whole class of men lived on extortions, blackmail and interventions. The Jews had to pay enormous sums for a temporary permit of residence (one to three months) after the expiration of which they had to find and pay again some mediator. In order to frighten the wealthier Jews Könyöky transported the less wealthy Jews by a special truck and turned them over to the ustashi in Petrovaradin and to the Germans in Belgrade.

Chapter Three

The „Raid"

In January 1942 the Hungarian troops and police forces, together with the Hungarian and German fascist elements, carried out a series of massacres of Serbs and other Slavs and Jews in Bačka. These massacres are kept in memory as „raids".

The immediate pretext for these massacres was an armed skirmish with a detachment of partisans, in which four policemen lost their lives. The partisan detachment was destroyed the same day; yet the Hungarian government decided to suspend the civil authority first in the districts of Titel and Žabalj, and then in Novi Sad and Stari Bečej. Led by its commanders and assisted by the local fascists, the Hungarian troops carried out a series of the most horrible slaughterings.

Subsequent examinations by our authorities established that these slaughterings were planned in advance in order to make the Hungarians and the Germans the dominant element in these regions through mass extermination of Serbs and other Slavs and Jews.

The crimes were prepared and executed in the same manner in all the places. Special committees prepared the lists of the persons to be arrested, the local Hungarians and Germans were distributed arms, and where their numbers were small they were reinforced by the Hungarians and Germans from the neighbouring places. After that the streets were blocked up and the lodgings searched, men were arrested and brought before the „examination committee", which set apart the „suspected" ones, who were executed or beaten down with bars and axes without any trial. The greatest number of the corpses was thrown by the criminals to the Danube and the Tissa through the holes made in ice.

1) Šajkaška

Čurug. — The concentration of troops and police forces started on January 1 and arrests began on January 4. The persons arrested were put in two warehouses, the Lampel's and Novakov's one.

Slaughtering started on January 7. At this time 700 persons, including a great number of women and children, were quartered in the Lampel's warehouse. During the three days following the arrests the soldiers and the policemen savagely beat the prisoners. In the evening of January 7 the soldiers suddenly opened fire at the prisoners from a machine-gun placed at the door of the warehouse. The firing lasted for half an hour, after which the corpses were taken out and loaded on a truck, while those still living were killed by pistols. Only a child of nine years survived this slaughtering.

Another 500 persons were killed in the same manner in the Novakov's warehouse. „Hell broke loose in the warehouse. Wailing in the hall, death-rattle, moaning of the gravely wounded overwhelmed the firing". „When the shooting ceased I heard the voice of a Hungarian ordering those surviving to say prayer in Hungarian and sing the Hungarian anthem" — (Depositions of witnesses).

When the shooting stopped the surviving persons were ordered to take the corpses to the town-hall where the „examination committee" was in session. There the surviving persons were killed, mostly with rods and axes. Torturing lasted here longer and was more savage. Women were violated before they were killed. „The moustaches of Davidovac were torn off in our presence while he was still alive and his ears cut off with a bayonet; the daughter of Draginja Mrazovac was violated in the presence of all of us and of her own mother, and beaten afterwards; I saw them holding a small child by the legs and striking his head against a wall until he died"' — (Depositions of witnesses).

One thousand persons, of whom one hundred Jews, were killed in Čurug.

Žabalj. — The raid began on January 4, and the massacre lasted from January 7—9. The prisoners, whose hands were previously tied on their backs, were beaten in the town-hall, loaded on a truck

and taken to the Tissa, where they were killed by machine-gun fire. Among these prisoners 29 or 30 Žabalj Jews lost their lives.

Titel and other places in Šajkaška. — The slaughter began on January 10. 35 out of 36 Jews in total were killed in Titel, 13 in Đurđevo and 8 in Gospodjinci, i.e. all the Jews living in these places at that time.

2) Novi Sad and Stari Bečej

The bloodiest raid was that in Novi Sad. There the Hungarian fascists killed 430 Serbs and 870 Jews in course of three, days, from January 21—23.

At the request of the Novi Sad prefect the Hungarian Government approved the „raid" in Novi Sad, but included also Srbobran and Stari Bečej in it, and entrusted this task to the commander of the fifth Segedin army, general Fekete Halmy-Czeidner.

The first day of the raid (January 21) passed with only some individual executions. The second day the „examination committee" retained only a few persons in the People's Home and sent several persons for execution.

The leaders of the „raid"[1]) were not satisfied with such results, and in the evening of January 22 they arranged a simulated „fight" between the police forces and the „rebels". Captain Dr. Zöldy Marton bound up arms or heads of some policemen as if they were really wounded and showed them at the assembly of police force units as alleged victims of that simulated „fight".

This happened on January 23. The thermometer showed 30 degrees below zero. A strong wind was blowing. At that moment the Hungarian troops and police forces began hunting down the Serbian and the Jewish residents. They arrested the passers-by, broke into lodgings and gathered everyone without discrimination.

The first mass execution was carried out in Miletić Street. A group of 30—40 men, women and children were ordered to lie down and then killed by rifle-shots. At the same time massacre started at the crossroads between Miletić and Grčkoškolska streets. There the killing lasted from 9, 30 till 12 a.m. After that a group of 60 persons was killed at the Beograd pier. The corpses were stripped off, their jewels and gold teeth taken away, and then brought to the frozen Danube, where a hole was made in the ice through which the corpses were thrust by a hook into the Danube.

Massacres were also perpetrated at the Uspenski orthodox cemetery, where 250 corpses were found thrown one over another, and at the football playground NAK. There the soldiers stripped the victims off naked and ordered them to run, promising to save the lives of the fastest ones, and then opened fire on them from a machine-gun.

---

[1]) The commander of the fifth army and the commander of the Novi Sad armed group colonel Grassy Jozsef.

Štrand. — The greatest number of Jews perished at the Novi Sad bathing place, the Štrand. The victims were brought from the town in trucks or driven on foot from the collection centers. At the Štrand they stood by fours in a long row waiting for their turn to be killed. It is true that it was impossible to see from outside what was happening there, but the firing and screaming of unfortunate victims was heard all the time so that all of them were aware of what was awaiting them. „The children cried: when will our turn come, I can't stand this cold any longer". „The men asked to be done with quick as the cold was unbearable" (Deposition of a witness). „A hole was made in the ice over which a plank was placed; the men approached the hole, where they were killed and thrown into the hole" (Deposition of a witness). „We had to take off our clothes, many of us were quite naked; we stood there dead frozen" (Deposition of a witness).

About 16 o'clock a Hungarian officer drove to the Štrand and ordered the men to cease further executions. The prisoners — old men, women and children, were escorted to the People's Home, where they had to show again their identity cards — which lasted till 22 o'clock — after which they were let free.

Stari Bečej. — Individual executions started on January 10, and massacres were carried out between January 26 and 28. These massacres were prepared and executed by the commander of the Second armed group, colonel Deak. A simulated „rebellion" was arranged here too, to be followed with massacre. Mass arrests started on January 26, and the prisoners, after being tortured and maltreated, were executed on January 27. 200 persons including 100 Jews (of the total number of 200 living in Stari Bečej) were killed. „When Dr. Havaši fell to the ground I struck his head with an axe, as I was told by the policemen that I too had to kill someone in order not to talk later on in the street of what was taking place in the police" (Deposition of a defendant). „In the „Central" I helped the soldiers strip the better clothed prisoners off, take away their jewels and tie them up" (Deposition of a defendant).

Plunder. — Wherever the „raid" was carried out it was followed with plunder both during the searching of lodgings and at the examination of identity cards. The criminals ransacked them both before and after the execution, cut off the fingers of the victims for their rings, tore off their ears for the ear-rings, pulled out their teeth and broke up their jaws.

Epilogue. — Orders and medals were conferred on those who had executed these massacres. By a decree of Horty Grassy Jozsef was promoted to the rank of major general.

Chapter Four

Torture in the prisons of investigation authorities

The agents of the „Counterespionage" and of the „Investigation Subsection" were also accused of „preventive" terrorism over the population. The center of the „Counterespionage" was in Novi Sad, with branch offices in Sombor, Subotica and Stari Bečej and a concentration camp in Bačka Topola. The police „Investigation subsection" was located in the building of the former Yugoslav First Army, and was therefore called the „army". (Later on the counterespionage was given the same name). The persecution of Jews began at the end of the summer 1941 and lasted till autumn 1942, when able men were mobilized for work in Bačka and Baranja. Those who had survived all the tortures were tried and sentenced either to death or to imprisonment of long duration, or mobilized and sent as working units to Ukraina, wherefrom none of them returned. After occupying Hungary in 1944 the Germans sent the prisoners to the extermination camps, wherefrom only ten persons returned home.

The life of the persons detained in the „Army". — „We were filed along a wall and had to stand there erect with our hands clasped behind and our faces turned to the wall. If anyone swooned the policemen would bring him back by rifle butts, so that the victim was blue with blows" (Deposition of a witness). „In the Yellow House — Adam house — in Bačka Topola I was beaten three times a day for 12 days: I was laid on a bench with my hands tied behind aud my legs tied against the other end of the bench; one detective would strike my soles with a rubber baton and the other sit on my stomack, seize and tear off my genitals. After that I was taken off the bench, ordered to walk on all fours about the room and struck with rubber batons and feet by anyone at random" (Deposition of a witness).

Chapter Five

Forced labour

Compulsory work was imposed on all the peoples of the „lower race" in the first half of 1942. Till the year 1944 the total of 4.000 Jews were mobilized for work. Labour units were sent to Ukraina, Bor mines and Hungary. A very small number of them remained in the Sombor labour camp.

Labour units in Ukraina. — 1.500 Jews were sent as forced labourers to Ukraina, where they joined in Košice a group of another 10.000 Jews from the other parts of Hungary. „Before leaving we were allowed to take leave of our families. But the policemen stopped and ransacked them completely, taking away all the parcels, moneys and more valuable things brought for us" (Deposition of a witness).

Only 6 persons survived of the company No. 105/III consisting of 124 Yugoslav Jews. „We worked day and night in greatest cold

reaching up to 40 degrees below zero, while the Hungarian guards were changed every hour. We were punished for every trifle: beaten or hung on a pole for two hours, while the others had to stand and look at us" (Deposition of a witness). „My company had to collect mines and ammunition in the no man's land without any previous instruction. Casualties occurred every day." „In the horrible Russian cold we were left even without straw, not to speak of stoves" (Deposition of a witness).

The consequence of such a criminal conduct of the Hungarian Command and the guards was that out of 1.500 Jews only ten persons returned home. All the others died of cold, hunger or disease.

Section Two

German occupation (March — October 1944)

Chapter Six

First measures

The German troops entered Hungary and the Yugoslav regions under the Hungarian occupation on March 19, 1944.

The Bačka Topola camp. — The Germans introduced immediately the notorious methods applied in the other regions: individual executions, mass arrests and maltreatment, followed with mass internments. About 3.000 Jews passed through the Bačka Topola camps, wherefrom after some time they were sent to the German concentration camps. Even there the prisoners were not spared the usual maltreatment and humiliation. (The „speciality" of this camp was that the prisoners were harnessed in plows and harrows instead of horses and forced to plough large stretches of land round the camp.) The camp was gradually emptied and on July 18 it contained only 16 persons as all the others had been sent to Oswiencim.

At the same time a series of anti-Jewish laws was issued according to the established pattern.

Chapter Seven

Deportation of the Bačka and Baranja Jews

1. Internment

Confidential documents of the Hungarian Government show that it intended to purge the country of Jews. (Document No. 6163 of April 7, 1944 — The Order of the Hungarian Minister of Interiors, says among others: „The Hungarian Government will soon purge the state of Jews".)

In the night of July 25 and 26, 1944 the Jews were forbidden to leave their lodgings. The same order asked the population to deliver to the authorities all the moneys, jewels and other objects taken for custody from the Jews. At six a.m. April 26 the Hungarian authorities, assisted by the police force, began arresting the Jews.

Searchings and arrests in Novi Sad lasted for several days. All the prisoners were closed in the Synagogue and searched; women were stripped off naked and jewels searched among all the parts of their bodies. Thus 1.500 persons were picked up and sent by train to the collection center in Segedin. Later on the prisoners from both camps were transferred to the Baja camp, where they joined the Jews of Baranja. Only the Subotica Jews were quartered in an improvised Ghetto, wherefrom they were taken later on to the Bačalmaš camp.

The Subotica camp. — Here in an abandoned flour-mill about 4.000 persons of both sexes were forced to sleep on bere concrete without straw. They fed on what they had taken with themselves or what was sent them by the Jewish community in Subotica.

The Segedin camp. — The conditions were the same as in the Subotica camp. Within the two weeks of their stay there 40 persons died.

The Baja camp. — When the prisoners from both above mentioned camps were transferred to the Baja camp they found there about 8.000 Vojvodina Jews. Hunger reigned in this camp.

The Subotica Ghetto. — This was a separate part of the town, near the railway station. At the beginning of May the Hungarian authorities interned there in several high buildings 3.000 — 3.500 Subotica Jews, who left all their belongings in their lodgings. They were kept there under a strong police guard and restricted circulation. Early in the morning of June 16 they were lined up and escorted to the station where they were put in sealed wagons and transported to the Bačalmaš camp.

The Bačalmaš camp. — „Some slept in pig-sties, some in stables, the others under the open sky, but all of them on the ground" (Deposition of a witness). They were subject to violence, plunder, maltreatment and humiliation as in the other camps. Under such conditions the prisoners died every day and some of them committed suicide.

2. Deportation

By the middle of May the concentration of Jews in collection camps was ended: 8.000 Jews in Baja, 3.000 in Bačka Topola, 3.000—3.500 in the Subotica Ghetto. Four fifths of these persons were women, children and old men. Deportation and execution began first in the Bačka Topola camp and then in Baja. „They were driven to the station like cattle, and beaten with rifle butts and hide-whips" (Deposition of a witness). Exhausted of hunger and constant maltreatment the men could hardly move under the terrible heat. The weak ones were loaded on carts like sacks. When they reached the railway station they had to wait for hours and hours under the greatest heat to be numbered and loaded in wagons (70—80 persons each). The windows of the wagons were covered with boards and the doors locked, with only a bucket of water which was soon emptied. It was in vain that they begged for another bucket of water.

Congested in the wagons so that they were not able to sit all at the same time, without water, without air, these miserable masses of old men, women and children travelled to meet their death. It was only after 36 and even 48 hours that the SS troops allowed them to open the doors, get some water and do their necessities outside the wagon. „When the wagons were opened many of them were dead or had gone mad, so that they were taken out of the wagons" (Deposition of a witness).

A group of 700 „able bodied" Jews was sent from Bačalmaš to work in Strasshof, Austria, and the others to Oswiencim (about 3.000 persons). Of those sent to Strasshof 120 died before reaching that place.

Plundering of Jewish property. — All the methods of plundering of Jewish property described in the previous chapters were applied here too, with the same bloodthirstiness and refined cruelty.

Chapter Eight

The fate of Jews in forced labour camps

When the Germans occupied Hungary a considerable number of Jews was in forced labour camps: 1.500 in Ukraina and 2.500 in various places of Hungary and in the Bor mines.

a) **Labour units in Hungary.** — After the German occupation the ruthless treatment of Jews became still more inhuman, the working time was increased to 14 hours, food rations were decreased, and maltreatment and torturing was in full swing. The life in these labour camps was not much different from that in death camps. Disease and incapacity for work meant a death sentence. Particularly hard were the days during the retreat of the Hungarian Army under the onslaught of the Red Army. The workers who could not sustain the quick pace of retreat were killed without mercy. In autumn 1944 the remainders of the labour units were gathered in the then unoccupied territory of Budapest, Košice, Sopron, Szolnok and Székesfehérvár. In the latter place a company of 216 Jews from Bačka lost 75 men. 22 men of another unit, sent from Budapest to Gödöllö, were killed because they could not march quickly enough, and for 14 days food was distributed three times only. In another company of the Bačka Jews, commanded by the author Kántor János, 40 Jews were executed for lagging behind. This company was merged in Košice with a group of 1.700 Jewish workers. Within a few weeks 1.500 men were killed, including many a Bačka and Baranja Jew. Just before the Red Army occupied Hungary the Germans transported all the remainders of labour units to various death camps.

The German crimes during the evacuation of these units are described in the section dealing with the evacuation of the Jewish labour groups from the Bor mines.

b) Labour units in the Bor mines. — 1.200 Jews were sent to the Bor mines in July 1943, and another 5.000 in March 1944. The great majority of them came from Hungary, and 500—600 from Bačka and Baranja.

They worked partly in Bor and partly in the area between Bor and Žagubica; some of them built the railway line Bor-Žagubica and the others repaired the roads etc.

In Bor itself their work was very hard and exhausting, especially in the „Durchlass" tunnel, 5 kms long and many hundred meters deep. The water in it was knee deep, the air suffocating, full of dust and explosion gas. Casualties were frequent. The normal working time under such conditions is as a rule 5 hours, but the Jews were forced to work 10 hours and later on even 12 hours a day.

They were never allowed any leisure, not even on Sundays, when they were ordered to do various jobs in the camp, such as cutting wood for the kitchen, repair of the buildings etc.

Punishments. — The camp commander, Sandor Balog, introduced the punishment of beating, which was, as a rule, executed publicly on Sundays in the presence of all of the workers. Colonel Morány, who replaced the previous commander, introduced the punishment of hanging on a rafft. Punishments were imposed on large numbers of workers. All of them had to stand still during the whole morning and look at as their comrades were tortured. „Suspension for two hours was the punishment awarded for improperly cleaned boots" (Deposition of a witness). While suspended the victim would lose consciousness several times, and the guards would take him off, pour water on him and suspend him again. „The conduct of our guards was so inhuman that we asked to be sent to work even on Sundays as we knew that on Sundays the guards were at leisure to play tricks with us" (Deposition of a witness). „In June 1944, 23 Jews were punished with 120 hours of suspension for attempt of escape, and that six hours by day and six hours by night" (Deposition of a witness). „Afterwards this group was turned over to the Gestapo-men, who took them to an unknown destination, probably for execution" (Deposition of a witness).

Marching from the Bor mines to Hungary. — The Germans began to evacuate the Bor mines in the middle of September. The first column of 3.600 Jewish workers escorted by 100 Hungarian guards started on September 17. The second column of 2.500 Jews started on September 29. They went on foot via Petrovac, Mala Krsna and Smederevo, through rain and mud and sleeping in meadows under the open sky. They reached the Belgrade Sajmište on September 25. Three days later they started from Belgrade for Pančevo. On their way there the Hungarian soldiers killed eight workers, two of them because they plucked up some maize-ears, two others because they entered a courtyard and asked for water,

and the others because they could not move on. The men were completely exhausted and many of them were not able to move on although they knew what was awaiting them, and some of them tried to escape.

A detachment of Germans caught 147 of these men in Pančevo. They led them in the direction of Jabuka village and killed all of them, except one who was able to escape.

The bulk of the workers continued their way to Perlez and Novi Sad, escorted by the German guards. On their way there they saw a heap of rotten water melons. The soldiers gave the Jews permission to pick them up and when the crowd of 250 starved men ran to the melons the soldiers opened fire on them and killed all of them.

Near Titel the column crossed to Bačka, where they were turned over to the Hungarian soldiers. When they reached Novi Sad there were only 3.000 of them left. From Bor to Novi Sad 500 men were killed and only a small number succeeded to escape.

After a short rest the column continued the march to Srbobran. Near Srbobran the Hungarian soldiers killed 20 Jews who had entered a courtyard to drink water. Another 10 Jews were killed on the way to Novi Vrbas because they were unable to walk. In Novi Vrbas a mob of volksdeutschers stormed the luggage of the Jewish column while they were resting and sacked it.

The next day they continued their way to Kula, and therefrom to Crvenka.

Mass slaughtering in Crvenka. — The column of Jewish workers reached Crvenka in October 1944. As there was no accommodation in the village, they were quartered in the brickyard of Glaeser Welker Rauch. The next day the German SS detachment took over the Jews from the Hungarian commander. They set apart a group of 800 men and sent them to Sombor. A group of 2.200 Jews remained in the brickyard. About 9 a.m. a „delegate" of the former Hungarian escort came to ask for Jewish valuables and moneys „since the Germans would shoot them anyway". About 11 p.m. the Germans broke in and took a group of 20—30 persons to the yard, placed them in front of a trench and killed them with machine-gun fire. Further groups followed and murdering lasted all night long, till 4 o'clock in the morning: of 700 Jews only two survived.

Crvenka-Baja. — After this horrible night the rest of them — less then 1.500 men — started for Sombor. At 5 a.m. October 8 the last ranks of the column left Crvenka.

Execution continued. The SS troops killed all those who left their rows to drink water, or do their necessities or were incapable to march quick enough. And there were many who did so, as most of them suffered of diarrhea. Very often the German guards did not wait even for this trifling pretext to shoot them; from time to time they selected small groups, took them away and killed them.

Near Stari Sivac a German soldier on motor-cycle passed by and seeing the Jews stopped, took up his rifle and killed several Jews, and then continued his way.

When the column marched along the railway line Sivac—Krnja the Hungarian soldiers, fleeing from the Red Army, opened fire on them from the train and killed a greater number of Jews.

The column was stopped for a rest at a farm between Krnjaja and Sombor. „At the order of the German soldiers they had to lie in a meadow with their faces turned to the ground. Before they did so the Jews rushed in masses to a sugar-beet field although the Germans pushed them back, beat them and fired at them so that many were killed" (Deposition of a witness).

Several more Jews were killed in Sombor, and another 40 of them on the road between Sombor and Gjakovo, and when the column reached Baja out of 3.500 men there remained only 1.200 — 1.300, not including the group of 800 persons who were separated from the main column in Crvenka.

In Baja the Jews remained for three days; they were transferred to Szent-Kiralyszabadja, where the former commander of Bor, colonel Morany executed seven persons „to reestablish order and discipline".

From this place the Jews were sent to various concentration camps in Germany, most of them to Fossenburg and Buchenwald. Here they had the same fate as the other persons interned in these camps. Of 5.000—6.000 Jews who worked in Bor only 9 survived.

The fate of the second group. — This group left Crvenka on October 7, before the slaughtering began. They went running all the way from Crvenka to Sivac, with their heads turned to the ground. Whoever raised his head was beaten with rifle butt. „In Sivac we were driven to a large courtyard and ordered to say prayer and dig graves for our corpses" (Deposition of a witness). At dawn October 8 they proceeded in the direction of Sombor. On the way there some 200 men were killed. On the way further to Bački Manastir a group of 26 Jews was executed, and another 10 of them on the way to Bezdan.

In Mohač the column was turned over to the Hungarian troops. On October 17 this column moved toward the German frontier. Before they reached the frontier 50 men died. After coming to Germany these Jews were sent to Oranienburg. Only one person survived of all the Yugoslav Jews included in this group.

PART SIX

MACEDONIA

Chapter One

From the occupation to the internment of all Jews

The entry of the fascist armies, first the German and then the Bulgarian ones, was followed with the notorious anti-Jewish measures: maltreatment, humiliation, murder and pillage.

After the first series of violence relative peace reigned till October 1941, when the order to liquidate the Jewish enterprises was issued.

In Skoplje there were about 300 Jewish refugees from Serbia, mostly from Belgrade. In November 1941 all these persons were registered and 48 of them turned over to the Germans. They were executed at Jajinci on December 3.

In 1942 a law providing for delivery of 1/5 of the Jewish property was published and later on a Jewish Commissariat was established to control the Jews and implement the notorious anti-Jewish measures.

Chapter Two

Deportation of Macedonian Jews

Negotiations about the deportation of Macedonian Jews to Germany were conducted between the German Envoy and Minister plenipotentiary in Sofia Beckerle and the Bulgarian Government.

On March 11, 1943 the Germans and the Bulgarian fascists began to carry out this plan. The quarters in which the Jews lived in Skoplje, Bitolj and Štip were one night suddenly and simultaneously blocked up by the troops, the lodgings were searched and all the Jews were arrested. The authorities recommended all of them to take with themselves all their moneys and valuables and keep them „in the case of distress" — obviously intending to plunder them completely.

Beside 198 foreign Jews, and 63 physicians, drugists and members of their families, 7.215 persons, of whom 2.313 children, were brought to the camp. The collection center was in Skoplje.

The regime in this camp was the same as in the other camps. 500 persons were crowded in one room, obliged to empty themselves in corridors and on staircases, and even in the rooms, subject to searches and plundering.

Deportation. — The first transport of 2.400 persons left on March 22, 1943, the second on the 25th and the third consisting of 2.500 persons on March 29.

The reports of those who led these transports have been seized. All of them contain very scrupulous entries: received 2.338 persons

expended 4 persons

Delivered at Treblinka 2.334 persons.

Liquidation of the property of deported Jews

The whole property of deported Jews not previously confiscated, was confiscated by order of the Bulgarian Government of March 2, 1943. It was then that the liquidation of their movable property started. Special commissions were sent from house to house to make inventory of their property, which was sold afterwards.

EXPLANATIONS TO THE PHOTODOCUMENTATION

1) Facsimile of an order of the commander of Serbia general Bader for shooting of prisoners and hostages.
2) Order of the commander of Serbia forbidding hiding Jews.
3) Poster announcing executions in Banat, March 1942. The list of executed persons includes a number of Jews from Belgrade and Vojvodina.
4) Elek Viktor, director of the sugar plant in Petrovgrad (Zrenjanin), the first Jew hanged in Banat in 1941.
5) Announcement of execution of communists and Jews published in „Novo Vreme" in July 1941.
6) Notice of execution of communists and Jews published in „Novo Vreme" in July 1941.
7) List of executed persons published in „Novo Vreme" and including a considerable number of Jews.
8) Facsimile of a report by lieutenant Walther on execution of Jews in Belgrade, November 1941.
9) Annotation by Ribbentrop's assistant Luther concerning the proposal of the German Minister in Belgrade for deportation of Jews. (From the document No. NG—3354 cont'd of the Nüremberg archives of the International Military Tribunal).
10) Parts of the Rademacher's report and proposal for liquidation of Jews in Serbia.
11) Report by Rademacher on establishment of a Jewish camp in Zemun (Sajmište) and their deportation.
12) The „Bloody March" in Šabac — shooting on running.
13) Germans and their victims in Šabac, 1941.
14) Gathering of victims in the Šabac streets, 1941.
15) War criminal Milan Nedić speaking to a group of soldiers before their departure to fight against the partisans.
16) War criminal Dragi Jovanović, chief of the state security in Serbia, in company of SS officers.
17) War criminal Milan Nedić and general of the police August Meyszner.
18) Supreme commander of the chetniks, war criminal Draža Mihajlović.
19) Entrance of the Banjica internment camp.
20) Banjica camp. Maltreatment of prisoners.
21) Sculls of the Sajmište victims.
22) A pyramid of bones of the Sajmište victims.
23) The plan of the crematory ordered by the SS command in Belgrade.
24) Germans shooting their victims lined up by a fence on the road.
25) Jajinci: the spot of mass executions (barrels of petrol poured by the Germans on the piles of executed victims).
26) Germans looking at their battered victim.
27) Facsimile of an announcement of executions in Belgrade, printed in an ustashi newspaper.
28) Facsimile of a part of a report by general Bader, commander-in-chief of

the South-East, to the war criminal Löhr, announcing complete liquidation of Jews in Serbia. Beginning of 1942.

29) Facsimile of an ustashi newspaper announcing introduction of the principles of the Nüremberg Law in the Independent State od Croatia

30) Facsimile of an ustashi newspaper carrying the „Extraordinary legal prescription" on collective responsibility of Jews, and the order for its publication signed by war criminals Pavelić and Artuković.

31) Facsimile of an announcement on establishment of the ustashi police for Jews.

32) Facsimile of an order for compulsory evacuation of Serbs and Jews from Zagreb.

33) Facsimile of an order for carrying the Jewish badge.

34) Facsimile of a poster on execution of Jews and communists.

35) Facsimile of a newspaper announcement on execution of Jews and communists.

36) Facsimile of a telegram of the German Minister in Zagreb Kosche to the Ministry of Foreign Affairs in Berlin reporting agreement between the ustashi, the Germans and the Italians on deportation of the remainder of Jews in the Independent State of Croatia.

37) Facsimile of a part of the war diary of the 718th infantry division registering the first shooting of the Serbian and Jewish hostages in Sarajevo and the action taken against the Sarajevo Jews.

38) Sephardic Temple in Sarajevo before and after its demolition by a Sarajevo mob.

39) From the card-index of the ustashi police in Sarajevo: decision on confinement of a Jewess in a prisoners' camp.

40) Jewish forced labourers in a military camp in Sarajevo.

41) Ustashi ordering their Jewish victim to take off his ring before being shot.

42) Corpses of killed persons (in Bosnia) scattered by pigs.

43) Đakovo cemetery — a Jewish family vault before the enemy occupation.

44) The same vault destroyed during the occupation.

45) Cemetery of the Đakovo prisoners' camp.

46) Corpse of engineer Rosenberg drawn out of a well in the Lepoglava camp.

47) Internment camp in Stara Gradiška.

48) Facsimile of a part of a German report from Zagreb stating that Mussolini and Pavelić are agreed to apply anti-Jewish measures in the regions occupied by Italy.

49) General view of the camp under the open sky at the Pag island.

50) Fence and watch-houses of the Pag camp.

51) A part of the men's internment camp at the Pag island.

52) Common graves near the Pag camp.

53) The plan of the internment camp Jasenovac III.

54) View of a part of the Jasenovac camp.

55) Round stove in Jasenovac, used also for burning of prisoners.

56) A group of prisoners at work in Jasenovac.

57) The ill-famed „Granik" in Jasenovac.

58) Judicial and medical examination of victims exhumed in Jasenovac.

59) Jasenovac victims.

60) A Jasenovac prisoner thrown to the Sava with his hands tied.

61) A skull exhumed in Jasenovac showing the traces of a hammer blow.

62) Corpse of a Jasenovac victim with a broken head.

63) A Jasenovac victim — belly of a woman slit open.

64) A corpse drawn out of the Sava near Jasenovac.

65) Jasenovac victims drawn out of the Sava.

66) Jasenovac victims on the bank of the Sava.

67) Victims of the ustashi terror in the Sava near Jasenovac.

68) Corpse of a woman drawn out of the Sava near Jasenovac.

69) Corpses of prisoners killed with their hands tied and thrown to the Sava near Jasenovac.

70) From the ustashi collection of gold teeth and dentures of their victims.

71) From the children's camp in Sisak.

72) Corpse of a child in the Sisak camp.

73) A victim of the ustashi terror with a shattered skull.

74) Ustashi and women-ustashi from the Jasenovac camp.
75) Types of the Jasenovac guards.
76) War criminals Eugen-Dido Kvaternik (left), security chief of the Independent State of Croatia, and Jure Francetić (right), commander of the ill-famed „Black Legion"
77) War criminal Vjekoslav Luburić.
78) War criminal Ljubo Miloš.
79) War criminal friar Miroslav Filipović-Majstorović in his gown and in the ustashi uniform.
80) Ustashi chiefs after an inspection of the Jasenovac camp.
81) International unity of fascists. The Mufti of Jerusalem El Huseini (in the middle), chief organiser of the bloodthirsty SS „Sword" division in Bosnia, in a visit to the Independent State of Croatia (on the right „doglavnik" Budak).
82) War criminal „poglavnik" Ante Pavelić, still at liberty in Argentina.
83) War criminal Andrija Artuković, minister of internal affairs of the Independent State of Croatia, at liberty in the USA.
84) Subotica. — Driven under escort for „examination" after the entry of the Hungarians, April 1941.
85) Subotica. — Crimes committed by the Hungarians upon their entry in the town, April 1941.
86) Novi Sad. — Hanging of young persons in the courtyard of a military barrack, Autumn, 1941.
87) Novi Sad. — Hanging of a young Jewess Lili Böhm, Autumn, 1941.
88) Hungarian soldiers assembling the corpses in Miletić Street in Novi Sad during their „raid" in 1942.
89) The Novi Sad „raid", 1942: driven to the Štrand for mass execution.
90) The Novi Sad „raid", 1942, corpses of executed persons at the Uspenski cemetery.
91) The „raid" of 1942 — Mutilated corpse of a woman found on the Banat bank of the Tissa in spring 1942 after the melting of the ice. The victim is probably from Čurug or Žabalj.
92) Forced labourers from Bačka harnessed for amusement of Hungarian soldiers.
93) Crvenka: exhumation of one of the executed Jewish forced labourers from the Bor mines.

PRVI DEO

SRBIJA

Glava I

Prve mere u Beogradu

Pljačka.— 12 aprila 1941 godine ušle su nemačke trupe u Beograd, pun ruševina, čija su se zgarišta još pušila. Samo dan kasnije započeli su Nemci da pljačkaju jevrejske radnje i stanove.

Naročite jedinice nemačke vojske, kojima je pljačkanje jevrejske imovine bilo u to vreme glavna dužnost, obijale su u dodeljenom rejonu ili ulici, pod komandom svojih starešina jednu jevrejsku radnju za drugom, odabirale robu, tovarile je u kamione i odvozile u svoje magacine. Isto su tako obijali i pljačkali jevrejske stanove, a s opljačkanim pokućstvom namestili su stanove nemačkih oficira. Jevreje, vlasnike većih stanova, sa pokućstvom od veće vrednosti, izbacili su naprosto iz stana, dozvolivši im da sobom ponesu samo najpotrebnije stvari; u njihove stanove uselili su se razni okupatorski funkcioneri.

Nemački vojnici iz sastava tih pljačkaških jedinica pljačkali su i za svoj račun. Izgleda da su na to — do izvesnih granica — bili i ovlašćeni. Hiljade paketa opljačkane robe iz jevrejskih radnji i kuća slati su u Nemačku, rodbini i prijateljima kao „uspomena na Beograd."

Pored vojske učestvovali su u pljačkanju i folksdojčeri. U Beogradu je pre rata živelo oko 20.000 folksdojčera; bili su skoro svi učlanjeni u Kulturbund. Dobivši blagovremeno uputstva od strane svojih vođa, njih je na dva-tri dana pred nemački napad na Jugoslaviju nečujno nestalo iz Beograda; sklonili su se po okolnim selima, te su tako ostali sačuvani od bombardovanja. Sada, po ulasku nemačke vojske, oni su se u masama vraćali. Pristizali su u Beograd neprekidno: s prethodnicom nemačke vojske, s glavninom, s komorom. U svojim crnim uniformama Nemačke momčadi (Deutsche

Mannschaft) prolazili su kroz grad na nemačkim tenkovima pokazujući im put, dolazili u vojnim kamionima zagrljeni sa nemačkim vojnicima. Prelazili su u Beograd i folksdojčeri — stanovnici okolnih banatskih i sremskih sela, vodeći sa sobom i svoje žene i decu. Svi su ti petokolonaši nagrnuli u „svoj" Beograd, u Beograd u kome će pune tri i po godine zajedno sa okupatorom najaktivnije učestvovati u svim progonima našeg življa, služeći kao eksperti — poznavaoci domaćih prilika i ljudi, kao špijuni i glavni denuncijanti i kao neposredni izvršioci zločinačkih naređenja nemačkih okupatorskih vlasti.

Folksdojčeri su vodili nemačke vojnike u jevrejske radnje i stanove, davali im potrebne podatke, upućivali ih u imovno stanje pojedinih Jevreja. Kada bi vojska završila pljačku dolazili bi oni na red.

> „Posle vojske ulazili su folksdojčeri i njihove žene i deca, preturali po razbacanim stvarima i kao lešinari grabili ono što je još ostalo. Kolima su odvlačili opljačkane stvari do obale, a odande ih prebacivali motornim lađicama i čamcima preko . . . Izgledalo je da se ceo Beograd seli negde preko Save i Dunava" (Z.s. Morica Abinuna od 6 maja 1947).

Registracija Jevreja. — Registraciju svih beogradskih Jevreja naredili su Nemci plakatima kojima su neposredno po ulasku oblepili ceo Beograd. Jevreji su se imali javiti radi registracije na Tašmajdanu 19 aprila 1941, dakle samo nedelju dana po ulasku Nemaca.

Do toga dana okupator je, uz pomoć organa Uprave grada Beograda formirao Policiju za Jevreje, koja je sačinjavala jedan otsek Uprave grada. Policiji za Jevreje pridodat je nemački komesar, koji je vršio stalan nadzor nad njenim radom; sam je komesar bio potčinjen neposredno referentu za jevrejska pitanja u Gestapo-u.

19 aprila započela je policija s registracijom Jevreja. Svi su lično morali doći, osim teških bolesnika, koje su dužni bili da prijave njihovi rođaci. Svako je lice jevrejskog porekla dobilo svoj karton, u koji su beleženi svi lični podaci, te je tako stvorena čitava kartoteka Jevreja, koju je pod nadzorom Gestapo-a vodila Policija za Jevreje. U karton su beležili sve važnije podatke — podatke o obaveznom radu, hapšenju, interniranju itd., — sve do zavođenja u karton kobnog znaka „LS", koji su Nemci stavljali pored imena likvidiranih lica.

Prilikom registracije Jevrejima su podeljene trake s natpisom „Jevrejin-Jude", bez kojih se posle toga nisu smeli pojaviti na ulici.

Registracija je obavljena za tri dana. Od oko 12.000 Jevreja, koliko ih je u Beogradu živelo pre rata, registrovano je prvih dana oko 8.500, a do 12 juna 1941 ukupno 9.145 lica. (Izveštaj Uprave grada Beograda, Komesarijata za unutrašnje poslove, K.I. br. 26601 12 juna 1941). Ostali su pobegli iz Beograda ili su bili u vojnim zarobljeničkim logorima ili se nisu prijavili za registraciju.

Prinudni rad. — Svakom registrovanom licu naređeno je da se odmah sutradan ponovo javi Policiji za Jevreje. Policiski činovnici podelili su ih po dolasku u manje grupe i uputili pod stražom na razne fizičke radove. Sve do početka maja 1941, kada je prinudan rad Jevreja regulisan i kada su uvedene stalne radne jedinice i komande koje su dobile svoje rejone rada, nisu bili pošteđeni ni starci ni bolesnici; bilo je na prinudnom radu i ljudi od preko 70 godina. Početkom maja ograničen je prinudni rad na muškarce od 14 do 60 godina, a na žene od 16 do 40 godina.

Posle izdvajanja staraca i bolesnika, na prinudnom je radu ostalo oko 3.500—4.000 muškaraca kao i neutvrđen broj žena, koji su radili svakog dana od 6—17 (docnije do 18 časova), s prekidom od oko pola časa za ručak. Za svoj rad Jevreji ne samo što nisu primali nikakvu nadnicu, već su se morali o svom trošku hraniti.

Radovi koje su obavljali bili su teški i naporni: radili su na utovaru i istovaru vagona, šlepova, raščišćavanju ruševina i otkopavanju leševa i sl.

> „Jedinice koje su radile u podrumu Vojne odeće imale su za zadatak da zob koja se nalazila u džakovima od 50—60 kg preručuju u nemačke džakove od 100—150 kg i ove utovare u vagon. Svaki radnik morao je da ponese džak od 100—150 kg na leđima, da ga trčećim korakom odnese do vagona a zatim da se vrati u podrum. Sve je to moralo ići najvećom brzinom. Za svaki zastoj u poslu pljuštali su šamari, a kad bi ko zbog iznemoglosti pao, Nemci su ga nemilosrdno tukli kundacima i gazili dok se ovaj ne bi digao i onako isprebijan i krvav nastavio rad.
>
> Drugi su radili na savskom pristaništu na istovaru šlepova. Kad su odrasli Jevreji odvedeni u logor, taj su rad nastavila jevrejska deca od 12—15 godina. Ona su morala raditi isti posao kao i odrasli i na isti način bila zlostavljana od Nemaca, ako posao nisu obavljala onom brzinom kako su Nemci želeli." (Z.s. Morica Abinuna od 6 maja 1947).

Često su ti radovi bili opasni po život.

> „Jednu grupu od oko 120 ljudi, u kojoj je bilo i mnogo lica preko 60 godina starosti, odredili su Nemci da raskrči ruševine staroga dvora. Na vrhu ruševina — na četvrtom spratu — nadneo se jedan veliki gvozdeni treger i pretio da padne. Pristupa na četvrti sprat nije bilo, jer su stepenice bile porušene; do tregera se moglo doći samo ivicom zida ili merdevinama koje su Nemci doneli iz Požarne komande. Izdvojili su prethodno jednu grupu od 20 ljudi, naredili im da se skinu i saopštili su ostalima da će tu dvadesetoricu streljati, ako u roku od 15 minuta ne skinu gvozdeni treger. Uz najveću opasnost po život popela se jedna manja grupa mladih ljudi i uspela je da za određeno vreme skine treger." (Z.s. Moše Simonovića od 23 maja 1947).

Težak fizički rad koji su Jevreji morali da obavljaju bio je zbog dugog radnog vremena i slabe hrane prenaporan i za mlađe, zdrave i fizički jače osobe; za starije ili fizički slabije ljude pretstavljao je pravo zlostavljanje. Pored toga, ovaj su rad Nemci otežali upotrebom raznih šikana i ponižavanjem svake vrste.

„Ja sam sa svojom grupom radio na raskrčavanju ruševina i vađenju leševa u rejonu br. 8. Radovi su bili ne samo teški već i opasni, jer su zgrade bile oštećene od bombardovanja, mogle su se svakoga časa srušiti, pa su se i rušile, tako da smo bili u stalnoj životnoj opasnosti. Sami stražari — Nemci, nisu hteli nikada da ulaze u zgrade, već su čuvali napolju stražu, a nas su psovkama i kundacima gonili da ulazimo unutra. Leševe smo morali golim rukama i ašovima prenositi tamo gde su nam Nemci naređivali. Najstrožije nam je bilo zabranjeno da pri tom navučemo na ruke rukavice, a nisu nam dali ni nosila ni kolica za to. Leševi su bili počeli da se raspadaju, zadah je bio užasan, pojedini delovi leša otpadali su kada bi leš podigli. Sećam se jednom prilikom, bilo je to pored Ulice 27 marta, u jednoj instalaterskoj radionici naišli smo na 6 leševa, od kojih je jedan — leš jedne stare žene — imao na tri prsta po jedan zlatan prsten. Nemački vojnik naredio nam je da prstenje skinemo. Pošto su prsti bili nabrekli i mi to nismo mogli učiniti, naredio nam je, pod pretnjom da će nas ubiti, da prsten ašovom odvojimo od tela, skinemo prstenje i njemu predamo. Zatim nam je naredio da svaki od nas stane između dva leša, koje smo morali držati u stojećem stavu, namestio nam ruke tako da se jasno videla traka sa oznakom „Jude" pa je tako nas petoricu sa četiri leša fotografisao...

Ja sam sa svojom grupom radio često i na istovaru vagona i šlepova. Morali smo vući teške džakove od po 100 kg na leđima, vukli smo cepanice, težak nameštaj koji su pljačkali, sve to uz stalnu tuču, pogrde i poniženja. Bio je među nama veliki broj starijih ljudi... Svi su ti ljudi radili te iste poslove zajedno sa nama. Pošto su bili slabi, često se dešavalo da malakšu i padnu zajedno sa teretom koji su nosili. Tada bi ih stražari Nemci kundačili i gazili nogama sve dok se ne bi podigli i opet produžili rad uz pomoć nas mlađih. Sećam se kad je jedan stariji čovek od oko 55 godina — Nisim Alkalaj — pao zajedno sa džakom kada smo prenosili brašno na treći sprat. Ispalo mu je tom prilikom veštačko zubalo. Kad je pružio ruku da je dohvati, Nemac je svojom teškom okovanom čizmom stao na njegovu šaku, svu je iskrvavio i slomio mu zubalo..." Z.s. Kalmana Alta od 6 maja 1947).

Dešavalo se često da su nemački vojnici-nadzornici radnih grupa koje su imale da očiste kasarne za nemačku vojsku — u prvom redu da počiste ljudski izmet kojim su nužnici i druge prostorije bili pokriveni — oduzimali celoj grupi alat za čišćenje, za „kaznu" što je neko iz grupe pokazivao znake gađenja od izmeti „više rase"; kundacima i batinama naterali bi sve radnike da ovaj posao obave golim rukama.

Pored obaveznog rada koji je bio regulisan zvaničnim naredbama nemačkih vojnih vlasti i Policije za Jevreje, svaki je uniformisani Nemac mogao na ulici da zaustavi Jevrejina ili Jevrejku i da ih natera da mu obave kakav posao. Ovde nije pomagala nikakva legitimacija o oslobođenju od rada zbog starosti, bolesti ili sitne dece; po pravilu se radilo baš o takvim licima, jer su se svi za rad sposobni nalazili na poslu od ranog jutra do mraka.

Kome je od nemačkih oficira ili vojnika zatrebala radna snaga, otišao bi u deo grada gde su živeli Jevreji u većem broju, zaustavljalo prvo lice s jevrejskim znakom, oduzeo mu legitimaciju i naređivao šta je hteo, — bio je siguran da lice kome je oduzeo legitimaciju neće smeti da pobegne s posla. Obično su im takva lica bila potrebna da im nose kufere ili teške pakete, da im svojom maramicom očiste prašnjave čizme na sred ulice, da im u njihovim stanovima obave razne poslove — okreče sobe, operu podove, izglačaju parket, istresu ćilime, itd.

Držali su ih vrlo često i kao poslugu po nekoliko dana, goneći ih na rad bez predaha i odmora, ne dajući im nikakve hrane. Bilo je slučajeva da su ih posle svršenog posla išamarali pre nego što bi ih otpustili, pa čak i opljačkali — oduzeli naliv pero, skinuli kaput, obuću, i tako oterali kući.

Zlostavljanja. — Pored gore izloženih tipičnih slučajeva zlostavljanja, vrlo su česti bili slučajevi zlostavljanja Jevreja od strane Nemaca i folksdojčera i u raznim drugim prilikama. Šamarali su ili tukli Jevreje na ulici stoga što su ih ovi navodno „drsko" gledali, što se nisu dosta brzo sklonili s puta, što im nisu odmah otvorili stan kada bi zvonili ili kucali, itd.

Zgradu Jevrejske beogradske opštine u Ulici 7 jula zauzela je odmah po ulasku okupatora folksdojčerska organizacija Kulturbund. Izbacili su na ulicu Jevrejsku opštinu i Savez jevrejskih veroispovednih opština, kao i sve stanare ove četvorospratne zgrade. Jevrejima su zabranili ne samo ulaz u zgradu već i prolaz ulicom 7 jula između Zmaja od Noćaja i Jevremove ulice. Postavljeni stražari pored zgrade pretukli bi svakog Jevrejina, koji bi, ne znajući za ovu zabranu koja nikad nije bila objavljena, prošao tim delom ulice.

Tokom leta 1941 priredili su pripadnici folksdojčerske beogradske organizacije Nemačka momčad i Ljotićevi oružani odredi zajedničke „vežbe" u hapšenju i odvođenju Jevreja. Te su se vežbe ponavljale tokom mesec dana svaki drugi-treći dan, a naročito petkom uveče, posle službe u sinagozi. Trupe su izlazile na te vežbe u

punoj ratnoj spremi. Vežbe su započinjale blokadom jedne ili više ulica na Zereku, zatim su patrole upadale u jevrejske stanove i odvodile sve muškarce koje bi zatekle u stanu; drugi odredi hvatali su Jevreje koji bi prolazili tim ulicama. Sva lica koja bi na taj način pohapsili odveli bi u Dom Svetog Save ili u Osnovnu školu u Dušanovoj ulici. To su mahom bili starci ili bolesnici, jer su se ostali mlađi i zdravi ljudi nalazili u to doba na prinudnom radu. Tamo bi te ljude naterali da vrše „egzercir", ciničan izum fašista da telesnim vežbama zlostavljaju i ponižavaju ljude.

„Taj se egzercir sastojao u tome što su i starci i bolesnici morali da trče u krug, da vežbaju malo i veliko čučanje, žablje skokove itd., dok ne bi popadali na zemlju. Pri tome su ih stalno kundačili i ismevali. Isto su tako u tri maha blokirali sinagogu, isterali starce koji su se nalazili u hramu, premlatili ih na ulici kundacima, pa onda oterali na sabirna mesta da vrše egzercir. Lično sam video koliko su strašno ti ljudi pretučeni tako da su bili obliveni krvlju." (Z.s. Morica Abinuna od 6 maja 1947).

Ni žene nisu bile pošteđene od uvreda i zlostavljanja; prilikom pljačke jevrejskih domova, prilikom prinudnog rada, raznih pretresa po stanovima, nemački su vojnici zlostavljali žene isto tako kao i muškarce.

„... Juna 1941 dobila je Jevrejska veroispovedna opština nalog od Gradskog poglavarstva da prenese na jevrejsko groblje iz jednog stana u Višnjićevom pasažu leš jedne žene, koja je istog dana umrla, i tamo sahrane.

Otišao sam na označenu adresu. To je bio stan pok. Benjamina Levija, juvelira, koji je ubijen kasnije od Nemaca 1941. Kada sam ušao u stan, video sam grozan prizor.

U sobi bez ikakvog nameštaja, na jednoj slamnjači u uglu sobe, ležao je leš jedne žene skoro gole, pored njega leš tek rođenog deteta. Leš i slamnjača bili su krvavi, krvi je bilo čak do sredine sobe. Leš sav crn od modrica.

Ženu koja me je dočekala poznavao sam. To je bila neka Marija, čijeg se prezimena ne mogu da setim. Ona je bila susetka umrle. Poginula je 1944 od bombardovanja. Ispričala mi je sledeće:

Dva-tri dana ranije, Nemci su od pok. Erne, žene pok. Benjamina Levija, oduzeli sve stvari potrebne da bi njima namestili stanove nemačkih oficira.

Ujutro istoga dana upao je u njen stan nemački komesar pri Policiji za Jevreje, Winzent, sa još jednim Nemcem. Pitao je pok. Levijevu, koja se nalazila baš pred porođajem, gde joj je muž, koji ni dan ranije ni toga dana nije došao na prinudan rad. Kada žena nije znala da odgovori,

počeo je šamarati i tući pesnicama u glavu i grudi. Uzalud se jadna žena klela da ne zna gde joj se muž nalazi, jer već dva dana nije dolazio kući sa rada. Onda su Mariju, koja je celo vreme bila prisutna i koju su takođe pitali za muža pok. Erne, oterali iz sobe i ona je iz kuhinje, gde je bila otišla, slušala krike i užasno zapomaganje, koji su trajali preko četvrt sata. Čula je kad su Nemci izašli, i kad je ponovo ušla u sobu, videla je pok. Ernu gde leži na podu, svu otečenu i krvavu od udaraca. Ispričala je Mariji da su je ona dvojica prvo saterali u ugao sobe i tukli, zatim je oborili na zemlju i gazili dok se nije onesvestila.

Ubrzo je došlo do porođaja i krvavljenja. Dok je lekar stigao, žena je već bila umrla. I dete koje se rodilo bilo je takođe mrtvo..." (Z.s. Davida Rubenovića od 7 maja 1947).

Prve protivjevrejske uredbe. — Progoni Jevreja bili su već u punom toku kada je izašla prva protivjevrejska uredba u Listu uredaba br. 8 pod nazivom Uredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane, od 31 maja 1941. Evo ukratko njene sadržine:

Uredba određuje pre svega ko se ima smatrati Jevrejinom. U tom pogledu Uredba se uglavnom ne razlikuje od odgovarajućih propisa Nirnberškog zakona. Naređuje se zatim prijava radi registracije, kao i nošenje jevrejskog znaka. Uredbom je zabranjeno Jevrejima da vrše veliki broj poziva: oni ne mogu biti javni službenici, veterinari, apotekari, vlasnici ili službenici vaspitnih, umetničkih i drugih javnih ustanova; advokatima i lekarima dozvoljena je praksa samo s Jevrejima. Uveden je prinudan rad za Jevreje od 14 do 60 i za Jevrejke od 14 do 40 godina starosti. Uredba zabranjuje Jevrejima pristup u kafane, kupatila, tramvaje i sl. Najzad, Uredba nameće Jevrejima prijavu celokupne imovine, zabranjuje im raspolaganje istom i predviđa postavljanje komesara u svima jevrejskim radnjama i preduzećima. Za prekršaj predviđenih zabrana kao i za neizvršenje nametnutih obaveza predviđene su teške kazne.

Uredba nije ustvari donela ničeg novog; sve su ove mere Nemci primenjivali takoreći već od prvog dana okupacije, a na osnovu raznih naredbi vojnog zapovednika Srbije, upravnika Grada Beograda ili komesara Jevrejske policije. Registracija je uglavnom bila već završena, Jevreji su se odavno nalazili na prinudnom radu, pa je time i zabrana vršenja u Uredbi navedenih poziva postala skoro bespredmetnom. Posle totalne pljačke skoro svih jevrejskih radnji još prvih dana okupacije, postavljenim komesarima, koji su takođe već pre izdavanja Uredbe sedeli u tim radnjama, ostalo je samo da naplate od dužnika ranija potraživanja. Prema tome, Uredba od 31 maja 1941 samo je neka vrsta kodifikacije svih dotle naređenih protivjevrejskih mera, sa ciljem da „ozakoni" sve te progone i da svima i svakome obznani da su Jevreji niža vrsta ljudi koje svako može nekažnjeno vređati.

Glava II

Ubijanje talaca u Beogradu

Ubijanje talaca. — Posle nemačkog napada na SSSR, a naročito posle izbijanja narodnog ustanka u Srbiji jula 1941, okupatorski režim postaje još okrutniji i njegovi zločini prema našem življu uzimaju ogromne razmere.

Početak Narodno-oslobodilačke borbe doneo je sobom i pogoršanje položaja Jevreja u Srbiji.

Tokom prva tri meseca okupacije zabeleženo je samo nekoliko slučajeva ubistva Jevreja. Od jula meseca situacija se u tom pogledu iz osnova menja. U javnim objavama kao i u objavama u dnevnim listovima, sve su češća imena Jevreja koje su Nemci streljali na ime odmazde za dela „sabotaže" ili „ubistva" Nemaca, kako su nacisti nazivali borbu naših naroda i rezultate te borbe.

Do prvog masovnijeg streljanja Jevreja u Beogradu došlo je na dan 29 jula 1941 godine.

Po podne 26 jula 1941, 17-godišnji Hajim Almoslino zapalio je jedan nemački motocikl. Almoslino je, iako primećen, uspeo posle izvršenog dela da pobegne.

Još iste večeri naredila je Policija za Jevreje Savezu jevrejskih veroispovednih opština da saopšti svima da odmah sutradan, 27 jula, dođu na Tašmajdan. Organi Saveza uspeli su da to naređenje saopšte samo manjem broju lica, jer je isto stiglo kasno, skoro neposredno pred sam policiski čas za Jevreje. Ipak se na dan 27 jula sakupilo na Tašmajdanu kod Požarne komande oko 1200 muškaraca.

Na Tašmajdan došao je toga dana sam referent za Jevrejska pitanja u Gestapo-u, SS-potporučnik Stracke. Po njegovom naređenju organi Jevrejske policije i Ljotićeva milicija podelili su došavše u grupe po profesijama, postrojili ih u redove, i svakog desetog izdvojili na stranu; sakupili su na taj način 120 ljudi. Tek je tada Stracke saopštio sakupljenim o aktu „sabotaže" koji je izvršio Almoslino, dodavši da je izdvojena lica zadržao kao taoce i da će isti snositi sve posledice učinjenog „zločina", ako se Almoslino do 18 časova istoga dana ne pronađe i ne preda nemačkim vlastima. Stracke je taoce pod stražom uputio u Požarnu komandu, ostale poslao na rad.

Tokom dana i u noći između 27 i 28 jula pobeglo je 13 lica, tako da je u zoru 28 jula, kada su ih pripadnici Ljotićevih odreda poveli na streljanje, ostalo svega 107 talaca. Iz neke od gestapovskih tamnica uzeli su Nemci još 15 lica, tako, da je ukupno bilo 122 čoveka. Taoce su prebacili kamionima na strelište u Jajincima i tamo ih streljali. Jedan od šofera koji ih je prevozio pričao je kasnije vatrogascima iz Požarne komande da su Jevreji junački podneli svoju sudbu i hrabro se držali pred Nemcima do poslednjeg časa.

U listu „Novo vreme" od 29.VII.1941 objavljena je kratka notica da su zbog sabotaže streljana 122 komunista i Jevreja.

Pretstavnicima Saveza jevrejskih veroispovednih opština koji su 28 jula došli na Tašmajdan da se raspitaju za sudbinu zadržanih talaca, komesar Winzent odbio je da da ma kakva obaveštenja, ali su im neki od vatrogasaca ispričali sve što su videli i čuli. Vrativši se u Savez, jedan od njih — Šime Špicer — saopštio je rodbini talaca, koja je od ranog jutra čekala na vesti o svojima, strašnu istinu.

Svedoci opisuju jezovit prizor žena koje su, doznavši za smrt svojih najbližih, kao izbezumljene potrčale ulicama k Dunavu; plač i kuknjava žena i dece razlegali su se toga dana po Dorćolu.

Sam Almoslino krio se po Beogradu i nije ništa znao o uzimanju talaca. Doznao je o tome tek 29 jula i odmah se prijavio nemačkim vlastima. Smesta je uhapšen i odveden na streljanje; uhapšena je i streljana s njim njegova verenica, koja ga je dopratila do policije, iako nije imala nikakve veze sa delom.

Streljanje na dan 29 jula bilo je jedino masovno streljanje Jevreja u Beogradu u kome su žrtve bila lica koja su se dotle nalazila na slobodi. Ubrzo posle toga Nemci su započeli sa masovnom internacijom svih Jevreja muškaraca u Beogradu, pa su od tada za streljanje uzimali lica iz koncentracionih logora kod Topovskih Šupa ili na Banjici.

Glava III

BANAT

Prve mere

Uvod. — Najteže zločine protiv banatskih Jevreja počinili su Nemci u Beogradu, kuda su ih bili preselili krajem leta 1941. Istovremeno i zajedno sa beogradskim Jevrejima, internirali su Nemci banatske Jevreje u logoru kod Topovskih Šupa, zajedno ih odvodili na streljanje u Jajince, Jabuku i na druga gubilišta. Isto su tako i žene i decu iz Banata internirali na Sajmištu zajedno sa beogradskim Jevrejima i njihovom decom, i zajedno ih odvodili dušegupkama. Govorimo li posebno o Banatu, to će se odnositi samo na vreme do njihovog dolaska u Beograd.

U vojnom i građansko-administrativnom pogledu Banat je, istina, bio deo Srbije, stojao pod vojnim zapovednikom Srbije, pod komesarskom, docnije Nedićevom upravom. Iste uredbe i naredbe važile su za Srbiju i Banat. Progoni Jevreja u Srbiji i Banatu vršeni su ne samo po istom sistemu, već su ih isti organi — beogradski Gestapo — sprovodili po istim uputstvima iz Berlina. I u Banatu je neposredno po svom ulasku okupator pljačkao jevrejske radnje i stanove, izvršio registraciju Jevreja, terao ih na teške fizičke radove, zlostavljajući ih i ponižavajući pri tome.

Međutim, okolnost da je u Banatu živela brojna i po svom uticaju značajna nemačka manjina, učinila je da je u tom periodu — periodu primena prvih protivjevrejskih mera — sudbina banatskih Jevreja bila donekle različita od sudbine onih u Srbiji. Fanatizovane mase folksdojčera, skoro stoprocentno fašistički nastrojene, čim im se dolaskom nemačke vojske stvorila za to mogućnost, bacile su se zverski na naš srpski i jevrejski živalj.

To masovno učešće folksdojčera u progonima Jevreja činilo je da su protivjevrejske mere — iako vršene po istom metodu i po istom zakonodavstvu kao i u ostaloj Srbiji — imale daleko oštriji i svirepiji karakter, da je njima bio obuhvaćen mnogo veći broj žrtava i da su vremenski obavljene u mnogo kraćem roku nego u Srbiji: svega nekoliko dana po ulasku nemačke vojske skoro 1/4 banatskih Jevreja nalazila se po zatvorima, a četiri meseca posle, nije bilo više Jevreja u Banatu.

Evo kako jedan od svedoka rezimira svoja opažanja o učešću folksdojčera u zločinama protiv Jevreja u Banatu:

„... Omladina nemačka i ljudi srednjih godina bili su prosto pobesneli i tražili su da vide krv, da vide mučenje, da vide pljačku i nepoštedno gaženje onoga što je jevrejsko ...

Rekao sam da je takav postupak osuđivao jedan vrlo mali broj Švaba, starijih ljudi, i to oni koji su inače bili antihitlerovski raspoloženi, ali te ljude niko slušao nije: naprotiv, koji se usudio da javno negoduje, bio je prozvan „belim čivutinom" i taj je imao da iskusi od samih Nemaca oštar prekor i preziranje ...

Video sam na ulici, odmah prvog jutra čim je nemačka vojska umarširala, da su Jevreje pokupili i batinama ih terali da čiste ulice. Tom prilikom prolazila je nemačka masa, mlado i staro, muško i žensko, vikali su na Jevreje, šamarali ih i pljuvali, pokazujući time svoje gađenje.

Video sam visoko inteligentne ljude Jevreje kako su vukli volujska kola po gradu, vozeći drva za pojedine Švabe. Video sam stare ljude kako iscrpljeni od umora padaju na ulici, a pobesneli hipovci*) udaraju ih i teraju da prikupe i poslednju snagu da idu napred. Video sam nemačke oficire i podoficire kako na potkazivanje Švaba i uz njihovu pratnju zalaze u jevrejske kuće i jevrejske radnje i izlaze natovareni džakovima jevrejske svojine ...

Bile su to strahovite slike kada su Jevreje kupili i u dugačkim kolonama proterivali kroz grad Veliki Bečkerek**), a okupljena gomila Švaba cerila se tim ljudima koji su defilovali ulicama, iznureni, od najmanjeg deteta do najstarijeg starca... i od kojih su se mnogi, kada su ih bacili na šlepove, u očajanju od pretrpljenih masakriranja, rešili da

*) pripadnici pomoćne policije (Hilfspolizei)
**) sada Zrenjanin

skoče u Begej da se utope i time učine kraj svojim mukama." (Z.s. Dr. Bože Ankića od 15 maja 1945).

Hapšenja. — Za razliku od postupaka u Beogradu i ostaloj Srbiji neposredno iza ulaska Nemaca, gde su Jevreje hapsili pojedinačno i u relativno malom broju, hapšenje Jevreja u Banatu Nemci su odmah vršili masovno. Hapsili su u prvom redu imućne, zatim intelektualce, sveštenike, itd. Hapsili su naročito lica protiv kojih je postojala kakva dostava od strane članova Kulturbund-a. U nekim mestima hapsili su, pored lica navedenih kategorija, još i po azbučnom redu, dok nije dostignut neki — valjda unapred — utvrđen procenat za hapšenje Jevreja koji je, na primer u Zrenjaninu, iznosio preko 40%: od oko 1.200 Jevreja uhapšeno je skoro 500. U mnogim mestima uhapsili su pored muškaraca još i žene, decu, pa i odojčad.

U nekim su mestima hapšenike posle maltretiranja ubrzo puštali na slobodu, a u drugim ih zadržali i prebacili u koncentracione logore.

Zlostavljanja i ponižavanja. — Preko dana ponižavanje i zlostavljanje uhapšenih vršeno je pomoću prinudnog rada. Hapšenici su morali golim rukama da čiste nužnike i zagađene prostorije, da peru prozore, sobe, hodnike svojim rubljem i odelom, pa čak i bradom. Uprezali su Jevreje u kola i fijakere umesto konja i terali bičem po dvorištu zatvora ili po ulicama. Gonili ih da potpuno tupim testerama režu drva, zatim ih prebijali zbog „lenjosti", i sl.

Uveče su stražari u zatvoru često priređivali razne „priredbe", na koje su imali slobodan pristup i članovi Kulturbund-a, njihove žene i deca. Glavne tačke „programa" izvodili su zatvorenici Jevreji.

„Priredbe" su otpočinjale obično raznim protivjevrejskim pesmama, kojima se Jevreji ismevaju, u kojima im se preti progonom, batinama, klanjem, a veliča nemački narod i njegovo junaštvo.

Posle pesama redale su se druge „zabavne" tačke. Stariji Jevreji morali su da idu po sobi na rukama i nogama, da se prevrću preko glave, da jedan drugog jašu i sl. U pančevačkom zatvoru bila je jedna od omiljenih tačaka duet zvani „Dajč-Đarfaš": izvodila se na taj način što su se ova dvojica morali četvoronoške brzim pokretima kretati po podu dvorane, a Đarfaš je povremeno u puzećem stavu morao da se provlači ispod trbuha svog partnera, što je bilo teško i naporno, pa je često dolazilo do obostranog padanja i prevrtanja. U tom bi slučaju prisutni „režiser", zloglasni Žoli, komandovao „odmor", koji se sastojao u tome, da je Đarfaš morao sesti na trbuh svoga partnera.

Te „priredbe" završavale su se „igrankom". U ovoj igranci pored Jevreja, učestvovali su i nemački stražari. Jevrejima je naređeno da se skinu potpuno goli i nasred dvorane, u prisustvu vojnika i folksdojčera, da igraju polku, fokstrot i dr. i to sa stražarima, koji su im za vreme igranja teškim cokulama punim eksera namerno gazili gole noge, tako da su ove bile oblivene krvlju. Ta tačka je iza-

zivala veliko veselje kod prisutnih, jer se žrtva za vreme igranja od jakih bolova savijala, grčila i na sav glas jaukala.

Na sličnim „priredbama" naterali su jednom prilikom Ekštajna, pekara iz Zrenjanina, da popije iz lavora vodu u kojoj su tri nemačka vojnika oprala svoje prljave i znojave noge; Pavlu Hercogu, trgovcu iz Padeja, naredili su da proguta prezervativ, pa kad nije mogao, pretukli su ga; Hari Kona iz Zrenjanina, koji je imao grbu na leđima, prvo su pre hapšenja pretukli, zatim su mu vršili „plastičnu operaciju" — „peglali" mu grbu usijanom peglom itd., itd.

Po svim zatvorima bile su uobičajene nacističke „šale" sa izvođenjem zatvorenika na streljanje ili vešanje.

Usred noći upadale bi u zatvor gomile do zuba naoružanih vojnika, starešina njihov pozivao bi iz nekog spiska imena nekoliko zatvorenika, ove bi izveli u dvorište zatvora, vezivali, postavili uza zid, škljocali zatvaračima, izdavali komande kao da vrše sve pripreme za streljanje, zatim sve prekidali, premeštali zatvorenike uz drugi zid, ponovo postrojavali vojnike itd., da bi na kraju uz ismevanje, vratili zatvorenike natrag u ćeliju.

U zatvorima u čijem su dvorištu bila nameštena vešala izvodili su slične pripreme; žrtvama su namicali omče i polako ove zatezali, i posle dugog mrcvarenja zatvorenike vraćali u zatvor.

Od zlostavljanja nisu bile pošteđene ni žene koje su se nalazile po zatvorima. Noću se razlegao iz ćelija vrisak žena i devojaka, na koje su nasrtali pijani vojnici da ih tuku ili pokušaju silovati.

Ubistva. — Prvih nedelja okupacije zabeleženo je oko dvadeset slučajeva ubistava Jevreja. Većina su bili ubijeni kao taoci; neki su linčovani od strane folksdojčera, drugi ubijeni radi pljačke.

Često su pre ubijanja žrtve zverski mučene:

> „... U leto 1941 godine Peter Unterwiener ondašnji šef policije, pokupio je nas Cigane i Jevreje u Kulturbund u Mokrinu. Čim smo tamo stigli naredio je da poležemo potrbuške i onda su počeli da nas tuku. Tukli su nas koljem, kundacima, kamdžijama i svakojakim štapovima različite debljine. Bilo je štapova od bagrema još punih trnja i neravnina, tako da je svaki udarac izazivao najteže bolove...
>
> Video sam kada su Jevreje, koji su od batina onesvešćeni pali, postavili u dvorište pored stolova i sa stolova skakali na nijh.
>
> Kada je Jene Bruner pao onesvešćen od batina, ispravili su ga pored stola i revolverom pucali pored njega da vide da li je živ, govoreći: „Pravi se". Kako on nije ni tada pokazivao znake života, naredili su nam Nemci da ga držimo u uspravnom stavu uza zid, a oni su bacali vedro vode na njega. No on ni na ovo nije dolazio k svesti. Onda su uzeli jednu gvozdenu šiljastu šipku i njom su ga boli u otvorena usta čak u grlo, našta se on strahovito bacao, jer su ga kroz otvorena usta na taj način klali. Posle toga naredili su nama

Ciganima da ga odnesemo na groblje i da ga tamo sahranimo. Mi smo ga odneli i spustili dole, i dok smo mi kopali raku, policajac Petrus Klemm je žrtvi povadio zlatne zube i skinuo mu zlatni prsten s briljantom sa ruke.

Pošto smo iskopali raku i zatrpali ga, pošli smo put sela, kada su nas susreli Nemci koji su vršili batinanje u Kulturbund-u. Vratili su nas natrag da žrtvu otkopamo. Mi smo ga otkopali, i to samo glavu. Oni su ispalili tri metka u glavu žrtve i onda ponovo naredili da žrtvu zakopamo, što smo i učinili..." (Z.s. Stevana Kostića od 6 februara 1945).

Javna pogubljenja Srba i Jevreja bila su povod za naročite svečanosti:

„22 aprila 1941 posle podne oko 3 sata nas zarobljenike sprovodili su za stanicu radi upućivanja za Nemačku. Tada, kada smo pešice prolazili pored srpsko-pravoslavnog groblja, videli smo jednu gomilu leševa ispred samog zida groblja. Oko tih leševa i u okolini mesta bilo je mnoštvo Nemaca u nemačkoj narodnoj nošnji, muško i žensko, i svi su bili veseli, jedan drugog pozdravljali sa uzdignutom desnom rukom i rečima „Heil Hitler". Bila je velika živost i razdraganost kao u nekom cirkusu. Orila se bleh-muzika..." (Z.s. Ilije Rozenberga od 7 jula 1945).

Drugi jedan svedok dodaje da je na „svečanosti" bilo mnogo majki s malom decom na rukama, kao i trudnih žena.

Deportacija banatskih Jevreja

Hapšenja i pretresi. — Na zahtev vođstva banatskog Kulturbund-a doneo je vojni zapovednik Srbije avgusta 1941 odluku o deportaciji svih Jevreja iz Banata.

U noći između 14 i 15 avgusta 1941 pohapšeni su istovremeno i iznenada svi oni banatski Jevreji koji su se dotle još nalazili na slobodi. Uhapšenim licima, koja su nemački vojnici i članovi Nemačke momčadi digli iz postelja, dato je svega po nekoliko minuta da se spreme, obuku i ponesu sobom najpotrebnije stvari. Dozvoljeno im je da ponesu onoliko prtljaga koliko mogu sami nositi.

Lični pretresi i pretresi prtljaga bili su u svima mestima izvedeni grubo, uz šikane, ponižavanja i zlostavljanja. Policiski organi su rašivali i cepali odela, obuću, posteljinu hapšenika, vršili vaginalni pregled kod žena, pa i devojčica. U mnogim su mestima policajci tukli zatvorenike, da bi ih naterali da odaju gde su sakrili svoju imovinu.

„... Nakon jedno pola sata iz dvorišta sinagoge (u Velikoj Kikindi) čula sam jauke Jevreja koje su tukli pripadnici SS-trupa i Mannschaft-a. Pretučeni Jevreji vraćeni su u sina-

gogu s tim da pošto dođu malo k sebi, budu odvedeni u dvorište da bi ih ponovo tukli. Pojedini Jevreji su ovako izvođeni po dva-tri puta. Ova tuča trajala je neprestano sve do oko 3 sata ujutro. Videla sam da su Ela Erdeš i Elizabeta Švarc odvedene u zasebnu sobu i čula sam kada su ove dve žene jaukale i vriskale . . .

Svima Jevrejima oduzete su sve dragocenosti i sav novac. Osim toga oduzeli su im i sve što su sa sobom poneli od rublja, odela itd. Posle 3 sata u noći sprovedena je cela grupa Jevreja na stanicu, odakle je transportovana u logor Novi Bečej . . ." (Z.s. Anuške Knežević 3 aprila 1945).

Pretresi su vršeni nekoliko puta: prilikom hapšenja, u sabirnim mestima, kod dolaska u logor, kod polaska iz logora, kod prispeća u Beograd. Oduzimali su i stvari koje su bili dozvolili da sobom ponesu, kao odelo, rublje, posteljinu, novac do 3000.— din. Tako su na primer zaustavili na putu ceo transport koji je bio krenuo iz Pančeva za Beograd i opljačkali sve, oduzeli i poslednji čaršav, i poslednju košulju, pa su ljudi stigli u Beograd bez igde ičega.

Jevreje iz srezova Zrenjanin, Crnja i Jaša Tomić Nemci su zatvorili u logor u Zrenjaninu, a iz srezova Novi Bečej, Novi Kneževac i Velika Kikinda u logor u Novom Bečeju. Jevreji iz Pančeva i okolnih mesta prebačeni su po hapšenju u Beograd.

Svega je uhapšeno i odvedeno iz Banata u Beograd oko 2.500 Jevreja — ljudi, žena i dece.

Deportacija. — Deportacija Jevreja iz logora u Zrenjaninu izvršena je 18 avgusta 1941.

Pre polaska Jevreji su podeljeni u dve grupe: prva, u kojoj su bili većinom starija lica, krenula je ranije od druge.

O polasku kolona deportiraca svedok Marija Lončar navodi:

„ ...Najdirljiviji je bio prizor kada su deca koja su ostajala u Petrovgradu*) za drugi transport ispraćala svoje majke. Ona su trčeći pored kolone dozivala svoje majke i plakala. Svima nam je bilo teško, jer nismo znali kuda nas vode . . ."

Putovanje dereglijom imenovani svedok opisuje ovako:

„ . . . Put je bio strašan od Petrovgrada do Beograda, jer je bila velika vrućina, a mi smo bili prenatrpani u šlepu. Zbog velike vrućine . . . umrla je jedna žena. Za vreme vožnje Jevreji nisu dobijali ni hranu ni vodu . . . Usled velike žege i nestašice vode ljudi su padali u nesvest . . ."

Po dolasku u Beograd, svi su pušteni na slobodu. Jevrejska beogradska opština našla je većini izbeglica stanove po jevrejskim kućama, ostale je smestila u sinagogu u Kosmajskoj ulici, gde su se svi i hranili u zajedničkoj kuhinji. Muškarci iznad 14 godina ostali su na slobodi samo nekoliko dana, odmah zatim — krajem avgusta — ponovo su uhapšeni i odvedeni u logor kod Topovskih Šupa.

*) sada Zrenjanin

Deportacija iz logora u Novom Bečeju izvršena je 20 septembra 1941.

Transport je prebačen u Beograd malim brodovima.

Dolazak tih grupa septembra meseca 1941 opisuje svedok Moric Abinun:

„Radio sam na Savi, kada su došle dereglije u kojima su bili ukrcani banatski Jevreji. Nalazili su se u bednom stanju, strahovito iscrpljeni od umora, od boravka u prepunjenim, zagušljivim prostorijama broda. Na mnogima su se još videli tragovi zlostavljanja.

Pri izlasku iz dereglija, Nemci su ponovo vršili pretres prtljaga kao i lični pretres. Našao sam među deportircima neke svoje poznanike — drugove sa univerziteta — koji su mi pričali da je ovo već četvrti ili peti pretres od hapšenja.

Povorka je činila težak utisak. Žene, deca, starci, bolesnici jedva su se vukli. Mlađi ljudi iz transporta pomagali su koliko su mogli. Mnoge od bolesnika nosili su ili ih gurali malim kolicima, pa je tako cela povorka išla beogradskim ulicama do Saveza..."

Muškarce iznad 14 godina Nemci su odveli pravo u logor kod Topovskih Šupa, a žene i decu pustili su na slobodu.

Glava IV

Internacija i ubijanje odraslih Jevreja muškaraca u Beogradu

Oko 25 avgusta Nemci su započeli masovno da interniraju Jevreje u Beogradu; oko 10 novembra ostalo je u životu svega 4 do 500 Jevreja muškaraca preko 14 godina starosti. Nemci su tokom $2^1/_2$ meseca u Beogradu internirali i ubili preko 5.000 Jevreja.

Internacija. — Internaciju Nemci nisu izvršili odjednom. U to vreme nisu raspolagali potrebnim prostorijama za smeštaj tolikog broja lica. Stoga su internaciju vršili postupno: novu grupu internirali bi kada bi likvidacijom ranije interniranih napravili mesta u koncentracionim logorima.

Bilo je četiri masovna hapšenja — prvo, krajem avgusta, poslednje, najveće, 18 oktobra, kada su internirali sve Jevreje koji su se nalazili tada na prinudnom radu — oko 3.500 ljudi. Pored toga bilo je i stalnih pojedinačnih hapšenja i odvođenja u koncentracione logore.

Uhapšena lica zatvorili su najvećim delom u logor kod Topovskih Šupa, ostatak u logor na Banjici.

Ubijanja. — 1941 godine kod vođa fašističke Nemačke nije bilo više kolebanja i traženja načina za rešenje „jevrejskog pitanja" u okupiranim zemljama. Potpuno istrebljenje Jevreja bilo je tada već definitivno odlučeno, a provođenje odluke u delo zavisilo je samo od

tehničkih mogućnosti i privremenih političkih obzira prema marionetskoj vladi i građanstvu dotične zemlje. Sudbina srpskih Jevreja bila je, dakle, odlučena još onoga dana, kada su nemačke trupe zaposele Srbiju.

Međutim, Narodno-oslobodilačka borba koja se u jesen 1941 god. razbuktala u Srbiji, i strahovit teror nad nevinim građanstvom kojim je okupator odgovorio na tu borbu, omogućili su mu da u nizu predviđenih terorističkih mera donese i takve koje su išle za neposrednim potpunim uništenjem Jevreja: Narodno-oslobodilačka borba bila im je perfidni izgovor da ostvare svoje unapred stvorene paklene planove i da Jevreje unište u samoj zemlji a time sebi uštede transportovanje desetine hiljada žrtava u Poljsku; da ubijanje Jevreja i Cigana – koje su i inače vršili svuda gde su došli – pretstave stanovništvu kao „odmazdu" za ubijene i ranjene nemačke vojnike u borbi sa jedinicama Narodno-oslobodilačkog pokreta.

Tok i razvitak ovakve okupatorove politike vidi se iz ranije izloženih događaja, koji su samo niz pripremnih mera za definitivno uništenje Jevreja; vidi se, međutim, još mnogo jasnije iz nemačkih dokumenata koje ćemo niže navesti.

To su šapirografisani, overeni prepisi originalnih nemačkih dokumenata pronađenih u okupiranoj Nemačkoj i upotrebljenih kao dokaz u poznatom suđenju generalu Wilhelm-u List-u, tadanjem vrhovnom komandantu nemačke vojske na Balkanu, i drugovima — suđenju, koje je prošlo bez i jedne smrtne kazne, sa oslobođenjem izvesnog broja notornih zločinaca kao nevinih.

Prvi od akata, koji navodimo, primer je naredbe kakve su u to vreme izdavali najviši nemački štabovi — o merama u cilju nemilosrdnog ugušenja Narodno-oslobodilačkog pokreta. To je naredba opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji pod pov. br. 2848/41 od 10.X.1941 (zavedena kod vrhovnog američkog vojnog tužioca pri Međunarodnom sudu u Nirnbergu pod NOKW557).

> „1) Zbog balkanskog mentaliteta i zbog velikog obima komunističkog i „nacionalnog" ustanka potrebno je u Srbiji sprovesti naređenje OKW u najoštrijem obliku. Brzo i bezobzirno ugušenje srpskog ustanka biće ne mali doprinos nemačkoj pobedi.
>
> 2) U svima mestima Srbije gde ima naših jedinica treba munjevitim akcijama odmah kao taoce pohapsiti sve komuniste, sve muškarce koji su kao takvi sumnjivi, sve Jevreje, zatim izvestan broj nacionalistički i demokratski nastrojenih lica. Ovim će se taocima, kao i stanovništvu, saopštiti da će u slučaju napada na nemačke vojnike ili folksdojčere biti streljani...
>
> 3) Dođe li do gubitaka kod nemačke vojske ili folksdojčera, teritorijalno nadležni viši komandanti do komandanta puka narediće odmah streljanje uhapšenih prema sledećoj razmeri:

a) za svakog nemačkog vojnika ili folksdojčera (ljude, žene ili decu) ubijenog u borbi ili iz potaje — streljati 100 zarobljenika ili taoca;

b) za svakog ranjenog nemačkog vojnika ili folksdojčera 50 zarobljenika ili talaca.

Streljanje će vršiti jedinice vojske.

Po mogućstvu streljanje će vršiti jedinice kojima su naneti gubici.

Za svaki pojedinačni gubitak javiti u dnevnom izveštaju da li je i u kojoj meri sprovedena odmazda ili kada će se ta naknadno izvršiti.

4) Kod sahrane streljanih paziti da se ne stvore srpska svetilišta.

Stavljanje krstova na grobove, ukrašavanje istih itd. sprečiti, stoga sahranjivanje žrtava vršiti na zabačenim mestima.

5) Komuniste koje trupe zarobe u borbi na licu mesta obesiti ili streljati kao zastrašujući primer.

6) Mesta koja se moraju borbom zauzeti spaliti . . .

Boehme, pešadiski general"

Sledeća dva akta sadrže podrobna uputstva odnosno primene gornje naredbe na Jevreje i Cigane. Upućeni su pod potpisom šefa vojne uprave u okupiranoj Srbiji Turner-a svima Feldkommandatur-ama i Kreiskommandatur-ama:

„. . . Načelno se utvrđuje da Jevreji i Cigani pretstavljaju elemenat nereda i kao takvi ugrožavaju javni mir i poredak. Jevrejski intelekt je izazvao ovaj rat i on mora biti uništen. Cigani prema svojim unutrašnjim i spoljnim osobenostima ne mogu biti korisni članovi narodne zajednice. Utvrđeno je da je jevrejski elemenat u znatnoj meri uzeo učešća u vođenju bandi, a da su Cigani odgovorni za akte svireposti i za obaveštajnu službu. Stoga se, načelno, u svakom slučaju (odmazde) svi Jevreji i svi Cigani imaju stavljati trupama na raspoloženje kao taoci.

Pored toga postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana prvo zatvore u jedan sabirni logor i da se zatim deportacijom ovaj elemenat nereda ukloni iz srpskog prostora. U tu svrhu preduzeti potrebne pripreme".

Ova je naredba zavedena pod br. 44/41 od 26 oktobra 1941 (NOKW 802).

Sledeća pod br. 47/41 (NOKW 801) glasi:

„U vezi moje naredbe od 10 oktobra 1941 br. 2848/41 naređujem da se odmah uhapse svi Jevreji i Cigani kao taoci. Ako izvršenje zapovesti ne bi bilo mogućno iz tehničkih ra-

zloga, o tome izvestiti, sa istovremenim označenjem njihovog broja i mesta boravka.

Dalje navesti približan broj žena i dece Jevreja i Cigana, mesto njihovog boravka, kao i pripremiti njihovo upućivanje u jedan sabirni logor u blizini Beograda. Tačan datum izvršenja sledi.

Rok za izveštaj: 15 novembar 1941."

Videli smo međutim, da je Gestapo započeo internaciju Jevreja mnogo pre izdavanja ovih naredaba — već avgusta 1941, čim su to dopustile tehničke mogućnosti. Isto tako i streljanje Jevreja otpočeli su Nemci masovno već prve polovine septembra meseca. Gornje naredbe su samo „pokriće" nemačkih vlasti kako za zločine koje su već počinili tako i za one koje su tek nameravali da učine.

„... Već septembra meseca, i to možda polovinom septembra 1941, odvedena je iz logora kod Topovskih Šupa prva partija Jevreja većinom starijih lica. Nemci su im rekli da ih vode u Austriju na rad. Nisu im dozvolili da ponesu ništa od svojih stvari, imali su na sebi samo košulju, pantalone i cipele. Rekli su im da će sve potrebne stvari dobiti u logoru u koji će ih dovesti — da će im se dati naročita uniforma. Obećavali su im da će raditi kod seljaka i da će ih ovi hraniti, i to dobro hraniti... Bilo je čak i slučajeva da su se pojedinci dobrovoljno javljali za odlazak, na primer, sin je pošao dobrovoljno da bi bio zajedno sa ocem, brat da bi bio s bratom, itd." (Z.s. Kalmana Alta od 6 maja 1947).

Zatim su dolazili ostali na red. Svakog 2—3 dana odvođeni su internirci u većim ili manjim grupama na „rad u Nemačku". Grupe su brojale 150 do 400 ljudi. 18 oktobra, kada su Nemci izvršili poslednju, četvrtu masovnu internaciju Jevreja, od ranije interniranih nije ostalo više od stotinak ljudi. Prema kazivanju ovih, Nemci su sve ostale već bili odveli iz logora.

Nekoliko dana posle te poslednje masovne internacije muškaraca, započeli su Nemci da odvode iz logora i lica iz te grupe.

„... Već krajem oktobra otpočelo je odvođenje Jevreja iz logora kamionima u većim grupama — od 100 do 300 ljudi. Redovno je uoči odvođenja, uveče, dolazio Stracke ili neko drugi iz Gestapo-a, odnosno Jevrejske policije, izdavao naređenje koliko Jevreja treba da se spremi za „put" sutradan ujutro... Sami Jevreji iz logorske uprave bili su dužni da odrede lica koja će sutradan ići na „put" i zatim je neko iz uprave prozivao one Jevreje koji su bili određeni da odu. Ujutru već oko 6 sati stizalo je 3 do 6 kamiona, i obično oko 9 časova, natovareni svaki sa po 40—50 Jevreja, odlazili su u pravcu Pančeva... I tako je to išlo sve do mog bekstva iz logora, kada je u svemu ostalo u logoru oko 100 do 200 ljudi...

Kada je izvestan broj Jevreja iz logora bio likvidiran, prvih dana novembra meseca, počeli su dovoditi kamionima u većim grupama Cigane iz Beograda i iz unutrašnjosti i smeštati ih na mesta likvidiranih Jevreja. Cigani su bili grupisani u konjušnici i u jednoj sobi na spratu i bilo ih je oko 1000. Sećam se da je bilo Cigana iz Požarevca, Vranja, Niša, itd. Čim su Cigani stigli, odmah su počeli njih zajedno sa Jevrejima odvoditi kamionima na skelu kod pančevačkog mosta. Kad sam pobegao iz logora, nije bilo više nijednog Ciganina. Prilikom odvođenja Cigana nisu pravljeni nikakvi spiskovi niti su oni pojmenično određivani da se spreme za put, nego su ih odvajali po grupama od 50 do 200" (Z.s. Alfreda Kazesa od 18 aprila 1945).

Iz prikupljenih dokaza — iskaza većeg broja očevidaca streljanja — utvrđeno je da su Nemci streljali Jevreje na putu Pančevo—Jabuka, u Deliblatu, na strelištu kod Jajinaca, kod Kumodraža i kod Bežanije. Evo dva primera takvih iskaza:

„... Jednog dana posle Petkovače 1941 godine pozvala nas je policija preko našeg kneza Branka Dumitrova da se prijavimo Gradskoj policiji u Pančevu. Nas od prilike 35 Cigana bili smo u određeno vreme u Policiji, gde su nas natovarili na kamion i odvezli na jabučki put, kod tzv. Marinkove bare. Tu su nas odveli na mesto gde se sada nalaze masovni grobovi, pa nam je tadanji šef policije Rudolf Kremling saopštio da ćemo kopati neke jame i da o tome nikome ne smemo ništa pričati. Tada nam je imenovani odredio mesto gde treba da iskopamo raku. Ovo se mesto nalazilo u produžetku već iskopanih zatrpanih raka, što smo jasno videli, i pored kojih smo videli još tragove krvi. Iz toga zaključujemo da su i pre nas vršena streljanja. Raka koju smo trebali da iskopamo bila je otprilike 20 m duga a široka 3 m i duboka 150 do 160 sm. Mi smo ovo naređenje izvršili i iskopali ovu jamu. Možda oko 10 sati videli smo da drumom dolaze kamioni i tada su od nas Cigana dvadesetoricu zadržali da zakopavaju jamu, dok smo mi ostali otišli na 200 m na breg i tamo čekali. Čuli smo pucnje i videli kako iz kamiona vode razna lica, među kojima je bilo Srba, Jevreja i Cigana. Ovo znam jer sam Srbe po nošnji poznao, Jevreje po oznaci-traci, a među Ciganima sam poznavao dosta njih iz Srbije. Nemci su iz kamiona dovodili po 20 lica, stavljali ih ispred rake, i to licem prema raci, pa je na leđima istih nemačkih oficir obeležavao krug u koji su posle pucali vojnici. Na svakog je pucalo tri vojnika... Mi smo nakon izvršenog streljanja žrtve poređali jednu pored druge u taj masovni grob: jedan red preko drugog. Kada smo svršili posao Kremling nam je rekao da je streljano 280 lica. Drugi

dan smo isto bili tamo i izvršili radnje kao i prvi dan... Treći dan je streljano 180 lica..." (Z.s. Miloša Šajna od 26 januara 1945).

Navodimo najzad dva nemačka izveštaja nađena u navedenom dosijeu američkog vojnog tužioca u Nirnbergu. To su izveštaji rukovodilaca streljanja oktobra i novembra 1941.

Prvi dokumenat je izveštaj nekog poručnika Lieppe-a iz sastava II odeljenja 521 nemačkog armiskog obaveštajnog puka (NOKW 497) od 13 oktobra 1941.

„Izveštaj

o streljanju Jevreja na dan 9. i 11. oktobra 1941

1 — Nalog:

Na dan 8.X.1941 naređeno je streljanje 2200 Jevreja koji se nalaze u beogradskom logoru.

2 — Rukovođenje i izvršenje:

Poručnik Lieppe i drugovi iz vojne jedinice 26557 i 06175 iz kojih su 2 oficira i 20 redova poginula, 16 nestala a 3 ranjena.

3 — Lekarska pomoć i nadzor:

Viši lekar Dr. Glaser, vojna jedinica 39107, i sanitetski podoficir Bente iz jedinice 26557.

4 — Transport i prevozna sredstva:

Prevoženje i čuvanje zatvorenika vršile su jedinice koje su učestvovale u izvršenju. Prevozna sredstva stavio je na raspoloženje saobraćajni park Feldkomandatur-e — Beograd. Vojnici koji su učestvovali prevoženi su vojnim vozilima.

5 — Mesto izvršenja:

Na dan 9.X.1941 — šuma udaljena oko 12 km severoistočno od Kovina.
Na dan 11.X.1941 — okolina strelišta Beograd, na drumu koji vodi ka Nišu.

6 — Obezbeđenje i kamuflaža:

Usledili su u najtešnjem sporazumu sa sigurnosnom policijom (SIPO) u Beogradu i Pančevu.

7 — Film i snimanje:

Propagandna četa „S".

8 — Nadzor:

Poručnik Lieppe, potporučnik Wibrans, potporučnik Luestraeten, SS Oberscharführer Enge, SIPO Beograd.

9 — Izvršenje:

Posle temeljnog ispitivanja mesta i pripreme izvršeno je prvo streljanje na dan 9.X.1941. Zatvorenici su sa najnužnijim prtljagom odvedeni iz beogradskog logora u 05.30 časova. Izdavanjem motika i drugih alata za rad obmanuti su tako da su držali da idu na rad. Svako vozilo čuvala su samo 3 čoveka, da iz jačine straže zatvorenici ne bi naslutili pravo stanje stvari. Transportovanje je izvršeno bez ikakvih smetnji. Raspoloženje zatvorenika za vreme prevoza i pripreme bilo je dobro. Radovali su se odlasku iz logora, jer njihov smeštaj u logoru navodno nije bio po njihovoj želji. Zatvorenici su bili zaposleni 8 km. od mesta streljanja, te su docnije dovođeni prema potrebi. Prilikom pripreme i za vreme streljanja mesto je bilo dovoljno osigurano. Streljanje je izvršeno iz pušaka iz daljine od 12 m. Za svakog zatvorenika određeno je 5 strelaca. Osim toga lekaru su stajala na raspoloženju 2 vojnika, koji su po naređenju lekara morali dotući zatvorenike metkom u potiljak. Stvari od vrednosti i suvišne stvari oduzete su i dostavljene docnije NSV-u, odnosno sigurnosnoj policiji u Beogradu.

Zatvorenici su se držali prilikom streljanja pribrano. Dva lica pokušala su bekstvo, ali su pri tome odmah streljana. Nekolicina od njih dali su izraza svome mišljenju time što su vikali živeo Staljin i Rusija. Na dan 9.X.1941 streljano je 180 lica.

Streljanje se završilo u 18.30 časova. Ništa naročito nije se tom prilikom dogodilo. Jedinice su se zadovoljno vratile u svoje stanove.

Drugo streljanje moglo se izvršiti tek 11.X. 1941 zbog građevinskih radova na dunavskoj skeli. Usled toga naredno streljanje moralo se izvršiti u okolini Beograda. Radi toga bilo je potrebno pronaći novo mesto i udvostručiti opreznost. Sledeće streljanje, 11.X.1941 izvršeno je u okolini strelišta. Streljanje je teklo po planu.

Streljano je 269 ljudi. Prilikom oba streljanja nije ni jedan čovek pobegao i nije se imao zabeležiti nikakav naročiti događaj. Radi pojačanja bezbednosti bio je dodeljen još jedan vod iz jedinice majora Pongruber-a pod vođstvom potporučnika Hau-a. Ukupno je streljano 9 i 11.X. 1941 449 ljudi i to od navedenih jedinica. Na žalost ova jedinica morala je obustaviti dalja streljanja zbog upotrebe iste za druge zadatke, te se dalje izvršenje naloga moralo predati jedinici majora Pongruber-a".

Drugi izveštaj podnosi poručnik Walther, komandir 9 čete I bat. 433 pešadiskog puka 734 pešadiske divizije na dan 1.XI. 1941

„Po dogovoru sa nadležnom SS komandom preuzeo sam iz beogradskog logora za internirce izabrane Jevreje odnosno Cigane. Kamioni Feldkommandatur-e 599, koje sam imao na raspoloženju, pokazali su se necelishodni iz dva razloga:

1) Voze ih civili. Time tajnost nije obezbeđena.
2) Nemaju krova ni arnjeva, tako da je stanovništvo gradova videlo koga imamo u kolima a prema tome i kuda vozimo. Pred logorom su bile sakupljene žene Jevreja koje su kukale i plakale kad smo krenuli.

Mesto gde smo vršili streljanje vrlo je podesno. Leži severno od Pančeva, neposredno na putu Pančevo—Jabuka, gde ima jedan nagib toliko visok da se uzanj može samo teško uspeti. Prema nagibu zemljište je barovito, a iza toga nalazi se neka reka. Kad reka nadođe (kao što je bio slučaj 29.X) voda stiže skoro do samog nagiba. Bekstvo hapšenika mogućno je sprečiti s malo ljudi. Isto je tako tamo podesno peskovito tle, koje olakšava kopanje raka, što skraćuje vreme rada.

Po dolasku na $1^1/_2$ do 2 km ispred izabranog mesta, iskrcali su se hapšenici i pešice došli do mesta, a kola s civilima vratili smo odmah natrag da bi im dali što manje osnova za sumnju. Onda sam blokirao put za svaki saobraćaj iz razloga bezbednosti i tajnosti.

Gubilište je obezbeđeno sa tri laka mitraljeza i 12 vojnika:

1) protiv pokušaja bekstva hapšenika,
2) radi sopstvenog obezbeđenja od eventualnog napada od strane srpskih bandi.

Kopanje raka oduzima najveći deo vremena, dok se samo streljanje obavlja vrlo brzo (100 ljudi za 40 minuta).

Prethodno su sakupljeni prtljag i predmeti od vrednosti i stavljeni u moj kamion da bi ih predao NSV-u.

Streljanje Jevreja ide lakše nego streljanje Cigana. Mora se priznati da Jevreji odlaze u smrt vrlo pribrano -- stoje potpuno mirno, dok Cigani kukaju i deru se i stalno se pomiču, pa i onda kad se već nalaze na samom mestu gde treba da budu streljani. Neki su čak skočili u raku pre plotuna i pokušali da se načine mrtvim.

Streljanje isprva nije ostavilo utisak na moje vojnike. Ali drugog dana već se dalo primetiti kod pojedinaca da nemaju nerava da vrše streljanje duže vremena. Moj lični utisak je taj da se za vreme streljanja ne javlja nikakav duševni otpor („dass man während der Erschiessung keine seelischen Hemmungen bekommt"), ali se ovaj pojavljuje kasnije, kada čovek uveče na miru o tome razmišlja.

Walther, poručnik"

Glava V

Internacija i ubijanje žena i dece Jevreja u Beogradu

Internacija — Nepunih mesec dana posle istrebljenja skoro svih odraslih Jevreja u Beogradu, Nemci prelaze na likvidaciju žena i dece.

Početkom decembra 1941 naređeno je Jevrejima javnim pozivima od strane Policije za Jevreje, da svi, bez razlike pola i starosti, na dan 8 decembra dođu u Policiju, da ponesu sobom najpotrebnije stvari i hranu za nekoliko dana, stan zaključaju, a ključeve od stana i podruma, na kojima mora biti privezan karton s imenom i tačnom adresom, predaju Policiji. Istim pozivima upozoreni su ujedno da ništa od svojih stvari ne smeju sakriti ili otuđiti. Za prekršaj ove naredbe propisana je smrtna kazna.

Gornja se naredba odnosila u stvari skoro samo na žene i decu.

Ogromna većina žena odazvala se tom pozivu. Nije bilo porodice koja nije izgubila nekoliko najbližih muških članova. U punoj neizvesnosti o njihovoj sudbini, utučeni od stradanja i stalnih poniženja, retke su bile žene koje su pomišljale da se spasu bekstvom, da bar sebi i svojoj deci stvore drukčiju sudbu od one svojih muževa, očeva, braće. Rezignirano su išle u neizvesnost, bez volje za daljи život, nesposobne za odluku i akciju.

Određenog dana stajale su duge povorke staraca, žena i dece pred Policijom za Jevreje, čekajući satima u snegu da dođu na red i da budu prebačene u logor. Mase Srba — ljudi i žena koji su svoje prijatelje dopratili do policije, nemački su vojnici surovo odbijali i udarcima kundaka terali od redova.

Više ekipa od po dva kamiona prevozile su Jevrejke s decom na Sajmište. Prvi kamion prevozio je žene s decom, drugi njihove stvari. 11 ili 12 decembra prebačene su i poslednje grupe žena i dece u logor.

Logor na Sajmištu. — Sajmište, na levoj obali Save, gde su pre rata priređivane izložbe uzoraka, pretvoreno je u logor. Nekoliko paviljona „uređeno" je za smeštaj interniraca: postavljeni ležaji od dasaka, prozori (čija su stakla bila polupana od bombardovanja) zatvoreni daskama, a ceo prostor ograđen bodljikavom žicom. I to je bilo sve. Oštećena krovna konstrukcija, napukli zidovi nisu opravljeni, iako su tolike hiljade žena i dece imali da provedu u tim paviljonima celu zimu.

Broj interniraca na Sajmištu. — Na Sajmište je prvih dana prebačeno oko 6.000 žena i dece iz Beograda i Banata. Nešto kasnije premešteni su na Sajmište i Jevreji iz logora kod Topovskih Šupa i Banjice.

Januara 1942 počeli su da pristižu na Sajmište i Jevrejke s decom iz raznih mesta iz unutrašnjosti Srbije — iz Šapca, Niša, Kragujevca i drugih mesta. Krajem februara dovedeni su tamo i Jevreji iz Kosovske Mitrovice i Novog Pazara — oko 300 lica oba pola, a početkom maja 1942 i jedan deo Jevreja iz Zemuna. Ukupno je kroz logor na Sajmištu prošlo oko 7.500 Jevreja. Pored Jevreja bilo je na Sajmištu smešteno oko 600 Cigana iz Beograda i Srema.

Komanda i uprava logora. — Komanda logora bila je u rukama Gestapo-a. Komandant je bio SS-potporučnik Andorfer, njegov pomoćnik SS-podoficir Enge. Podoficiri su takođe bili SS-ovci, a stražare je davala feldžandarmerija.

Logorsku administraciju Nemci su predali Jevrejima, a za sebe zadržali samo nadzor. Dužnost jevrejske logorske uprave bila je da se stara za spremanje hrane od namirnica koje je logoru dostavljalo Beogradsko gradsko poglavarstvo, da se stara za red i čistoću u logoru, da vodi prepisku s raznim Nedićevim vlastima oko nabavke hrane, ogreva i drugih potreba, itd. Logorska ambulanta bila je takođe u rukama jevrejskih lekara i jevrejskog bolničkog osoblja.

Jevrejska uprava logora činila je što je god mogla da olakša sudbinu interniraca; bilo je, međutim, i u upravi logora ljudi koji su iz straha od Nemaca striktno izvršavali sva naređenja nemačke komande. Dvojica od njih, neki Đarfaš i Kraus, obojica iz Zrenjanina, bili su čak nemački špijuni i sluge. Zbog toga su dolazili često u sukob s internirkama. Jednom prilikom došlo je do otvorene pobune zbog rđave i nedovoljne hrane; tada su se Đarfaš i Kraus obratili za zaštitu nemačkoj komandi logora, te je u logor došao sam Stracke i zapretio da će streljati stotinu žena, ako se još jednom slično ponovi.

Paviljon br. 3. — U tom paviljonu se nalazio najveći deo Jevrejki iz Beograda i Banata s decom — oko 5.000 lica. Taj paviljon, iako jedan od najvećih na Sajmištu, bio je premalen za toliko lica. U prepunom paviljonu internirke su se ležeći jedva mogle okrenuti. I ovaj je paviljon bio znatno oštećen.

„. . . Kada smo došle na Sajmište bio je gotov samo paviljon br. 3, i u taj paviljon smo smeštene mi iz grupa koje su stizale prvih dana.

Prozorska stakla bila su razbijena, a i cela je zgrada stradala od bombardovanja; bilo je pukotina u zidovima, krovna konstrukcija bila je upropašćena, tako da su kiša i sneg ulazili u paviljon. Na betonskom podu napravile su se od kiše i snega čitave bare, koje su se, kada je bio mraz, smrzavale . . ." (Z.s. Vere Danon od 2 maja 1947).

„. . . Ležaji su bili strahovito pretrpani, na svaku od nas došlo je najviše 1/2 metra širine za ležanje. Naročito je opasno bilo peti se uskim stepenicama na drugi i treći sprat i bili su česti slučajevi da su žene, naročito starije i slabe od rđave hrane, padale sa stepenica ili sa poslednjeg sprata i teško se povredile pri tome, a bilo je i smrtnih slučajeva usled pada. Vlaga koja se nahvatala po zidovima (u paviljonu se pralo rublje, deca, kupale žene, sušilo rublje) pretvorila se u led i zidovi su izgledali kao da su građeni od leda. Vetar i sneg ulazili su kroz oštećene zidove u paviljon..." (Z.s. Šarlote Ćosić od 14 maja 1947).

„Sa gornjih spratova curila je na donje mokraća male dece, tekla je voda kojom su žene, po naređenju Nemaca, prale ležaje, tako da su svi donji spratovi bili mokri, a slama uvek vlažna. Slamu nam uopšte nisu menjali. Mnoge nisu ni imale slame, jer nisu stigle da je uzmu — prve rezerve razgrabljene su vrlo brzo, a nove slame Nemci nisu davali. Kako od kuće nisam donela posteljinu, jer su mi pre toga Nemci opljačkali stan, bila sam prinuđena da spavam na golim daskama i da se pokrivam svojim tankim kaputićem, tako da sam užasno trpela od zime, od čega i danas osećam posledice . . ." (Z.s. Šarlote Rot od 19 maja 1947).

Ishrana. — Za ishranu interniraca starao se Socijalni otsek Gradskog poglavarstva u Beogradu. Zadatak tog otseka bio je da nabavlja namirnice i da ih šalje u logor. Vrste i količinu namirnica određivali su Nemci.

„. . . Hrana je bila užasna. Čim smo potrošili ono malo hrane što smo sobom poneli, nastala je prava glad. Izjutra smo primale jednu šoljicu tople vode, za ručak i večeru po 1 kašiku od oko 1/4 litra nečeg što je ličilo na splačine sa po kojim listom kupusa ili komadom krompira. Hleba smo prva tri dana dobijali svega po 1/4 kgr. . ." (Z.s. Lenke Anđelković od 19 aprila 1947).

Svedok koji je dao ovaj iskaz napustio je logor posle samo nekoliko dana boravka u njemu. Ishrana se posle 2—3 nedelje boravka u logoru još i pogoršala, naročito kada su Nemci smanjili dnevni obrok proje na svega 150 gr. dnevno.

U kojoj je meri ishrana internirki bila nedovoljna, vidi se iz činjenice da je gestapovac, SS-poručnik Dr. Jung, lekar banjičkog logora i logora na Sajmištu, zlikovac za koga je utvrđeno da je uživao u tome da lično strelja na Jajincima ljude, našao, posle jednog obilaska Sajmišta, da je neophodno odmah udvostručiti obroke proje. Ali viši vojni savetnik Feldkommandatur-e br. 599, Dr. Ramse, odbio je predlog Dr. Jung-a i sve je ostalo po starom.

„15 dana posle našeg dolaska u logor hrana se naglo pogoršala. Česti su bili slučajevi, da hranu nismo primali po 48 sati, a zatim bi obarili neki sitan promrzao krompir i svaka je od nas dobila po četiri do pet komada ukupno za ručak i večeru . . ." (Z.s. Šarlote Ćosić od 14 maja 1947).

Ali se često dešavalo da Gradsko poglavarstvo nije isporučilo ni te minimalne količine hrane, ili ih je isporučivalo u takvom stanju, da se veliki deo istih morao baciti kao neupotrebljiv.

Molbe i pretstavke Jevreja Gradskom poglavarstvu bile su uzaludne: među Nedićevim organima bilo je ljudi ništa boljih od samih Nemaca. Iz akta Gradskog poglavarstva br. 1972 od 3 februara 1942 vidi se da je Centrala za iskorišćavanje stoke odbila molbu jevrejske uprave logora da se isporuče bar one količine namirnica koje su sami Nemci odobrili, izvestivši tom prilikom upravu logora da se „za jevrejski logor mogu izvršiti isporuke t e k o n d a, k a d s u p o d m i r e n e s v e d r u g e p o t r e b e".

Posledice takve ishrane bile su katastrofalne.

„. . . U bolnici su se s vremena na vreme pojavljivala nova lica: žene sa Sajmišta — bolesnice, deca sa ranama od promrzlina, kojima su nokti otpadali od zime i nedovoljne ishrane. Svi su bili sama koža i kost. Deca sa svojim staračkim ispaćenim licima nisu ličila na decu. Žene, očiju izbezumljenih od straha, odbijale su da pred nepoznatim licima šta izjavljuju o logoru. Ali je njihov izgled dovoljno govorio o strahotama koje su pretrpele i teško delovao na ostale bolesnike . . ." (Z.s. Stane Košanin od 3 maja 1947).

Zima. — „Januar mesec 1942 godine bio je za nas najteži. Zima je bila užasna, praćena stalnom košavom... Znam, da je 4 starica iz Doma starica umrla od zime, — da su nađene smrznute . . .

Najviše smo patile od zime: redak je bio onaj kome nije premrznuo neki deo tela. Dovoljno je bilo da se čovek udari, odmah bi se otvorile na tom mestu promrzline. Ja sam tri godine posle izlaska iz Sajmišta nosila na svom telu znakove tih promrzlina.

Peći je bilo četiri, ali je to, naravno, bilo sasvim nedovoljno da zagreje tu ogromnu prostoriju — na tri i četiri metra od peći nije se ni osećalo da je u paviljonu loženo. Po-

red toga, Nemci su retko izdavali drva, koja su uvek bila najgoreg kvaliteta i potpuno sirova..." (Z.s. Vere Danon).

„... Naše devojke koje su odlazile na prinudan rad na zemunski aerodrom vraćale su se ne samo promrzlih prstiju na nogama i rukama, već su im sa nadlanica otpadali koža i čitavi komadi promrznutog mesa.

Najstrašnije je bilo noću kada su mala deca, mučena glađu i zimom, plakala i molila majke da im daju hrane i da ih bolje pokriju. To je trajalo po cele noći, i mnogi od nas nije mogao trenuti, od žalosti zbog bede te nevine dece. Još je gore bilo majkama, koje nisu bile u stanju da im pomognu..." (Z.s. Šarlote Ćosić od 14 maja 1947 dod.).

Bolesti i smrtnost. — „Zdravstveno stanje bilo je očajno. Od zime i gladi nastala su poboljevanja, pa je bilo slučajeva da nas je na hiljade ležalo u paviljonu od gripa i promrzlina. Samo se mali broj mogao skloniti u ambulantu, jer je ambulanta imala najviše pedeset kreveta; svi ostali ležali smo bolesni u paviljonu. Iako teško bolesne, sve su bolesnice, pa i bolesna mala deca, morali izlaziti napolje za vreme „vetrenja" paviljona i tamo provoditi po dva sata po najvećoj zimi. Najčešće bolesti bile su grip, promrzline, zapaljenje pluća, kao i prevremeni porođaji usled iznemoglosti od gladi i od pretrpljenog straha..." (Z.s. Šarlote Rot od 19 maja 1947).

„Od rđave hrane, zime, stalnog straha i briga svet je naglo propadao. Ja sam za dva meseca boravka u logoru izgubila 24 kg težine, a tako je manje ili više bilo i sa svim ostalim. Umiralo je dnevno prosečno pet do šest lica. Leševe su smeštali u turski paviljon, a kada bi se nakupio izvestan broj, prenosili su ih u Beograd..." (Z.s. Šarlote Ćosić od 14 maja 1947 god.).

Bilo je na Sajmištu i nekoliko slučajeva duševnog oboljenja:

„Mnogi nisu mogli izdržati ove strahovite muke: nekoliko devojaka je poludelo. Sećam se poimenično neke Levijeve. Jedino je ona odvedena — navodno — u bolnicu. Sve ostale koje su duševno obolele ostale su i dalje zajedno sa nama..." (Z.s. Vere Danon).

„Poznato mi je da je odmah od početka nekoliko devojaka duševno obolelo. Jedna od njih, kćer nekog Danila (mislim Albaharija), bila je izdvojena od nas u drugi paviljon i svaki put kada bi ugledala nekog nemačkog vojnika, dobila bi nastup i strašno bi vikala. Nemački vojnici su je zbog te vike tukli..." (Z.s. Lenke Anđelković od 19 aprila 1947).

„Za vreme okupacije radio sam u fabrici „Ikarus" kao mehaničar. Prelazio sam svakodnevno iz Beograda vozom, a koji put i kamionom pošto stanujem u Beogradu.

Jedno po podne u zimi 1941—1942 godine, dana i meseca ne sećam se tačno, video sam Jevreje (poznao sam ih po traci koju su nosili preko ruke) kako na nosilima prenose leševe uvijene u beo čaršav, preko zaleđene Save, sa logora na Sajmištu na drugu, beogradsku, obalu Save. Video sam, dalje, da je na beogradskoj obali stajao veliki kamion, u koji su već bili utovareni leševi, isto tako uvijeni u belo platno. Moglo je biti 20—30 leševa. Prolazio sam pešice pored kamiona, propeo sam se na prste (nalazio sam se na jednoj maloj uzvišici) pa sam tako mogao da opazim leševe u kamionu. Video sam isto tako na suprotnoj obali Save još izvestan broj poređanih leševa, koje je verovatno takođe trebalo utovariti u kamion..." (Z.s. Radisava Pavlovića od 28 aprila 1947).

Tačan broj umrlih u logoru na Sajmištu ne može se utvrditi. Pored toga, najteži bolesnici prevedeni su u Jevrejsku bolnicu u Beogradu, te je jedan deo interniraca sa Sajmišta umro u bolnici, a o broju onih slučajeva u bolnici takođe nema podataka. Svedoci koji su često odlazili u bolnicu saglasno iskazuju da je umiranje u bolnici bilo veliko, naročito tokom zime — januara i februara 1942.

Iz jednog akta matičnog ureda jevrejske zajednice u jevrejskom logoru na Sajmištu od 5 maja 1942 godine kojim se Gradskom poglavarstvu u Beogradu dostavlja spisak umrlih Cigana na Sajmištu vidi se, da je od oko 600 Ciganki i ciganske dece umrlo 57 lica — dakle oko 10%. Taj bi se procenat smrtnosti mogao pretpostaviti i kod Jevreja, koji su istina živeli pod boljim uslovima od Cigana (imali su većinom svoje posteljne stvari), ali su proveli dva i tri puta duže vremena u logoru od Cigana, od kojih je veći deo pušten na slobodu posle 6 nedelja boravka u logoru.

S druge strane, netačna su tvrđenja nekih nemačkih zločinaca koji su na pretresu pred Vojnim sudom beogradskog garnizona decembra 1946 godine pretstavljali kao da je većina interniranih Jevrejki i njihove dece pomrlo u logoru tokom zime 1941—1942, i to od epidemije pegavca, a da je samo jedan deo ugušen gasom u dušegupkama. Pegavca na Sajmištu nije bilo sve do leta 1942 — do dolaska talasa iz Bosne — nijedan slučaj.

Postupak streljanja. — Postupak nemačkih oficira i vojnika bio je i u ovom logoru grub i nečovečan. Tukli su žene i decu za svaki najsitniji prekršaj propisanog reda, a koji je skoro nemoguće bilo održavati, jer su to sami Nemci onemogućili natrpavši pet hiljada žena i dece u jednu jedinu prostoriju bez najpotrebnijih sredstava za održavanje reda i čistoće. Zlostavljanje i vređanje žena i dece bili su svakodnevne pojave.

Tokom januara i februara meseca 1942 nemačka logorska komanda streljala je nekoliko interniraca.

Prvi je streljan internirac Heslajn, kurir između logora i jevrejske bolnice. Nemački stražari našli su kod njega prilikom pretresa

pisma nekih interniraca svojim rođacima u bolnici, kojim su ih molili da im pošalju namirnice, toplo odelo, lekove i dr. Posle streljanja koje je izvršeno u krugu logora, Stracke je sazvao zbor žena i dece i upozorio ih da će tako proći svako ko bude pokušao da stupi u vezu s licima van logora.

Januara meseca 1942 streljana su dva lica; podataka o razlogu streljanja kao i ličnih podataka streljanih nema.

Sredinom februara 1942 godine streljano je još 5 žena i devojaka koje su pokušale da doture pisma u jevrejsku bolnicu. Kurira između logora i bolnice više nije bilo; pisma su sada prenosili Srbi — radnici koje su Nemci puštali u logor radi obavljanja potrebnih radova. Internirci su se dogovorili s njima gde će ostavljati svoja pisma, i oni bi ta pisma uzimali i predavali adresantima. Činili su to uz najveću opasnost za sebe i svoje porodice, odbijajući da za ovo prime i najmanju nagradu. Kod jednog od tih radnika prilikom pretresa pre odlaska sa Sajmišta pronađena su takva pisma; pošto na njima nije bilo potpisa, Nemci su stavili tog čoveka na najstrašnije muke dok nije odao lica s kojima je stajao u dogovoru. Te su žene i devojke odmah streljane pred svim internircima.

Najzad, druge polovine februara streljali su Nemci ponovo jednu devojku. Identitet devojke, ni razlog streljanja nisu se mogli utvrditi.

Jevrejke oslobođene iz logora do početka likvidacije. — Jevrejke udate za hrišćane nisu bile dužne da se odazovu pozivu. No pošto je odluka Gestapo-a o tome kasno stigla, izvestan broj takvih lica dospeo je ipak u logor. Uslov za njihovo puštanje iz logora bio je taj, da muž, ili najbliža njegova rodbina u slučaju muževljevog otsustva, podnesu molbu za oslobođenje Gestapo-u. Nije bilo slučaja da su muž, odnosno njegova rodbina odbili da to učine, te su se sve Jevrejke — njih desetak — koje su bile u tom položaju, spasle.

Likvidacija žena i dece. — Krajem februara meseca 1942 započeli su Nemci sa ubijanjem internirki.

Jedan svedok koji je do kraja ostao u logoru, daje detaljan iskaz o odvođenju interniraca iz logora radi likvidacije.

> „Otac mi se zvao Fritz Schuepbach, majka Koestli Luise, oboje iz Berna, švajcarski državljani, vere protestantske. Muž mi se zvao Nehemia Schönfein, lekar, rodom iz Ostroga, mojsijevac. Za njega sam se udala u Švajcarskoj, u Bernu, godine 1920, u protestantskoj crkvi...
>
> Došli smo u Jugoslaviju 1922 godine. Moj muž se nalazio u Švajcarskoj misiji Crvenog krsta za pomoć krajevima postradalim od rata. Misija je ostala u Jugoslaviji godinu dana. Po odlasku misije, moj je muž ostao i dalje u Jugoslaviji kao lekar u Prištini, a posle u Kosovskoj Mitrovici, gde je svoj poziv obavljao sve dok nije tamo uhapšen februara 1942 godine. Uhapšen je od strane Gestapo-a u Kosovskoj Mitrovici...

Pet ili šest dana po hapšenju moga muža uhapsili su i mene i kćer Ljiljanu, kojoj je tada bila 13 godina. Moja druga kćer, Suzana, nalazila se tada u Beogradu, te tako nije uhapšena. Uhapsili su nas zbog toga što nisam mogla da pokažem originalna dokumenta o svom nejevrejskom poreklu, a za kopije koje sam pokazala tvrdili su da su lažne...

Odmah po našem dolasku u logor Nemci su saopštili da će se logor postepeno isprazniti, jer će na Sajmište dovesti komuniste, ali nisu hteli reći kuda će nas odvesti... Za prve transporte pozivali su lica da se dobrovoljno jave, i to su prvo pozivali baš grupu s kojom sam i ja došla — Jevreje iz Kosmeta. Mnogi su se od njih zaista dobrovoljno javili i otišli prvim transportima. Posle su dolazili ostali na red. Zatim, kada više nije bilo dobrovoljnih prijava, Nemci su sami određivali ko će ići narednim transportom. Prozivali su lica iz unapred sastavljenih spiskova, u koje su uvek uvodili cele porodice — dakle muškarce, žene i decu. Pod rodbinom podrazumevam i dalje rođake — braću, sestre, njihovu decu, zatim babu, dedu, itd...

Transporti su odlazili jednim ogromnim automobilom potpuno zatvorenim, tamnosive boje. U automobilu je moglo stati po 100 lica — 10 redi po 10 lica. U njemu nije bilo sedišta. Auto je stajao uvek ispred zemunskog ulaza u logor — nije nikad ulazio u sam logor.

Onima koji su bili određeni za transport, naređeno je — ili, tačnije, ljubazno savetovano — da najvrednije stvari ponesu sobom, a da sve ostalo brižljivo upakuju i na paketu stave svoju tačnu adresu. Te upakovane stvari internirci su neposredno pred polazak donosili do pred sam kamion koji je uvek išao iza velikog sivog automobila, i SS-ovci su ubacivali te pakete u kamion. Odmah posle toga naređeno je internircima da uđu u automobil, pa su i automobil i kamion krenuli zajedno nekud — kuda, to nije niko od nas slutio.

Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima obično nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio i dvaput. Šofer sivoga automobila ulazio je često u sam logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao u naručja i delio im bonbone. Deca su ga volela, i uvek kad bi došao, trčala mu u susret po bonbone. Niko u logoru nije slutio da ljude odvode u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor. Jednom prilikom pokušala sam da se popnem na kulu komandature, odakle bih mogla da vidim u kom pravcu odlazi automobil, ali su me stražari uhvatili i zapretili da će me streljati, kao i svakog drugog koji bude pokušao da to učini. Dogovorili smo se s licima koja su odlazila, da na kamionu za stvari, (a ne za ljude, jer onaj za ljude nije ulazio u logor), na mestu

koje smo označili, zabeleže gde ih je kamion istovario, ali nikada ništa na kamionu nije bilo zabeleženo, iako smo nekoliko puta bili u mogućnosti da pregledamo kamion i prokontrolišemo da li su ranije odvedeni drugovi ispunili svoje obećanje...

Pretposlednjim transportom 8 i 9 maja 1942 godine odveden je i moj muž u nepoznatom pravcu. Nije hteo da mi dozvoli da ga pratim, zahtevao je od mene da iskoristim mogućnost da preko Švajcarskog poslanstva kao nejevrejka budem puštena na slobodu, te da pronađem našu drugu kćer, Suzanu, za koju nismo znali gde je i da li je uopšte živa, jer preko 3 meseca nismo od nje imali nikakvih vesti... Poslednji transport otišao je sa Sajmišta oko 10 maja 1942 godine...

Cigani koji su ostali na Sajmištu transportovani su početkom marta meseca. Zaboravila sam da kažem: sa svakim transportom išao je po jedan lekar Jevrejin ili bolničar. To nas je još više držalo u uverenju da Nemci vode računa o životu i zdravlju interniraca. Uopšte, ništa nam tokom internacije nije ukazivalo na to da Nemci nameravaju da ubiju tolike hiljade nevinih ljudi...

Ostale smo oko 10 maja od 8.000 lica svega nas 6 žena. Sve ove žene nisu bile Jevrejke već udate za Jevreje (većina Nemice).

Ja sam bila oslobođena na intervenciju Švajcarskog poslanstva, koje je uspelo da pribavi dokaze da nisam Jevrejka...

Svi smo mi — nas 6 žena — ostale još nedelju dana u logoru, niko o nama nije vodio računa, niti nam davao hrane. Posle 15 maja puštene smo na slobodu. Uspela sam da pronađem svoju drugu kćer, koja se bila krila kod nekih naših poznanika. Ali sam bila na slobodi svega dva dana. Ponovo sam bila uhapšena zajedno sa kćerima i odvedene smo u logor na Banjici. Razlog hapšenja nije mi saopšten, pa ga ni danas ne znam. Pretpostavljam da je Nemcima bio cilj da uklone jednog od retkih svedoka koji zna za njihov strahovit zločin učinjen prema nevinih 8.000 žrtava. Da napomenem i to, da mi je prilikom puštanja na slobodu, i to u Gestapo-u u Ratničkom domu, naređeno da potpišem jednu izjavu: da nikome neću pričati o onome što sam u logoru na Sajmištu videla ili čula. Uveravali su me da će oni sve doznati šta ja budem o Sajmištu pričala..." (Z.s. Hedvige Schönfein od 19 aprila 1947).

Danas tačno znamo gde su te hiljade žena i dece odvedeni i na kakav su način ubijeni: zločinci su priznali pred sudom strahovit zločin u kome su učestvovali, a malobrojni svedoci mogli su posle Oslobođenja da govore o onome što su videli.

Iskazi svedoka grobara. — „... Ja sam kopao rake i za ugušene Jevreje, ali mi koji smo rake kopali nismo leševe zatrpavali. Kad rake iskopamo, mi smo bili odmah udaljeni, a pokopavanje Jevreja vršili su ljudi koje su Nemci u svojim kamionima sa sobom vodili... Primetio sam kod XV kvarta jedna lakša nemačka kola, u kojima je bio jedan oficir. Za njim je išla straža, a za stražom je išao jedan veliki kamion dobro zatvoren, iz koga sam primetio da izlazi dim. Nemci su u ovom kamionu ugušivali ne samo Jevreje, već i zatvorenike sa Banjice.

Puna dva meseca radio sam na iskopavanju raka u 1942 godini, od marta do maja meseca, kada su Jevreji ugušivani i u te rake zatrpavani, ali mi njih nikada nismo zatrpavali. Čim bi primetili da iz daljine dolazi gas-auto sa ugušenim Jevrejima, mi smo strelište napuštali a Eugen je kontrolisao da li neko od naših slučajno posmatra istovarivanje Jevreja iz automobila...

Iskopano je 81 ili 82 rova. Ja sam učestvovao u kopanju svih ovih rovova i u ovim rovovima moglo je stati najmanje po 100 ljudi a za ovaj broj uvek nam je i naređivano da rovove kopamo. Ovi su rovovi upotrebljeni samo za one koji su u automobilu ugušeni, dok su za streljane kopani drugi rovovi.

Jednoga dana su pred nama grobarima streljali pet ljudi koji su zakopavali Jevreje. Major koji je bio prisutan streljanju rekao nam je: „Vidite li ove što smo ih streljali. Oni su ovde radili i mnogo pričali, a ako se ma šta čuje od vas i vas će to snaći". Te sam ljude video u kamionima u sprovodu ugušenih Jevreja..." (Z.s. Vladimira Milutinovića od 30 decembra 1944).

„... Takođe su dovodili jedan zatvoreni auto i video sam lično kada su Nemci iz toga automobila izbacivali leševe a to znači da su oni prethodno ugušeni..." (Z.s. Aranđela Milenkovića od 18 decembra 1946).

Šta kažu sami zločinci o svojim zločinima. — Decembra 1946 god. suđeno je pred Vojnim sudom beogradskog garnizona jednoj grupi gestapovaca iz Gestapo-a u Beogradu, među kojima su se nalazili kao optuženi i sledeća lica:

Wilhelm Fuchs, bivši pukovnik SS i Policije, šef Einzatzgruppe za Srbiju.

Hans Helm, bivši pukovnik SS i Policije, bivši šef egzekutivne službe u štabu Einzatzgruppe za Srbiju.

August Meyszner, bivši viši vođa SS i general-lajtnant policije, vrhovni komandant celokupne policije u Srbiji.

Ludwig Teichmann, bivši potpukovnik SS i policije, bivši šef SD (Sicherheitsdienst — služba bezbednosti) u štabu Einzatzgruppe za Srbiju.

Georg Kiesel, zamenik šefa vojne uprave u Srbiji, kome je suđeno tek kasnije, dao je na pretresu svoj iskaz kao svedok.

U svojim iskazima u istrazi i na glavnom pretresu imenovani su izjavili sledeće:

O ubijanju interniraca iz logora kod Topovskih Šupa:

Kiesel: „... Što se tiče Jevreja i njihovog uništavanja mogu reći, da je to stvar koju je jedino policija izvršila kako za vreme Fuchs-a tako i za vreme Meyszner-a. O tome su mi poznati ovi slučajevi koje sam ja uvek slučajno saznavao...

Moj šofer jednoga dana mi je ispričao da je njegova jedinica rano ujutru bila na vežbi kod strelišta u Jajincima. Tamo je njegova jedinica naišla na 100—200 leševa neposredno pre toga postreljanih. Odmah mu je jasno bilo da su to Jevreji. Neke žrtve su još pokazivale znake života. Tada je oficir rukovalac vežbe naredio da se takvim žrtvama da još po jedan metak. To je bilo krajem 1941... Turner ili Boehme, ne sećam se tačno koji od njih, upitao je Fuchs-a da li je to po njegovom naređenju učinjeno. Fuchs je tada odgovorio da je dobio naređenje iz Berlina da postrelja izvestan broj Jevreja..."

Fuchs: „.. Ja sam često davao Jevreje da se streljaju da bih sačuvao Srbe. Gestapo je davao ljude za streljanje..."

O stanju u logoru na Sajmištu:

Helm: „... Poznato mi je bilo teško stanje u logoru na Sajmištu u pogledu ishrane i higijene i o tome se razgovaralo prilikom jutarnjih referata. Sećam se da je od Jevreja uzimano ponekad ljudstvo za vršenje odmazdi, i to 2—3 puta po desetak ljudi. Sećam se da je u logoru jedanput vladala epidemija i da je tom prilikom intervenisao lekar Dr. Jung da spreči epidemiju. Ja sam jednom prilikom posetio logor na Sajmištu, to je bilo u početku, onda stanje nije bilo tako teško i primetio sam da je smeštaj bio vrlo gust, ali nisam ništa preduzeo za bolji smeštaj, jer ja sam bio ubeđen da nema mogućnosti za to".

O ubijanju žena i dece:

Teichmann: „... Jevreji su u logor smešteni u jesen 1941. Nije mi poznato da su oni upotrebljavani za masovna streljanja radi odmazde, već da su oni jednim delom transportovani u istočne zemlje, u prostor Lodža, a delom pogušeni u gasnim kolima. Ovo o gušenju Jevreja saznao sam u

proleće 1942 od Schaefer-a kada je on prilikom jutarnjih referata saopštio da je jedna specijalna komanda iz Berlina sa gasnim automobilom izvršila likvidiranje ostataka Jevreja u logoru na Sajmištu. Ja cenim da je taj broj pogušenih Jevreja u logoru na Sajmištu iznosio oko 7.000 ljudi kad se uzme u obzir da je jedan deo već bio transportovan..."

„... Razumeo sam optužnicu, ne osećam se krivim. Ubijanje Jevreja je sprovela jedna specijalna komanda iz Berlina, jer je Dr. Schaefer odbio da izvrši naređenje o ubijanju Jevreja. Ja bih izvršio naređenje o ubijanju Jevreja da sam lično ovakvo dobio..."

Kiesel: „... Drugi slučaj bio je kada su se neki iz srpske policije raspitali kod nas kakva su to čudna zatvorena kola koja svaki dan saobraćaju između logora na Sajmištu i strelišta u Jajincima. Naime, izvesni Srbi su videli ta kola i slutili su da se Jevreji vode na streljanje. Mi iz upravnog štaba razgovarali smo o tome sa zapovednikom Srbije. Ovaj nije imao ni pojma o tome. Zvanično nismo saznali ništa o karakteru ovih kola, već je Turner nezvanično saznao od Kevisch-a da su to gasna kola za gušenje ljudi. Odmah smo naslutili da ta kola upotrebljava BDS ..."

Helm: „... Logor je bio pod upravom Einzatzkommande-a. Čuo sam da je kasnije uništen i ostali deo Jevreja sa gasnim automobilom. Moglo je biti oko 10.000 Jevreja koji su ugušeni. Osećam odgovornost za ovo i kajem se što nisam otišao..."

Meyszner: „... Schaefer me je obavestio, mislim da je to bilo 1942, da je na Sajmište iz Berlina stigla jedna komanda s automobilom za gušenje gasom, koja je imala specijalan zadatak da u tome automobilu guši samo Jevreje. Taj auto je upotrebljavan otprilike dva meseca i u njemu su samo Jevreji gušeni. Potpuno sigurno znam da niko drugi sem Jevreja nije bio gušen u tom automobilu. I Schaefer i ta specijalna komanda imala je naređenje iz Berlina da upotrebi auto samo za Jevreje. Ja mislim da u tome smislu nije bilo zloupotrebe... U to čvrsto verujem. Kad su ta kola otišla sa Sajmišta, Jevreja više nije bilo na Sajmištu, jer su na ovaj način likvidirani. Sahrana ovako likvidiranih Jevreja vršena je na strelištu kod sela Jajinci. Ne znam broja onih koji su na ovaj način likvidirani ali mislim da nije veći od 2.000, jer je znatan broj Jevreja bio ranije umro od pegavca i bolesti, ili transportovan u istočne zemlje... Mojim prisustvom nisam učinio da gasna kola dođu u Jugoslaviju i verujem da bi ova kola došla i da ja nisam bio u Jugoslaviji — gde god je bilo naše policije i gde su postojale više vođe policije, tu su postojala gasna kola... Ja sam lično verovao u pobedu Nemačke".

Najzad donosimo u prevodu telegram zapovednika službe bezbednosti u Srbiji Schaefer-a kojim ovaj izveštava Glavni ured službe bezbednosti Rajha u Berlinu o povratku tog automobila za gušenje gasom po završetku posla. Telegram glasi:

Beograd, br. 3113 od 9.VI.1942 0950

Glavnom uredu službe bezbednosti Rajha II
D 3 a —— C. HD. V.
Majoru Pradl-u — Berlin.
Predmet: Specijalna kola Saurer.
Veza: nema.
Šoferi SS-Scharführer-i Goetz i Meyer ispunili su svoju specijalnu misiju, tako da se imenovani sa gore označenim kolima mogu vratiti. Zbog loma zadnjeg dela osovine kola, ova se ne mogu vratiti sopstvenom snagom.
Stoga sam naredio da se vozilo utovari i preveze železnicom do Berlina.
Dolazak verovatno između 11 i 12 VI 1942
Šoferi Goetz i Meyer prate automobil.
Zapovednik Sipo i SD Beograd I broj 3985/42
Potpis Dr. Schaefer — SS-Obersturmbannführer.
501PS AO90033

Glava VI

Likvidacija Jevreja po bolnicama u Beogradu i Kovinu

Opšta internacija Jevreja decembra 1941 nije obuhvatila bolesnike iz Jevrejske bolnice i drugih beogradskih bolnica, kao ni osoblje Jevrejske bolnice i porodice istog.

Marta 1942 došao je red i na njih.

Jevrejska bolnica u Beogradu. — Jevrejska bolnica osnovana je juna ili jula 1941 po naređenju Jevrejske policije, koja je želela da što manje Jevreja bolesnika odlazi u ostale beogradske bolnice. Celokupni inventar bolnice — lekarske instrumente, postelje, posteljinu, pribor za kuhinju, dali su sami Jevreji.

Inventar se morao nekoliko puta gotovo ceo obnavljati, jer su Nemci bolnicu stalno pljačkali i odnosili stvari u svoje bolnice, kasarne i privatne stanove.

Svi lekari i bolničko osoblje u bolnici radili su besplatno; besplatno je bilo i lečenje u bolnici. Bolnica se izdržavala nekom vrstom doprinosa koji su redovno uplaćivali imućniji beogradski Jevreji. Docnije, kada je najveći deo Jevreja bio interniran, bolnica se dobrim delom održavala još i sredstvima koja su bolnici davali pojedini građani Srbi u novcu i namirnicama.

Kada je došlo do internacije svih Jevreja decembra meseca 1941, bolnica s bolesnicima i bolničkim osobljem ostala je i dalje u Beogradu. Čak je i porodicama lekara i bolničkog osoblja bilo dopušteno da ostanu i dalje u Beogradu.

Broj bolesnika, koji je isprva bio mali (80—100 lica), povećao se kad su došli Jevreji iz Banata. Posle internacije Jevrejki s decom na Sajmištu, kad su glad i zima učinili svoje, bolnica se toliko prepunila da je od početka 1942 pa do likvidacije bolnice u krevetima ležalo po dva bolesnika. U to vreme broj bolesnika iznosio je oko 400—500 lica.

Bolnica je bila pod stalnom kontrolom Gestapo-a. Dva-tri puta nedeljno vršio je obilazak i pregled Stracke, koji je naročito pazio na to da se bolesnici sa Sajmišta što pre vrate u logor.

> „Januara ili februara meseca 1942 pričali su mi lekari bolnice Dr. Testa i Dr. Frajdenfeld da je Stracke naredio da se svima ženama koje dolaze sa Sajmišta, a koje su u drugom stanju, izvrši pobačaj i to prinudno, ako bolesnica ne pristane na isti dragovoljno. Kad su lekari primetili Stracke-u da među bolesnicama sa Sajmišta ima žena koje su već u petom pa i u šestom mesecu trudnoće, odgovorio je Stracke da ga se to ništa ne tiče i da će mu lekari odgovarati ako se desi da neka od tih žena koje su prošle kroz bolnicu hoće ponovo da se vrate u bolnicu zbog porođaja. „Pustiću je da u logoru crkne, a upravnika bolnice ću streljati", rekao je. Lekari su odlučili da i uprkos te pretnje ni kod jedne od trudnih žena ne izvrše abortus protiv njene volje". (Z.s. Ele Berah od 16.VI.1947).

19 marta započelo je ubijanje bolesnika Jevrejske bolnice.

U noći između 18 i 19 marta Gestapo je pohapsio iznenada po stanovima sve članove porodica lekara i bolničara. Isto je tako u glavnu zgradu Jevrejske bolnice doveo i bolesnike iz druge bolničke zgrade koja se nalazila u zgradi Jevrejskog kulturnog društva „Oneg Šabat". Sve su smestili po hodnicima i u dvorište bolnice. Na dan 19 marta 1942 nalazilo se u bolnici oko 7—800 lica

> „Krajem februara i početkom marta sve su se češće prenosile vesti da će se bolnica seliti u Poljsku; selidba se očekivala svakog dana. 19 marta, kad sam, kao obično, došla da vidim svoju sestru, zatekla sam bolnicu blokiranu: sve okolne ulice bile su pune nemačkih trupa, koje su grubo terali sve one koji su došli da se oproste sa svojim rođacima ili prijateljima. Glas o odlasku bolnice bio se proneo munjevitom brzinom kroz Beograd. Bilo je samo malo nas Jevrejki udatih za Srbe; većina su bili Srbi, koji su svojim prijateljima doneli poslednje ponude i želeli da se od njih oproste. Uzalud smo molili nemačke vojnike da nam

dozvole da vidimo svoje. Stajali smo u Jevrejskoj ulici odakle smo mogli videti kapiju bolnice.

Bio je hladan dan, padao je sneg pomešan s kišom. Bolesnici su, kako sam docnije doznala, proveli nekoliko sati u dvorištu, gde su ih Nemci svrstavali i prebrojavali. Bilo je mnogo žena koje su imale bolesnu malu decu, pa su molile Nemce da im dozvole da se sklone od snega i hladnoće u hodnik, ali su ih Nemci odbili.

Posle dugog čekanja dovezao se jedan ogroman automobil, bez prozora, crno-sive boje i stao pred bolničku kapiju, i to tako da je svojim zadnjim delom došao do same kapije. Počelo je zatim uvođenje bolesnika u automobil. Mogli smo videti ispod automobilskih vrata samo njihove noge. Žena Avrama Mace, koja je bila Nemica i koju su Nemci pustili da se oprosti od svoga muža, pričala mi je kako su Nemci udarali bolesnike kundacima i potezali na njih revolvere da bi brže ulazili u automobil. Mnogi su bili na nosilima; njih su prosto ubacili u automobil, kao stvari, bez obzira na molbe lekara da teške bolesnike pažljivo prenose. Stalno su se derali „los, los"! preteći revolverom lekarima koji su intervenisali. Lično sam videla da je s obe strane automobilskih vrata stajao po jedan Nemac sa revolverom u ruci. Kroz divlju viku nemačkih vojnika dopirao je do nas plač i jecaj žena koje su se opraštale od onih koji su ostajali.

Kad je u automobil ušlo oko 80—85 lica, zatvorili su vrata i zaključali ih katancem. Auto je krenuo. Tek sam onda mogla da vidim sestru na prozoru — dala mi je znak da odlazim, ali nisam otišla.

Dolazila sam četiri dana. Bolnica je bila stalno pod blokadom a svoje smo mogli videti samo za trenutak kad bi se pojavili na prozoru. Nisu nas puštali unutra niti su nam dozvoljavali da im što bilo pošaljemo.

Auto je dolazio dvaput dnevno i odvozio bolesnike. 22 marta otišlo je bolničko osoblje kao poslednje. Bolnica je bila toga dana potpuno ispražnjena. Odvedeni su i svi lekari." (Z.s. Jelene Vukajlović od 6 juna 1947).

Iako Jevrejska bolnica nije više postojala, Nemci su nastavili da šalju bolesnike sa Sajmišta u Beograd u Jevrejsku bolnicu.

Svedok koji je na Sajmište došao tek krajem februara i ostao tamo do 15 maja iskazuje o tome:

„... Za vreme mog boravka na Sajmištu poslato je najmanje 200 lica u Jevrejsku beogradsku bolnicu, ali se nijedno od tih lica nikada nije vratilo na Sajmište, niti smo ma šta o njima čuli. Ni lekarima nije dozvoljeno da odlaze

u Jevrejsku beogradsku bolnicu, niti su pak lekari iz Jevrejske bolnice dolazili na Sajmište." (Z.s. Hedvige Schönfein od 19 aprila 1947).

Na koji su način ubijeni tih 200 lica ne može se utvrditi. Sigurno je, međutim, da ti bolesnici nisu bili smešteni ni u jednu od ostalih beogradskih bolnica.

Likvidacija Jevreja po ostalim bolnicama. — Jula meseca došli su na red i bolesnici Jevreji po ostalim bolnicama, kao i u duševnoj bolnici u Kovinu.

Iz bolnice Beogradske trgovačke omladine Nemci su odveli 2 jula 1942 pet bolesnika, a iz Duševne bolnice u Beogradu 3 jula 1942 17 lica.

Najzad 2 oktobra 1942 dovezli su se jednim kamionom u Duševnu bolnicu u Kovinu 3 gestapovca s jednim folksdojčerom i pokupili sve bolesnike — 11 lica. Od upravnika bolnice tražili su da im izda sve dragocenosti i novac bolesnika iz depozita bolnice u blagajni, što je upravnik bolnice i učinio.

Istoga dana Nemci su odvezli bolesnike u Deliblato i streljali ih.

Glava VII

Progon i likvidacija Jevreja u ostalim mestima Srbije

Isti sistem koji su primenili u Beogradu, primenili su Nemci i u ostalim mestima Srbije: 4—5 meseci posle okupacije internirali su prvo sve odrasle Jevreje, posle žene i decu. Ljude su ubrzo zatim streljali, žene i decu uputili na Sajmište.

U unutrašnjosti Srbije bila su dva koncentraciona logora za odrasle Jevreje muškarce: logor kod Crvenog Krsta u Nišu, u koji su dovodili Jevreje iz Istočne i Južne Srbije, i logor u Šapcu, gde su internirali Jevreje iz Šapca kao i Jevreje emigrante iz Srednje Evrope koji su se 1940 nastanili u Šapcu.

Jevreje muškarce iz Požarevca i Smedereva internirali su u Banjički logor i odande ih odveli na streljanje još krajem 1941.

Jevreji iz Kragujevca pobijeni su u oktobarskom pokolju u Kragujevcu.

Logor Crveni Krst kod Niša. — Sredinom oktobra 1941 nemačke vlasti naredile su svima odraslim Jevrejima u Nišu da se odmah jave u hotel „Park", gde će im se saopštiti neka naredba. Misleći da će se ovo saopštenje odnositi na kakav rad, oni su došli na označeno mesto. Međutim, Nemci su ih sve odmah uhapsili i sproveli u novoosnovani logor Crveni Krst kojim je upravljao Gestapo.

Jevreji su se nalazili među prvim zatvorenicima ovog zloglasnog logora. Oni su bili odvojeni od ostalih zatvorenika i zabranjeno im je bilo svako opštenje s njima. U logor je dovedeno odmah

više stotina Jevreja muškaraca preko 14 godina starosti — svi niški Jevreji, zatim izbeglice iz drugih mesta Srbije, oko 2—300 lica, kao i izvestan broj emigranata iz Srednje Evrope dovedenih iz Kuršumliske Banje, gde su dotle po naređenju vlasti boravili.

Novembra meseca 1941 pale su prve žrtve: Nemci su streljali dva Jevrejina; leševi su ostavljeni u logorskom krugu. Sutradan su gestapovci izveli sve zatvorenike u logorski krug i batinama ih naterali da posmatraju grozan prizor kako logorski psi razvlače deo po deo tela tih žrtava. Obesni gestapovci su potom ubijali i po nekog psa, tako da se usred dvorišta napravila gomila od ljudskog i psećeg mesa. Tek predveče naredili su Jevrejima da ostatke leševa bace u neku jamu i zatrpaju zemljom.

12 februara 1942 jedna grupa zatvorenika napala je goloruka na stražare i mnogi su uspeli da pobegnu. Za odmazdu Nemci su izvršili masovno streljanje zatvorenika, a Jevreji su bili prve žrtve nemačke odmazde. Prvo masovno streljanje zatvorenika izvršili su Nemci 17 februara na brdu zvanom Bubanj. Toga dana streljano je više stotina interniraca, najvećim delom Jevreja. 19 februara došlo je do drugog masovnog streljanja, kada je takođe stradao veliki deo Jevreja.

Svedok Medo Omerović iskazuje o streljanju na dan 17 februara:

„... Meseca februara 1942 odveden sam od strane feldžandarmerije oko 4 časa ujutru zajedno sa oko 125 mojih sunarodnika (Cigana) kamionom na mesto zvano Bubanj. Po našem dolasku dobili smo od Nemaca ašove i krampove, pa smo čekali do 6 časova, a tada su počeli da pristižu kamioni sa Jevrejima. Kad bi kamion stigao, Nemci su izvodili iz njega po 12 lica, pa ako su bila nešto bolje odevena, svlačili i potom odvodili na jedno 30—40 metara od kamiona. Tu bi ih poređali leđima okrenuti Nemcima koji treba da ih streljaju. Na 6 metara daljine od žrtava, stojali su oko 12 Nemaca s puškama i na dati znak pucali u potiljke žrtava.

Pošto je posao završen sa prvom dvanaestoricom, Nemci su dovodili drugih 12, i tako je to išlo ceo dan sve do 4 časa po podne tako da je toga dana streljano preko 1.000 osoba.

Sva streljana lica bili su Jevreji, a među njima i dve žene i oko 12 dečaka između 12—13 godina".

Iskaz Omerovića potvrđuju mnogi svedoci. Anedži Kurtić dodaje:

„Kad su streljali decu, jedan dečak od oko 14 godina kleknuo je pre nego što će da ga streljaju, sklopio ruke i molio „Bitte, bitte!" — no i on je streljan sa ostalom decom".

Dva dana posle ovog događaja svedok je ponovo išao na Bubanj gde se odigralo sve kao ranije. Od 6 časova ujutro pa do 3 posle podne Nemci su neprekidno streljali ljude. Žrtava je bilo oko 800. Ovoga puta većina streljanih bili su Srbi.

Pošto su na ovaj način likvidirani skoro svi odrasli Jevreji muškog pola koji su se u to vreme nalazili u logoru Crveni Krst, Nemci su s proleća 1942 godine sve žene i decu jevrejskog porekla koji su se zatekli u Nišu internirali u isti logor i posle nekoliko dana uputili u logor na Sajmištu kod Beograda.

Jula meseca 1942 dolazi do ponovnog masovnog streljanja Jevreja iz logora Crveni Krst. Nemci su u međuvremenu bili doveli u logor Jevreje iz drugih gradova Istočne i Zapadne Srbije — iz Leskovca, Zaječara, Jagodine (Svetozareva) i dr. Tako se u logoru skupilo opet nekoliko desetina Jevreja, koje su Nemci streljali neutvrđenog dana jula 1942 god.

17 oktobra 1943 Nemci su na Bubnju streljali još 18 Jevreja; to je ujedno bilo i poslednje masovno streljanje Jevreja u Nišu. Novembra 1943 ubijen je i poslednji Jevrejin iz toga logora.

Šabački logor. — Do 1940 godine u celoj Zapadnoj Srbiji živelo je jedva oko stotinu Jevreja. Septembra 1940 prispelo je u Šabac oko 1300 emigranata Jevreja, koji su iz Austrije brodom krenuli niz Dunav za Palestinu, ali su u Jugoslaviji morali prekinuti put, pošto nisu dobili dozvolu za useljenje u Palestinu. Bilo je među njima Jevreja iz Nemačke i iz zemalja koje su Nemci okupirali — iz Austrije, Čehoslovačke, Poljske, Danciga. Svi su ti ljudi našli utočišta u gradu Šapcu, čiji su ih građani gostoljubivo primili.

Tokom 1940/41 godine oko 200 — većinom dece — emigranata uspelo je da dobije dozvolu za uselenje, tako da je neposredno pred početak rata u Šapcu bilo 1107 emigranata i 63 domorodaca Jevreja.

Nemci su, odmah po svom dolasku u Šabac, sve emigrante Jevreje zatvorili u koncentracioni logor koji su osnovali u samom Šapcu. Domoroci Jevreji su u prvo vreme — do avgusta meseca — ostali na slobodi, ali su bili podvrgnuti istim zlostavljanjima i ponižavanju kao i Jevreji iz Beograda i ostalih gradova Srbije.

Avgusta meseca 1941 otpočinje zajednička tragedija svih šabačkih građana — i Srba i Jevreja. I ovde su Nemci jačanje Narodnooslobodilačkog pokreta uzeli za povod da zatvaraju u logor domoroce. 21 avgusta dolazi do prvih ubistava: pet šabačkih građana — među njima i jednog Jevrejina lekara — i 5 zemljoradnika iz Bogatića Nemci noću ubijaju, a sutradan dovode iz logora internirane Jevreje i primoravaju ih da leševe poubijanih obese usred grada o električne bandere.

24 septembra naređuju Nemci da se svi muškarci iz Šapca od 14—70 godina prijave mesnoj komandi. Skupilo se oko 5.000 ljudi kojima Nemci priključuju oko 1100 Jevreja iz koncentracionog logora. Obrazuje se duga kolona i ova, po naređenju Nemaca, polazi u trku, i trči bez predaha i odmora do Klenka. Na levoj obali Save ustaše se pridružuju SS-ovcima. U Klenku su žrtve ostale dve noći i jedan dan bez hrane.

26 septembra počinje poznati „krvavi marš". Masu od oko 6.000 ljudi Nemci i ustaše teraju kundacima i batinama da trče iz Klenka za Jarak — puna 23 kilometra. Svakoga koji je zaostao ili pao od umora Nemci i ustaše su nemilosrdno ubili.

30 septembra Nemci su ih sve ponovo vratili u Šabac i zatvorili u koncentracioni logor, odakle su postepeno neke građane Srbe puštali kućama, a druge ubijali. 12. i 13 oktobra odveli su sve Jevreje muškarce, emigrante i domoroce — oko 400 lica — kao i jednu grupu od oko 160 Cigana i streljali ih kod Zasavice.

Svedok Jelesić Milorad, zemljoradnik iz Majura, koga su Nemci doveli iz šabačkog logora da izvrši zakopavanje streljanih žrtava, priča o ovom masovnom zločinu sledeće:

„Na sam Miolj-dan izveli su mene sa grupom od četrdeset ljudi, preveli u mačvansku Mitrovicu, a odatle u Zasavicu. Usput smo mislili da ćemo biti streljani.

Oterali su nas na Savu i zapovedili nam da sednemo. Zemljište je bilo podvodno i barovito, pa smo ih molili da nas ne muče, već da nas odmah ubiju. Jedan Nemac koji je govorio srpski rekao je da nas neće pobiti, već da smo mi radnici. U tom momentu došla je jedna nemačka četa, oko 150 vojnika. Ovde je Nemcima doteran ručak i svi su ručali.

Po ručku, iza jednih kukuruza od pravca Mitrovice, privedena je jedna grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu i poznao sam da su bili Jevreji. Svaki od njih morao je prići onim zabodenim kočevima koji su bili pobodeni u razmaku od 1—2 m., i stati tako da mu kolac bude između nogu. Svi su bili okrenuti licem raci. Za ovim su četiri nemačka vojnika nosila rašireno jedno ćebe i prilazili svakom Jevrejinu, a ovi su nešto bacali u ćebe, verovatno novac i druge stvari od vrednosti. Kada je i ovo bilo svršeno, jedan oficir je komandovao i Nemci bi iz pušaka u potiljak gađali — po dvojica u jednog Jevrejina.

Odmah smo mi trčećim korakom prilazili raci i poubijane bacali u raku, a tada su nam Nemci naredili da im pretresemo sve džepove i vadimo stvari od vrednosti, kao satove, novac, a pored toga da im skidamo s ruku prstenje. Kako se sa mnogih nije mogao skinuti prsten, Nemci su mi dali klješte i sa njima sam sekao prstenje i davao im. Još pre bacanja u raku video sam kada su Nemci s poubijanih čupali zlatne zube, a kada kod nekog ne bi mogli da ih izvade, cokulama bi ih odvaljivali.

Kad je sa prvom partijom streljanih bilo gotovo, mi bi se u trku udaljili opet iza streljačkog stroja, a iza kukuruza privođena je druga partija, i s njom je postupak bio u svemu isti. U samo veče vratili su nas natrag u Sremsku Mitrovicu

i svih 40 zatvorili u jedan vagon. Sutradan, cela partija od 40 ponovo je odvedena na isto mesto u Zasavicu, i streljanje je počelo kao i prethodnog dana. Dok su prvoga dana streljani samo Jevreji, drugoga dana bilo je više naših Cigana nego li Jevreja.

Za sve vreme streljanja više Nemaca snimalo je razne momente kao: žrtve pred streljanje, kako su opkoračile kočeve, nas kako nosimo leševe u rake, streljački stroj i druge momente.

Prvo veče, raku sa leševima poubijanih toga dana, ostavili smo otvorenu, i sutradan kada smo došli, zatekli smo više kerova da nagrizaju pojedine leševe. Jedan Nemac ubio je kera i rekao: „I ovo su kerovi" — pokazujući na raku — a ovo im je brat — pokazajući na ubijenog kera . . .".

Tako su za dva dana bili likvidirani svi Jevreji muškarci iz Šapca — i domoroci i emigranti. U logoru su ostale samo žene i deca. Ostali su do januara 1942, kada su prebačeni u logor na Sajmištu gde su, kao i svi ostali internirci toga logora, likvidirani tokom marta, aprila i maja 1942.

Od oko 1200 Jevreja koliko ih je 1941 bilo u Šapcu, ostale su u životu samo dve žene.

Glava VIII

Jevreji u Srbiji od druge polovine 1942 do Oslobođenja

Okupatorovi pomagači progone Jevreje. — Po raznim mestima Srbije još se krilo nekoliko stotina Jevreja, većinom žena i dece. Živeli su pod tuđim imenima, najčešće kod svojih prijatelja Srba, koji su ih krili uz najveću opasnost po sebe i svoje porodice: nemačkom uredbom o zabrani primanja Jevreja na konak bila je predviđena smrtna kazna za ona lica koja kriju Jevreje ili njihovu imovinu.

Nedićevi i Ljotićevi agenti tragali su za takvim licima, iznuđivali od njih novac, a kad bi izvukli i poslednju paru, prijavljivali su ih nemačkim vlastima, koje su ih hapsile i ubijale.

Četnici Draže Mihajlovića. — Unekoliko je drukčija sudbina bila onih koji su se krili po zabačenim planinskim selima u oblastima kuda su Nemci ili njihove pomoćne trupe dolazili samo povremeno, prilikom kaznenih ekspedicija.

„Sa svojim roditeljima krila sam se od 1941 do Oslobođenja u selu Ploči kod Kopaonika. U okolnim selima krilo se još nekoliko jevrejskih porodica. Ne samo domaćin kod koga smo stanovali već je i celo selo znalo da smo Jevreji i

da nas Nemci progone. Niko se nije našao u selu ko bi nas prokazao. Seoski pop bio je ljotićevac, ali su mu seljaci bili zapretili da će mu sve popaliti, ako se nama bude ma šta desilo, tako da je i on ćutao pune tri i po godine.

Bili smo uvek na vreme obaveštavani o kaznenim ekspedicijama, pa smo se mogli blagovremeno skloniti u planinu. S nama je često išla u zbeg i porodica seljaka kod koga smo stanovali, da bi bili bezbedniji od četnika Draže Mihajlovića. Ni od ostalih Jevreja koji su se poverili seljacima i koje su seljaci krili niko nije stradao od Nemaca, zahvaljujući požrtvovanosti i dobroti seljaka.

Ali su zato četnici Draže Mihajlovića koji su se nalazili u tom kraju gonili Jevreje bez milosti. U tome su se naročito isticali četnički odredi koji su dolazili sa Ravne Gore, od kojih smo se morali kriti kao od Nemaca — bežati u planinu, često po snegu do pojasa, ili boraviti mesecima u podrumu kuće gde smo stanovali. Poznato mi je da su ti četnici ubili na najgrozniji način nekoliko jevrejskih porodica koje su se krile u tom kraju." (Z.s. Anite Milin od 25 maja 1947).

„... Naš život nije bio lak. Sredinom 1942 godine otpočele su da lutaju po šumi u tom kraju četničke bande Draže Mihajlovića, koje su, saznavši da se Jevreji kriju u tom kraju, počele da ih progone i ubijaju.

Tako je na zverski način ubijena kći našeg poznatog lekara Dr. Bukića Pijade. Među žrtvama ubijenim od četnika navodim dalje porodicu Mašijah i to Reginu, majku, kćer Suzanu i sina Isaka... Pričalo se da je kći prvo bila silovana, a potom ubijena. Isto je tako ubijen Jakov Bejosif, učenik iz Beograda i Viktor Pinto, brat Frica Pinto, muzičara iz Beograda i dr.

Od grupe od nas 22 vratili smo se 15 živih. Ostali su poubijani, većinom od četnika Draže Mihajlovića. Za svoje spasenje mogu da zahvalim srpskim seljacima, koji su saosećali sa nama i koji su se izlagali najvećim opasnostima da bi nas spasli." (Z.s. Avrama Mevoraha od 7 maja 1947).

Banjica. — Nemci su Jevreje koje su pronašli ili koje su prokazali njihovi pomagači odvodili najvećim delom u Banjički logor. Posle kraćeg ili dužeg boravka u logoru, svi su bez izuzetka streljani u Jajincima — obično s prvom narednom grupom određenom za streljanje.

Iz knjiga zatvorenika Banjičkog logora vidi se da je u vremenu posle likvidacije Jevrejki sa decom na Sajmištu maja 1942 pa do oktobra 1944 kroz logor prošlo i iz njega odvedeno na streljanje 455 Jevreja. To su bili većinom žene i deca, među njima i deca od nepunih godinu dana.

Sajmište. — Dok su Nemci u Banjički logor zatvarali Jevreje uhapšene pojedinačno ili u manjim grupama, dotle su veće grupe Jevreja iz krajeva koji su se ranije nalazili pod italijanskom kontrolom, a koje je posle kapitulacije Italije okupirala nemačka vojska, dovodili na Sajmište. Posle kraćeg boravka na Sajmištu Nemci su te Jevreje otpremili u logore smrti.

Sajmište je od leta 1942 pretvoreno u „komunistički logor" — tj. u logor za borce i pripadnike NOP ili za lica osumnjičena kao takva — i otada je postao pravi pakao, koji se po užasima može meriti sa Jasenovcem i najgroznijim nemačkim logorima smrti. Od preko 93.000 ljudi koliko je tokom 1942/44 prošlo kroz logor na Sajmištu pobijeno je ili umrlo u logoru preko 47.000 lica, a ostatak najvećim delom ubijen ili umro od gladi i iscrpljenosti po raznim logorima u Norveškoj i Nemačkoj, kuda su Nemci preživele internirce sa Sajmišta otpremali na rad.

Kroz takvo Sajmište prošlo je tokom 1943 i 1944 i više grupa Jevreja.

Oktobra 1943 dovedeno je oko 200 Jevreja koje je Gestapo uhapsio u Splitu, među njima dvadesetak žena.

> „... U vreme moga boravka u logoru s nama se nalazilo oko 20 Jevrejki dovedenih iz Splita s decom. Jednoga dana izdvojene su starije žene, odvedene u neku zelenu kuću i tamo utovarene u jedan kamion za trovanje gasom i odvezene u nepoznatom pravcu. Videla sam da su iz te kuće iznešena njihova odela i smeštena u magacin." (Z.s. Femke Ribarić od 7 decembra 1944).

Sudbina splitskih Jevreja muškaraca bila je strašnija.

Jednoga dana njih je iz logora nestalo. Nije se znalo što se s njima zbilo sve dok posle Oslobođenja jedan od svedoka nije o tome dao bliže podatke:

6 novembra 1943 godine otpočeli su Nemci da otkopavaju i spaljuju leševe iz masovnih grobnica kod Jajinaca. Taj rad su vršili internirci koje su Nemci uzeli iz logora na Sajmištu. Jedan od interniraca, koji je kasnije uspeo da pobegne, izjavio je da je prilikom dolaska u Jajince zatekao u grupi radnika koji su obavljali ovaj posao i veći broj Jevreja, među kojima je bilo Jevreja uhvaćenih od Nemaca u Splitu i dovedenih na Sajmište oktobra 1943. U vremenu kad je svedok doveden u Jajince u toj ekipi nalazilo se u životu još svega 55 Jevreja — ostali su već bili pobijeni, pošto su Nemci svakog radnika koji se razboleo i postao nesposoban za rad ubili.

O samom iskopavanju i spaljivanju leševa svedok, Damjanović Momčilo, iskazuje:

> „... Naš posao se sastojao u tome što smo iskopavali rake i iz raka vadili leševe. Leševe smo stavljali na kamaru kao što se ređaju drva tj. prvo jedan red, pa onda popreko,

drugi, i tako redom. Do večeri smo uspeli da napravimo kamaru koja je bila duga 7—8 metara, visoka 2—3 metra a široka oko 4 metra, jer su bila stavljena dva leša jedan do drugoga obično glava do glave. Na kamaru je stalo oko 70 leševa.

Sama kamara, lomača, bila je podignuta od zemlje za jedno pola metra i mi smo tu stavljali drva, a drva posipali motorskim uljem; kada je to bilo gotovo, onda smo lomaču potpaljivali... Pošto je lomača počela da gori, nas su prebrojili i odveli na večeru...

Kako je Nemcima verovatno izgledalo da posao ne ide brzo, to su nam naredili da napravimo dve lomače..."

Tako je svedok naišao i na leševe Jevrejki i njihove dece, koji su bili ugušeni u proleće 1942:

„... Radeći na iskopavanju i na spaljivanju leševa, primetio sam da ovi leševi nisu imali znakova da je na njih pucano. Ovo sam zaključio po tome što leševi, tj. njihova odela, nisu bila krvava, a sami leševi nisu na sebi imali rane, te pretpostavljam da su to bili leševi lica koja su bila ugušena... Pored toga, rake, u kojima su bili leševi streljanih, odlikovale su se i time što se po zidovima rake jasno videlo dokle je bila krv, dok u većini tih raka toga traga nije bilo.

Prilikom iskopavanja leševa bilo nam je naređeno da sa leševa skidamo zlatne zube, prstenje i satove. To se sve stavljalo u porcije, i uveče, po prestanku rada, predavalo Nemcima".

Svedok dalje navodi da je ukupno bilo spaljeno 68.000 leševa a, kada je on pobegao, ostalo je nespaljeno još 1.400 leša.

Iskaze gornjeg svedoka u svemu potvrđuje svedok Dušan Drča.

Ni o jednom od ovih 180 Jevreja iz Splita nije se kasnije nikada više ma šta čulo.

Juna 1944 doveli su Nemci na Sajmište dve grupe Jevreja.

Prva je bila grupa od oko 120 Jevreja uhapšenih u Crnoj Gori, većinom izbeglice iz Srbije i Bosne. Druga grupa od oko 400 Jevreja uhapšena je bila u Prištini. U logoru su proveli oko 2 do 4 nedelje. Nekoliko lica iz tih grupa ubijena su još u samom logoru od logorskih dželata. Ostali su odvedeni zajedno u logor Bergen-Belsen, gde je od oko 500 lica, posle samo nekoliko meseci boravka u logoru, pobijeno ili umrlo oko 400 lica.

Glava IX

Oduzimanje jevrejske imovine

A) Srbi a

1) Do internacije svih Jevreja (do decembra 1941)

Pljačke, sekvestracije i konfiskacije. — U Beogradu je bilo pre rata 837 jevrejskih radnji. Nemci i folksdojčeri opljačkali su te radnje već prvih dana posle ulaska, i to većinu potpuno ispraznili. Komesarima, koje su Nemci postavili većim radnjama ostalo je, uglavnom, samo da naplate od dužnika tražbine ranijih vlasnika; tim su novcem komesari, obično folksdojčeri, podmirivali razne „režije" i naplaćivali svoje nesrazmerno visoke plate i honorare. U jevrejska industriska preduzeća takođe su postavljeni komesari. Oni su nastavili da vode preduzeće prvo kao komesari, a posle, otkupivši preduzeće za neznatne svote od okupatorske uprave, kao vlasnici istih.

Sav novac od prodatih jevrejskih preduzeća, kao i novac koji je preostao od naplaćenih jevrejskih potraživanja i prodate robe, položen je banci „Bankarsko društvo" na konto ranijeg vlasnika preduzeća, ali je tim novcem smeo da raspolaže samo generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, a ne vlasnik na čije je ime novac položen.

Uredbom o privremenom radu bankarskog poslovanja i novčanog prometa od maja 1941 (List uredaba br. 7) zabranjeno je raspolaganje štednim ulozima predatim pre 18 aprila 1941, kao i svima depozitima; zabranjeno je, isto tako, otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji. Sve su ove zabrane važile u prvo vreme i za Jevreje i za nejevreje. Za nejevreje one su bile privremena mera; Jevrejima je, međutim, uredbom od 22 jula 1941 ta imovina konačno oduzeta.

Uredba od 22 jula 1941 o dopuni Uredbe o Jevrejima od 31 maja 1941 predvidela je postavljanje komesara i za svu ostalu jevrejsku imovinu koja nije bila obuhvaćena prvom uredbom. Ustvari to nije bilo samo stavljanje imovine pod sekvestar, već konfiskacija imovine, jer je istom dopunom predviđeni komesar bio ovlašćen ne samo na upravu imanjem već i na otuđenje istog; dobivene svote komesar je imao da položi kod određene banke na ime vlasnika, ali je i tim novcem raspolagao generalni opunomoćenik.

Dopunska uredba obuhvatila je, dalje, nepokretnosti Jevreja uglavnom zgrade. Dotle su zakupninu primali vlasnici, a od stupanja u važnost uredbe zakupninu su podizali postavljeni komesari. Jevrejima vlasnicima je ostalo golo pravo svojine, kojim nisu smeli raspolagati.

Na taj su način, posle 3 i po meseca okupacije, Jevrejima oduzete sve radnje i preduzeća, svi štedni ulozi, depoziti, ostave u trezorima, sva nepokretna imovina, a mnogima i celokupno pokućstvo ili deo pokućstva. Pojedinim Jevrejima ostao je novac i nakit koji su držali kod sebe, kao i pokućstvo. Sav dalji rad okupatora bio je upravljen na to da se dokopa još i tog ostatka jevrejske imovine i pljačku sistematski sprovede do kraja. Gde god je bilo mogućno, ovu su pljačku vršile nemačke vlasti za račun Rajha; kada to nije išlo ili se radilo o manjim iznosima, prepušteno je to privatnoj inicijativi gestapovaca i njihovih agenata folksdojčera, ljotićevaca i nedićevaca.

Iznude i prevare. — Nemačke vlasti intervenisale su u cilju oduzimanja imovinskih objekata u korist države ili pojedinih funkcionera nacionalsocijalističke partije samo u slučajevima veće vrednosti tih objekata. Takvih je kod Jevreja u Srbiji bilo malo. Iz iskaza jednog od svedoka vidi se na koji je način beogradski Gestapo, delajući po zvaničnoj dužnosti, iznudio akcije Beočinske fabrike cementa od vlasnika:

> „... Pošto smo saznali da se Jevreji u Beogradu postepeno istrebljuju, nekako smo se sklonili, i pozivima za odlazak u logor kod Topovskih Šupa nismo se odazivali, nego smo putem posrednika došli u vezu sa organom Gestapo-a dr. Heinschel-om. On nam je saopštio da ćemo dobiti od Gestapo-a propusnicu za odlazak u Novi Sad, ako im pismenim ugovorom prodamo u trezoru u Beočinu nađene zajedničke akcije moje i Julius Džonove, koje su vredele u to vreme oko 5 miliona dinara. Nismo imali drugi izbor: ili biti streljani, sa ostalima ili predati našu imovinu. Zato smo potpisali posredstvom Gestapo-a pred svedocima ugovor sa Wiener Bankverein-om, kojim smo prodali akcije u vrednosti od po 5.000, za cenu od 500 dinara po komadu, a pored toga morali smo pristati na to da taj novac ostane na zabranjenom računu u Bankverein-u, gde se to i sad može videti u knjigama. Kad smo to izvršili, Gestapo nam ipak nije dao propusnicu, nego su nam rekli da možemo nestati iz Beograda" (Z.s. Aleksandra Ungera od 9 oktobra 1945).

Ostale objekte — novac, dragocenosti itd. — od manje vrednosti za koje su pretpostavljali da se još uvek nalaze u jevrejskim rukama, Gestapo je prepustio svojim nižim organima i njegovim agentima. Redak je bio slučaj da su organi Gestapo-a istupali sami; po pravilu, ceo se ovaj posao svršavao preko agenata.

Tipični i veoma česti slučajevi bili su iznude od porodica uhapšenih i interniranih lica pretnjom da će, u slučaju neplaćanja određene svote, uhapšena lica biti odvedena u logore, mučena i streljana. Takve su iznude vršene masovno, najviše u Beogradu. Posrednici su bili razni folksdojčeri i domaći izdajnici koji su stajali u vezi sa

nemačkim vlastima. Oni su dolazili kod porodica uhapšenih lica i nudili svoje usluge, a porodice su ih u svom očajanju prihvatale, jer su ti gestapovski lešinari davali pojedine tačne detalje i sticali na taj način poverenje. Tako su izvlačili i poslednju sumu novaca i poslednji predmet od vrednosti. Retko je koja srpska i jevrejska porodica, čiji je neki član bio uhapšen, bila pošteđena od iznude. Da su u velikom broju tih slučajeva takvi posrednici doista stajali u vezi sa Gestapo-om ili drugim nemačkim vlastima, dokaz su podaci koje su davali porodicama o uhapšenim licima, kao i činjenica da su takve intervencije često imale uspeha, iako — kod Jevreja — samo privremeno, — jer su oni kasnije ipak bili uhapšeni i streljani.

2) Posle internacije svih Jevreja (posle decembra 1941)

Posle internacije žena i dece Jevreja decembra 1941, započele su nemačke vlasti s likvidacijom ostataka njihove imovine.

Oduzimanje i prodaja jevrejskog pokućstva. — U ispražnjene jevrejske stanove uselili su se folksdojčeri i razni nedićevski i ljotićevski funkcioneri. Njima je pokućstvo prodato u bescenje ili predato na upotrebu. Pokućstvo iz drugih stanova prodato je ispod ruke, takođe povlašćenim ljudima okupatorskog režima. Najzad, sve ono što je bilo i suviše loše za njih, pokupljeno je i prebačeno u sinagogu Bet Izrael, koju su Nemci pretvorili u starinarnicu, kao i u magacin u hotelu „Imperijal", i tamo je ono prodavano građanstvu.

Pojedini jevrejski stanovi s pokućstvom ustupljeni su i srpskim porodicama koje su Nemci prinudno iselili iz stanova — obično kada su cele zgrade ili blokove uzimali za potrebe nemačke vojske. Jedan od svedoka navodi:

> „Srbi su nerado uzimali jevrejske stanove, jer je tamo vladao užas. I mnogi ljudi u Beogradu kojima su bili dodeljeni jevrejski stanovi pričali su šta su tamo videli. Obično se imao utisak kad se ulazilo u jevrejski stan da tu još neko živi. Na stolovima su bile stvari ostavljene u brzini, koje su govorile o prisustvu sopstvenika, negde su stajali još komadi buđavog hleba, tanjiri, noževi i viljuške, i pokazivali kako su sopstvenici tek ustali i nisu ni obed svršili. U spavaćim sobama izgledalo je kao da je neko tek ustao iz postelje i da će se odmah vratiti. Pa i sve ih je drugo potsećalo na sudbinu bedne jevrejske dece i njihovih majki, koji su se mrzli na Sajmištu u ogromnim ledenim paviljonima i umirali tamo od zime i gladi..."

Na isti ili sličan način izvršena je likvidacija jevrejskog pokućstva po ostalim gradovima Srbije.

Likvidacija nepokretne imovine. — Od jeseni 1941 započeli su Nemci da vrše i likvidaciju nepokretne imovine Jevreja u Srbiji.

Za likvidaciju nepokretnosti stvorili su Nemci „Komesarsku upravu jevrejskih nepokretnosti", čiji je zadatak bio da naplaćuje zakupninu i izvrši prodaju nepokretnih imanja. Komesarska uprava vršila je te prodaje neposrednom pogodbom, bez javnog nadmetanja, a kao kupci javljala su se obično lica koja su dobila preporuku od raznih nemačkih ili nedićevskih funkcionera. To je važilo za prvo vreme, kad su po veoma niskim cenama razgrabljene zgrade koje su pretstavljale najveću vrednost.

Do polovine septembra 1942 prodala je komesarska uprava na taj način 133 imanja za cenu od 147.000.000 dinara. Iz zemljišnih knjiga može se utvrditi da su kupci bili većim delom Nemci; Srbi su učestvovali u vrednosti prodatih imanja samo sa 33% — pa i to su bili uglavnom otvoreni saradnici okupatora.

Činjenica da je od svih jevrejskih nepokretnosti, koje su, prema tvrđenju izdajničke štampe, samo u Beogradu pretstavljale vrednost od preko 10 milijardi predratnih dinara, došlo u ruke Rajha bruto svega 147.000.000 dinara navela je upravni štab glavnokomandujućeg u Srbiji na novu ideju.

Stvara se sledeći projekt: od Hipotekarne i Srpske narodne banke uzeće se poveća svota novca na ime naknade „štete" koje su Nemci i folksdojčeri pretrpeli usled vođenja rata, a Srbiji će se „pokloniti" sva jevrejska imovina za koju se sve teže nalaze kupci.

Pored političkog efekta koji se očekuje od takve „velikodušnosti" postići će se još i to da će nemačka okupaciona uprava doći odmah do znatnog iznosa u gotovom novcu.

Tako je došlo do donošenja uredbe o naknadi štete, kao i uredbe o pripadanju imovine u Srbiji od 26 avgusta 1942, koju je doneo „ministarski savet" Srbije. Na osnovu te uredbe sva imovina Jevreja na području Srbije pripala je „srpskoj državi" bez ikakve naknade (čl. 1). Pravo raspolaganja i uprave imovine preneo je ministar finansija na Državnu hipotekarnu banku (čl. 4).

Državnoj hipotekarnoj banci stavljeno je u dužnost da se stara o upravi imovinom i njenom otuđenju. Imanja je banka prodavala putem licitacije ali je mogla prodaju da vrši i neposrednim putem. Sve iznose koje je banka dobila unovčenjem knjižila je u korist tekućeg računa „Upravni štab jevrejske imovine — nepokretnosti", i na teret toga računa su isplaćivane dosuđene štete Nemcima i folksdojčerima. Pravo raspolaganja ovim računima imao je isključivo upravni štab glavnokomandujućeg u Srbiji.

Ukoliko priliv svota dobijenih unovčenjem jevrejske imovine ne bi bio dovoljan za isplatu ratne štete, Državna hipotekarna banka bila je obavezna da iz svojih sredstava doplati upravnom štabu sumu od 360.000.000 dinara, a ako bi naplaćena ratna šteta premašila tu sumu, Državna hipotekarna banka bila je „ovlašćena" da kod Srpske narodne banke zaključi lombardni zajam, čiji je iznos u prvo vreme predviđen do pet stotina miliona dinara. Za tu bi sumu Državna hipotekarna banka sa svoje strane zadužila „srpsku državu", a za garan-

ciju toga duga imala je hipoteku na celokupnu jevrejsku imovinu koja je pripala državi.

Ovo je pravna forma u koju su Nemci obukli jedan nov oblik pljačke našeg naroda. Šta je u suštini ona prikrivala?

Nemački Rajh velikodušno „poklanja" nešto što mu ni po kakvom pravnom osnovu nije pripadalo niti moglo pripasti: poklonio je ono što se po svršetku rata moralo vratiti zakonskim vlasnicima. U zamenu za taj poklon nemačka okupaciona uprava uzima od našeg naroda svote koje bi znatno premašile vrednost učinjenog poklona čak da je on i bio punovažan. Dalje, nemački Rajh uzima taj novac u ime nekakve „naknade štete" Nemcima i folksdojčerima, štete, koja se svojim najvećim delom sastojala u „izgubljenoj dobiti". Ukoliko je nje stvarno i bilo, učinjena je od strane same nemačke vojske bombardovanjem otvorenih gradova i drugim protivpravnim načinom vođenja rata. Najzad, naplata ratne otštete pre svršetka rata pretstavlja takođe međunarodno-pravni apsurd i nije ništa drugo do obična pljačka.

Iako je pljačka bila očigledna, plaćenička štampa pozdravila je tu uredbu kao nov dokaz „velikodušnosti" nemačkog Rajha; po Srbiji su Nedićevi agenti širili priče o ogromnoj vrednosti imanja koje je Nemačka poklonila Nediću, da bi mu pomogla da Srbiju što pre obnovi. Blagodareći toj „velikodušnosti", Srbija postaje bogata i prebogata, sopstvenik ogromnih palata, čijom će prodajom potpuno moći da uredi svoje finansije. I obrazloženje uredbe o pripadnosti imovine Jevreja počinje čudnim rečima: „Svrha je uredbe da se srpske državne finansije što je više moguće ojačaju. Srbija za to mora nastojati da postigne što veću sumu za prodate stvari".

Rezultat cele ove transakcije bio je taj da je Državna hipotekarna banka morala da položi Nemcima ne samo sve što je primila kao prodajnu cenu za jevrejske nepokretnosti, već i preko tih svota sumu od Dinara 364,868,368. Pored toga oštećeni su i svi kupci jevrejskih imanja, koji su, po oslobođenju, morali da vrate sopstvenicima kupljena imanja bez ikakve naknade.

B) Banat

U Banatu je likvidacija jevrejske imovine vršena na nešto drukčiji način.

Pljačka radnji i stanova prilikom ulaska nemačke vojske, postavljanje komesara po preduzećima, oduzimanje depozita, uloga na štednju itd, vršeni su na isti način i približno u isto vreme kao i u Srbiji. Razlike u postupku nastaju tek posle internacije i deportacije svih banatskih Jevreja avgusta i septembra 1941. Ono što je u Beogradu započeto tek u zimu 1941 vršilo se u Banatu već avgusta i septembra iste godine. Razlika postoji, dalje, u postupku kod likvidacije nepokretne imovine: dok je u Srbiji sva nepokretna imovina „poklonjena" Nedićevoj Srbiji, u Banatu je bila vlasništvo Rajha.

Znamo da su deportirani Jevreji iz Banata sobom smeli poneti samo nešto ručnog prtljaga i do 3.000 dinara u novcu. Sve su ostalo morali da ostave u svojim stanovima, čije su ključeve predali nemačkoj policiji prilikom hapšenja.

I dok se u logoru kod Topovskih Šupa i na Sajmištu vršilo sistematsko uništavanje banatskih Jevreja, dotle su u Beogradu, Zrenjaninu, Kikindi, Vršcu i Pančevu na brzu ruku ustrojena razna nadleštva, koja su, prema uputstvima nemačke vojne uprave, imale za cilj da preostalu jevrejsku imovinu otuđe i konačno likvidiraju a ubrat novac od kupaca jevrejskih dobara polože u korist Rajha.

Tako su u pojedinim mestima osnovana specijalna nadleštva „Judenamt", „Wirtschaftsamt" itd, preko kojih se vršila rasprodaja preostale jevrejske imovine. Ova su nadleštva sama ili preko svojih poverenika pripremala kupo-prodajne ugovore jevrejskih imanja, vršila obračune, uopšte obavljala sve one radnje koje su bile skopčane s otuđenjem.

Pokućstvo i ostale pokretnosti prvo su opljačkani od same policije, kojoj su u tome pomagale i razne oružane formacije Kulturbund-a. Posle toga izvršen je popis i procena stvari po stanovima i stanovi su zapečaćeni, a zatim je vršena prodaja preko nadleštava i organa kojima je likvidacija jevrejske pokretne imovine stavljena u dužnost. U lokal u kome su predmeti bili izloženi puštali su prvo folksdojčere, koji su kupovali šta su hteli, pa je tek zatim ulazilo ostalo građanstvo. U drugim mestima dolazilo je, istina, do javne licitacije, ali tek kad su prijatelji i rodbina organa koji su vršili prodaju prethodno otkupili objekte po procenjenoj vrednosti.

Za predmete od veće vrednosti — nakite, satove, nalivpera, itd, postojao je nešto drukčiji postupak. Ovakvi su predmeti slati Pančevačkoj pučkoj banci, a ova ih je s procenom dostavljala Bankarskom društvu AD u Beogradu. Jedan deo tih stvari preuzeo je poverenik generalnog opunomoćenika za privredu — neki Messbeck — i odneo u Nemačku. Drugi deo — predmete manje vrednosti — procenjene znatno ispod njihove vrednosti, prodavali su u prostorijama ureda generalnog opunomoćenika za privredu pripadnicima oružane sile Rajha.

Svaki vojnik, podoficir i oficir mogao je u određene dane u prostorijama tog ureda da kupi do određene sume takve predmete. Tako je, na primer, redov mogao kupovati jevrejske predmete u vrednosti jedne RM, podoficir do 2—3 RM itd. Maksimum je bio 200 rajhsmaraka — za visoke funkcionere. Predmeti koji su na taj način za budzašto kupljeni, prodavani su zatim na crnoj berzi po stostruko većem iznosu. Karakterističan je iskaz svedoka Klijević Jovana, bivšeg činovnika Pančevačke pučke banke, koji je u ono vreme od jednog nemačkog vojnika kupio jedan džepni sat za 3000 dinara. Prilikom razgovora vojnik mu je ispričao da je taj sat kupio za jednu RM hvaleći se da ima na prodaju još džepnih satova, o čemu se i sam svedok uverio, jer je kod istog vojnika video 10 satova s graviranim jevrejskim imenima.

Glava X

Uništavanje jevrejskih kulturnih i verskih objekata

Skoro u svim mestima Banata u kojima su živeli Jevreji, Nemci su, odmah po dolasku, jevrejske verske zajednice rasturili i bogosluženje zabranili. Svi su hramovi bili odmah opljačkani, neki odmah i porušeni. Jevrejska groblja su u mnogim mestima demolirana. Biblioteke raznih jevrejskih kulturnih i verskih društava Nemci su spalili ili razneli.

Tako su, na primer, potpuno opljačkali hramove u najvećim mestima Banata: Zrenjaninu, Pančevu, Beloj Crkvi, Vršcu. Sve što se moglo odneti, odneli su; zidove su zamazali, prostorije zagadili, uništili ili oštetili. Hramove po drugim mestima — na primer u Novom Kneževcu, Padeju, Potiskom Sv. Nikoli, Banatskom Aranđelovu — porušili su do temelja odmah po ulasku. Hram u Pančevu pretvorili su u magacin, u koji su smestili i gde su prodavali opljačkane jevrejske stvari; docnije su ga pretvorili u vojni magacin. Vršački hram služio je s početka kao zatvor, a kasnije je isti kupila protestantska crkvena opština. Hramovi u Novom Bečeju i Kikindi služili su kao privremeni logori za internirane Jevreje.

Kikindski hram pretvorili su Nemci posle deportacije Jevreja u praonicu rublja, a hram u Zrenjaninu minirali su i bacili u vazduh; materijal od srušenog hrama iskoristili su za zidanje drugih zgrada. Skoro su svi hramovi tokom 1942—1944 prodati privatnim licima, i ova su u njima smestila poslovne i stanbene prostorije ili ih rušila i iskorišćavala materijal.

Pančevačko, zrenjaninsko, vršačko i kikindsko groblje uništena su ili oštećena u znatnoj meri. Mnoge su nadgrobne spomenike porušili, oštetili ili odneli; nadgrobne ploče razbili, kosturnice razvalili i leševe ispreturali tražeći nakit i zlato. U manjim mestima groblja su potpuno iščezla — ona su preorana i zemljište obrađeno. Na pančevačkom groblju ograda je porušena i groblje pretvoreno u javni nužnik.

U Srbiji postupak je bio ispočetka blaži. Bogosluženje nije bilo zabranjeno; sinagoge su opljačkali tek po internaciji svih Jevreja. Beogradski sefardski hram u ulici Cara Uroša pretvoren je u magacin za smeštaj jevrejskih stvari; po odlasku iz Beograda Nemci su isti minirali i bacili u vazduh. Na sličan su način postupili i sa hramovima u ostalim mestima Srbije.

Eškenaski hram u Beogradu u Kosmajskoj ulici pretvorili su u javnu kuću.

> „Za vreme okupacije u hramu se nalazila isprva nemačka vojska. Kada smo po oslobođenju Beograda preuzeli upravu naše opštine, prva nam je dužnost bila da hram očistimo.

Na mestu gde je nekad bio oltar naišli smo na materijal za bar. Velika sala koja se sastojala od prizemlja i galerije iz osnova je izmenjena. Veliku salu i galeriju pregradili su horizontalnom pregradom na dva dela, tako da su na galeriji napravili sobe u kojima su vojnici vršili blud. Na izlaznim vratima pojedinih soba našli smo natpise „für Damen", „für Herren". U pojedinim sobama zatekli smo pojedine ostatke razlupanog nameštaja i rascepanih slamarica. Da je hram služio za celo vreme okupacije za vršenje bluda nemačkih vojnika, potvrdili su nam mnogi susedi iz Kosmajske ulice." (Z.s. Avrama Mevoraha od 7 maja 1947).

DRUGI DEO

„NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA“

Glava I

Prve mere

Hapšenja. — Prve nemačke čete stigle su u Zagreb 10 aprila 1941 oko 16 časova, a već oko 17 časova istoga dana upali su SD-ovci u stanove jevrejskih javnih radnika — u prvom redu funkcionera zagrebačke veroispovedne opštine i hapsili ih. Nekoliko dana kasnije počeli su da hapse Jevreje advokate i advokatske pripravnike i emigrante iz srednjoevropskih država. Maja meseca, posle registracije, uhapsili su i oko 300 jevrejskih omladinaca. Veći deo ovih prvih zatvorenika pušten je iz pritvora posle kratkog vremena.

Oslobođenje prvih hapšenika bilo je sračunato na zavaravanje Jevreja. Nemci i ustaše hteli su stvoriti uverenje kod Jevreja da će, doduše, biti šikanirani i pljačkani, ali da im, ipak, ne preti fizičko uništenje. Hteli su Jevreje odvratiti od bekstva dok ne izvrše pripreme za njihovu sistematsku likvidaciju.

Drugi — manji — deo uhapšenih lica odvele su ustaše u prve koncentracione logore — u Danicu u Koprivnici, a odatle na Pag ili Jadovno, kraj Gospića, gde su tokom leta 1941 skoro sve pobili. To su uglavnom bili jevrejski omladinci.

Zlostavljanja. — Po pravilu, uhapšena lica ustaše i Nemci su u zatvorima zlostavljali i ponižavali.

Svedok Mirko Ronaj (Beočin) navodi:

> „... Svake noći napred pomenuta 3 vojnika sa nekim članovima Kulturbund-a terali su nas da sjedemo u dvorište, i tu nas gonila da trčimo u krug do iznemoglosti, da skačemo potpuno goli po dvorištu. Jedne noći ovo je zlostavljanje trajalo čak do 8 časova izjutra, a meštani tj. pripadnici Kulturbund-a, pokupili se da se naslađuju našim mukama.

Za Džona i Ungera, koji su bili stari i nisu mogli da trče dole u dvorištu, pronašli su drugi način ponižavanja i zlostavljanja. U kući direktora, u kuhinji, pronašli su veliku činiju sutlijaša, te su nemački vojnici u istu istresli sve pepeljare, u kojima je bilo pepela, ostataka cigareta i šibica, a zatim pronašli crnu kafu. Sve su to izmešali i naterali ih da ovo jedu. Prethodno su ih postavili za stol, oko vrata im vezali salvete, pa su obojica morali da jedu ovo nečuveno u istoriji jelo, izmešano sa svim gadostima. Bilo je još mnogo drugih vrsta mučenja. Tako na primer, terali su nas gole da igramo po dvorištu i da skačemo preko zidane ograde, a mene su terali da se go penjem uz jedno drvo dok su nemački vojnici za vreme mog penjanja pucali iz pušaka kraj moje glave. Sve je ovo posmatrala gomila ljudi — članovi Kulturbund-a beočinske fabrike. Ovo mučenje trajalo je 8 dana, a inicijatori bili su članovi Kulturbund-a, koji su nagovarali nemačke vojnike da nas muče, dok o samom načinu mučenja nisu morali mnogo govoriti, jer su Nemci, tj. vojnici, znali na kakav način da nas muče."

Pljačka. — Uporedo s hapšenjem Jevreja vršeno je već od prvog dana ulaska nemačke vojske, i pljačkanje jevrejske imovine. U pljački jevrejske imovine takmičili su se Nemci, folksdojčeri i ustaše.

Nemački oficiri smestili su se u najboljim jevrejskim stanovima i temeljno su ih opljačkali.

Pod izgovorom da traže masonsku, komunističku i „opasnu" jevrejsku literaturu, upadali su „inteligentni" SD-ovci sa sanducima u jevrejske stanove i odnosili umetnička dela, starine, skupocene ćilime i razne predmete od vrednosti.

Folksdojčeri su vršili pljačku u krajevima gde ih je bilo u većem broju, naročito u Osijeku. U prvim mesecima okupacije podelili su Nemci, folksdojčeri i ustaše u gradu i okrugu Osijek nadležnost u pljačkanju: pljačku Jevreja uglavnom su preuzeli Nemci i folksdojčeri, a pljačku Srba ustaše.

Ustaške ustanove i formacije u NDH snabdevene su dobrim delom imovinom opljačkanom od Jevreja. O „legalnoj" pljački, tj. o pljački Jevreja koju su vršile vlasti u NDH na osnovu raznih Pavelićevih „zakonskih odredaba", biće kasnije reči. Ovde ćemo se zadržati poglavito na pljački koju su vršile pojedine ustaše na svoju ruku i za svoj račun, što je sve ustaška vlast ne samo dopuštala već i potpomagala.

Ustaške metode „divlje" pljačke bile su raznolike.

Prisilno iseljavanje Jevreja iz stanova iskoristili su ustaše da opljačkaju sav nameštaj i sve ostale pokretnosti koje bi pronašli u stanu.

Izdavali su nalog Jevrejima da „visokim" ustaškim funkcionerima i ustanovama imaju pribaviti skupoceno pokućstvo, naravno besplatno.

Ulazili su u jevrejske radnje i odnosili sve što su hteli. Isto su činili i po jevrejskim stanovima kada su tamo ulazili da vrše pretres ili hapšenja. Zaustavili su na ulici prolaznike Jevreje i oduzimali im novčanike, časovnike, nalivpera, pa i delove odeće i obuću. Hapsili su pojedine Jevreje samo zato da bi od njihovih porodica iznuđivali novac.

Kontribucija. — Od oblika pljački koje su vršile ustaške i nemačke vlasti pomenućemo na ovom mestu samo kontribuciju.

Postupak u vezi s naplatom kontribucije bio je uglavnom jednak. Ustaške ili nemačke vlasti pohapsili bi najimućnije Jevreje jednog mesta, odveli ih u zatvor i držali ih tamo neko vreme ne rekavši im zašto su uhapšeni. Posle nekoliko dana saopštili bi im da će ih streljati kao taoce, ako Jevreji dotičnog mesta ne plate do određenog dana nametnutu kontribuciju. Predloge Jevreja da se određena svota pokrije bar delimično jevrejskim nepokretnostima, radnjama i preduzećima, ironično su odbijali „jer će država i onako tom jevrejskom imovinom raspolagati". Tražili su gotov novac, dragocenosti, zlato, cesije potraživanja u inostranstvu i sl.

Ilustracije radi navodimo slučajeve kontribucije u Osijeku i Zagrebu.

Tri dana posle ulaska Nemaca u Osijek, tj. 13 aprila 1941, pohapsili su Nemci i folksdojčeri veći broj imućnih Jevreja. Posle uobičajenog postupka koji je gore opisan, saopštio je folksdojčer Lutz uhapšenim Jevrejima da je nemačka vojska razrezala na Jevreje grada Osijeka kontribuciju od 30 miliona dinara. Pošto su uhapšeni nekako uspeli da dokažu da nisu u stanju da plate toliku kontribuciju u gotovom novcu, zlatu i dragocenostima, kako su to Nemci tražili, snižena je kontribucija na 20 miliona dinara, koja je svota najvećim delom stvarno od Jevreja u Osijeku i naplaćena.

Kako se posle čulo, došlo je do svađe između ustaša i osiječkih folksdojčera, jer su ustaše tvrdile da su Nemci ovu kontribuciju neovlašćeno podigli, pa su tražili svoj deo. Navodno je među pljačkašima došlo do poravnanja na taj način da su Nemci jedan deo kontribucije predali ustašama.

Početkom maja 1941 uhapsili su ustaše najimućnije zagrebačke Jevreje. Ivo Britvić, šef političkog otseka redarstva, stavio im je do znanja da se od zagrebačkih Jevreja zahteva vrednost od 100 kg zlata (preko 100 miliona dinara) i da hapšenici jamče kao taoci svojim životom da će suma biti potpuno isplaćena. Stvoren je naročiti odbor zagrebačkih Jevreja, koji je uspeo da posle nekog vremena skupi nametnutu kontribuciju u zlatu, dragocenostima, novcu, inostranim valutama i devizama i predao je ustaškim vlastima.

Prinudni radovi. — Ustaška policija pozivala je već od prvih dana Jevreje pismenim pozivima da se jave policiji radi ispunjenja „obaveza" prinudnog rada, pod pretnjom stroge kazne u slučaju izostanka. Pozivani su naročito intelektualci, majke, deca do 14 go-

dina i starci preko 80 godina, dakle lica koja su bila najmanje sposobna za fizički rad. Morali su obično čistiti kanale i nužnike, dvorišta i podove u nemačkim i ustaškim stanovima i sl. Prilikom rada ustaše i SS-ovci obasipali su Jevreje pogrdama i udarali ih batinama i kundacima.

Štampa bi donosila opise Jevreja na prinudnom radu sa fotografijama i podrugljivim komentarima, kao na pr.: „I danas ne samo da uživaju zemaljske plodove, već nakon 6000 godina prvi put se znoje." Ili: „Vrlo dobro negovanim rukama i elegantno skrojenim kućnim haljinama, polaze Židovi i Židovke najprije na rad sa smehom, a kasnije tužno", i tsl.

Rušenje jevrejskih hramova. — U mnogim mestima NDH došlo je već prvih dana do pljačke i rušenja jevrejskih hramova, do uništenja jevrejskih kulturnih spomenika i grobova. Tako je, samo 4 dana po ulasku nemačke vojske u Osijek, jedna rulja, koja se sastojala od nemačkih vojnika, folksdojčera i ustaša, predvođena od osiječkih folksdojčera Franje Kaplana i Antuna Piljara, provalila u gornjogradski hram i opljačkala ga. Posle kratkog vremena počeo je hram da gori. Prema iskazu svedoka, paljevina je izvršena specijalnim zapaljivim bombama. Pošto je hram zapaljen, krenula je rulja na jevrejsko groblje, zapalila mrtvačnicu, zatim se dala na rušenje grobova i razbijanje nadgrobnih spomenika. U Slav. Brodu, pod izgovorom da se iz hrama pucalo na nemačke vojnike i ustaše, razbijeni su svi prozori hrama, opljačkan i uništen sav uređaj, napose skupocene orgulje, molitvenici, itd. U Đakovu, na Hitlerov rođendan, pripadnici Kulturbund-a i ustaše opljačkali su, a zatim potpuno porušili hram, devastirali groblje rušeći spomenike i otvarajući grobove. Slično se dogodilo aprila i maja 1941 i u Zemunu, Srem. Mitrovici, Slav. Požegi, Novoj Gradiški i mnogim drugim manjim mestima.

O devastaciji hramova i grobova izvršenih posle masovne internacije Jevreja biće reči kasnije.

Glava II

Logori Danica i Jadovno

Pre nego što pređemo na izlaganje zločina Nemaca i ustaša, počinjenih u drugoj fazi progona, tj. od masovne internacije Jevreja u leto 1941 pa nadalje, osvrnućemo se na sudbinu onih Jevreja, koje su ustaše pohapsile aprila i maja 1941, a koje nisu, kao većinu tih u prvo vreme pohapšenih lica, pustili na slobodu, već ih zadržali u zatvoru, i po osnivanju prvih koncentracionih logora, tamo internirali.

Ti prvi koncentracioni logori — Danica, Jadovno, Pag — koji su osnovani još pre početka masovnog progona Srba i Jevreja, likvi-

dirani su brzo, još avgusta meseca 1941, a skoro svi internirci u njima pobijeni. Na ovom mestu govorićemo samo o logorima u Danici i na Jadovnu; o logoru na Pagu biće reči kada se budu izlagali zločini Italijana i ustaša na teritoriji koju je kontrolisala Italija.

1) Danica

U mestu Drnje kod Koprivnice, u prostorijama fabrike „Danica" formiran je 29 aprila 1941 prvi ustaški koncentracioni logor.

Prvi transporti interniraca stigli su 29 aprila 1941, a njima su sledovali neprekidno novi transporti, tako da je već sredinom maja u logoru bilo oko 3000 interniraca. Sve dok je postojao taj logor, internirci su iz njega stalno otpremani u druge logore a novi dopremani, ali je prosečno brojno stanje iznosilo obično oko 3000 ljudi. Internirci su po narodnosti bili većinom Srbi, a bilo je nešto i Hrvata; Jevreja bilo je 4—500, među njima i oko 300 omladinaca, koji su se nalazili pod naročito strogim nadzorom.

Hrana u logoru bila je sasvim nedovoljna; deset do četrnaest interniraca dobijalo je dnevno po jedan hleb, nikad teži od jednog kilograma, a koji put nije bio veliki ni kao dlan. Da se nije krijumčarila hrana u logor, internirci bi poumirali od gladi.

Internirce, a naročito intelektualce Srbe i Jevreje, terali su na najgore radove, kao čišćenje nužničkih jama golim rukama i otčepljivanje već godinama začepljenih nužničkih kanala, pa su zatočenici morali do kolena da gaze u izmetu.

Postupak u logoru bio je nečovečan.

Svedok Dr. Fran Praunsperger dao je ovaj iskaz o postupku u tom logoru:

> „... Zlostavljanje i batinanje, a s tim u vezi i teške telesne ozlijede bile su na dnevnom redu. Za čitavo vrijeme moje liječničke prakse od 1929 godine pa do tog doba u logoru nisam video toliko teških telesnih ozleda kao tih meseci u logoru...
>
> Jednom je stigao jedan transport, navodno iz Sarajeva, te je primanju bio prisutan i logornik Herman u dosta pripitom stanju. Od pridošlih logoraša bio je jedan optužen da je poglavniku psovao oca i mater, no kod suda je navodno bio riješen. Unatoč toga bio je u Danici sav istučen te je od izbijenih zubi imao puna usta krvi. Kad ga je logornik Herman pitao je li on uistinu psovao poglavniku oca i mater, logoraš nije mogao govoriti, jer su mu usta bila puna krvi. Jedan poštar do njega je rekao da jest, a na to je Herman izvadio revolver i prostrijelio mu čelo. Kad se nesretnik srušio, skočio je voditelj kancelarije Horvat i već na mrtvog čovjeka na zemlji ispalio još pet-šest hitaca iz revolvera. Svi smo to gledali koji smo se nalazili u dvorištu, na što su

nas poterali u sobe, pozvali nekoliko logoraša i dali ga kraj latrine zakopati po nalogu Herman-a..."

Svedok Mato Butković iskazao je:

„... U to doba (tj. u drugoj polovini jula) bilo je u tom logoru (Danici) oko 9000 zatočenika Srba i Jevreja... Među zatočenicima bilo je puno žena i djece. Ja sam slučajno dospeo među Srbe i Jevreje.

Postupak u logoru bio je više nego nečovečan. Tako su na primer, logorski funkcioneri svake noći obilazili zatočenike, koji su morali u ležećem stavu primati batine, pa ako je zatočenik zajaukao, bivao je odmah kroz usta proboden. Ta su se zverstva ponavljala svaku noć..."

U mesecu julu 1941 otpremljeni su svi Srbi i Jevreji preko Gospića na Jadovno, gde su poubijani. Kratko vreme posle toga preostali Hrvati otpremljeni su u Staru Gradišku i Jasenovac, a zatim je logor likvidiran.

2) Jadovno

U noći između 22 i 23 juna 1941 ustaše su u sabirilištu u Zagrebačkom zboru utovarili u kamione oko 200 interniraca, većinom Jevreja, i otpremili ih u Gospić. Od te grupe odvojili su u Gospiću 25 lica i prevezli ih u zaselak Jadovno, koji se nalazi na Velebitu na visini od 1200 metara.

U gustoj šumi ti prvi internirci logora Jadovno morali su ograditi bodljikavom žicom prostor od 4—500 m²; izvan ograde sagradili su dve barake, jednu za stražu, a drugu za zapovednika logora i njegovog zamenika.

Ubrzo zatim počele su pristizati jedna grupa interniraca za drugom, većinom Srba, pored njih i Jevreja. Istovremeno počinju ustaše da ubijaju internirce. Ubijali su ih u okolini logora, kod jedne provalije, u koju su bacali žrtve pošto bi ih prethodno ubili — zaklali, udarili maljem po glavi — ili su žrtve i žive bacali u provaliju. Jadovno je na taj način služilo kao prolazni logor u koji su ustaše dovodile žrtve raznih sabirnih logora — kaznione u Gospiću, logora Danica, i dr. — i odatle su ih, posle kraćeg boravka, upućivali na gubilište.

Transporte i kolone interniraca ustaše često nisu ni uvodile u logor, već su ih upućivale pravo na gubilište kod provalije. Iz iskaza svedoka vidi se, da je kod Jadovna poklano ili pobijeno oko 10.000 lica, od toga nekoliko stotina Jevreja, sve ostalo Srba dovedenih sa cele teritorije NDH.

1 avgusta 1941 ustaše su počele likvidirati logor. Pošto su manju grupu interniraca Hrvata pustili ili otpremili u druge logore, izvršili su likvidaciju na taj način što su sve preostale Hrvate, zatim sve Srbe i Jevreje pobili.

Svedok Slavko Radej iskazuje o tome:

„... Vezani su žicom jedan za drugoga, postavljeni na rub jedne pećine, prvi je gurnut u provaliju, pa su se ostali strovalili za njim, a zatim su ustaše za njima bacale ručne bombe. Po pričanju jednog meštanina, još nekoliko dana nakon ovog strahovitog pokolja, čuli su se iz provalije jauci žrtava. Sigurno znam da se nije spasao ni jedan od jevrejskih omladinaca, koji su odvedeni na Jadovno i Pag..."

Glava III

Masovna internacija Jevreja

Zakonodavstvo. — Napad Nemačke na SSSR bio je i u NDH znak za jačanje terora prema Srbima, Jevrejima i Hrvatima antifašistima. Jedna od prvih ustaških mera bila je masovna internacija Jevreja.

Signal za masovna hapšenja Jevreja dao je „poglavnik" Pavelić Izvanrednom zakonskom odredbom i zapovijedi od 26 juna 1941:

„Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim špekulativnim načinima otežavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno za to smatraju odgovornim i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih, povrh kazneno-pravne odgovornosti, u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom"

Pavelićeva Izvanredna zakonska odredba normirala je, dakle, da je svaka konkretna inkriminacija kao opravdanje hapšenja Jevreja nepotrebna, jer je „zakonski" ustanovila da Jevreji „šire lažne vijesti i špekulativnim načinom otežavaju opskrbu pučanstva" pa da za to odgovaraju kolektivno i mogu bez ikakvog posebnog obrazloženja biti internirani u „zbirališta pod vedrim nebom".

Kad je zatim Zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne logore od 23.XI.1941 određeno da se „nepoćudne osobe", koje su „pogibeljne za javni red i sigurnost ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojstvo Hrvatskog naroda" mogu uputiti u koncentracione logore, svi su Jevreji tretirani kao „nepoćudne i pogibeljne osobe" i kao takve otpremane u logor.

U Vinkovcima pronađeno je 366 „prijedloga o prisilnom boravku u logoru" koje je sastavilo Pretstojništvo gradskog redarstva u Vinkovcima. Navedeni predlozi sadrže fotografije, lične podatke i otiske prstiju 366 Jevreja, koji su otpremljeni u logore, i svi imaju isti tekst, koji glasi:

„... Predlaže se ustaškoj nadzornoj službi — ravnateljstvu ustaških redarstava NDH u Zagrebu (Ured I) da se nad

predmetnom osobom izreče odluka o prisilnom boravku u logoru, u trajanju od 5 godina.

Obrazloženje: Ustanovljeno je, da su svi vinkovački Židovi potpomagali englesku promidžbu lažnih vijesti i da mrze sile Osovine, a time i samu NDH. Nadalje je ustanovljeno da Židovi i njihove žene i deca poskupljuju životne namirnice i time korumpiraju naš narodni hrvatski živalj. Rasadnik su nemorala u prošlosti i sadašnjosti. Uslijed toga treba imenovanoga kao člana te zajednice misli i rada presuditi na prisilni boravak i rad".

Tok internacije. — Masovna hapšenja i internacije započele su krajem juna 1941. U nekim gradovima, kao na primer u Zagrebu, vršene su azbučnim redom; u nekim su najpre hapšeni muškarci, a zatim žene i deca; u nekim mestima u unutrašnjosti pohapšeni su svi Jevreji tokom jednog dana ili, tačnije, tokom jedne noći. Te su internacije vršene cele 1941 i tokom proleća 1942.

U leto 1942 zloglasni Ivan Tolj, tada kotarski pretstojnik u Vinkovcima, izveo je „čišćenje" Srema od Jevreja. Pohapsio je sve sremske Jevreje (oko 100 lica) i smestio ih u sabirni logor u Vinkovcima, — koji se nalazio na igralištu sportskog kluba „Cibalia", pod vedrim nebom.

Posle toga je nastupilo relativno zatišje do maja 1943.

Ali i za vreme tog zatišja na teritoriji NR Hrvatske hvatani su pojedinci, zatvarani, odvođeni u logor i ubijani. U aprilu 1943 ostao je samo vrlo mali broj Jevreja na slobodi. Od oko 25.000 Jevreja na teritoriji NR Hrvatske i Srema emigriralo je dotle oko 2.000, a oko 17.000 čamilo u nemačkim i ustaškim logorima ili već bilo ubijeno.

Iako se ustašama zaista nije moglo prebaciti da nisu dovoljno radikalno rešavali „jevrejsko pitanje", Nemci nisu bili zadovoljni što se oko 5.000 Jevreja nalazi još u slobodi. Tražili su od ustaša da se svi još preostali Jevreji uklone. A da bi bili sigurni da će likvidacija preostalih doista biti izvršena, zahtevali su da im se novi internirci izruče, da bi ih mogli otpremati u svoje logore i tamo pobiti.

Ovom nemačkom nalogu je udovoljeno. Tokom maja 1943 pohvatale su ustaše u samom Zagrebu oko 1.700 Jevreja, a oko 2.500 u ostalim mestima NDH i predali ih Nemcima, koji su ih odveli u svoje logore većinom u Osviecim.

Svedok Aleksandar Benak koji je u to vreme bio „savjetnik Ministarstva unutrašnjih poslova NDH" iskazao je:

„... Poznato mi je da je koncem mjeseca aprila sa strane njemačkog poslanstva u Zagrebu bilo zatraženo, da se ostatak Židova u Hrvatskoj uhiti i zatoči u logorima. Radi toga održana je sjednica kod glavnog ravnatelja Crvenkovića, te je toj sjednici prisustvovao izaslanik njemačkog poslanstva SS-Hauptsturmführer Abrumeit, sa strane glav-

nog ravnateljstva dr Majić kao nadstojnik političkog otsjeka, i ja kao tumač. Na toj sjednici data je načelna privola sa strane glavnog ravnateljstva i određene smernice, prema kojima će se izvršiti zaštita osoba u mješovitom braku i osoba, koje su kao stručnjaci neophodno potrebne u privredi ili drugom javnom zvanju. Tako je za grad Zagreb u prisutnosti navedenog Nijemca sastavljen popis osoba koje se imadu zaštititi, taj se popis kasnije i nadopunio odnosno ispravio...

Koliko je meni poznato, svi uhićeni Židovi trebali su biti skupljeni u Zagrebu i odavde odvedeni u Njemačku u koncentracione logore. Navedeni Abrumeit imao je provesti organizaciju toga transporta kao i prihvaćanje tih osoba u Zagrebu..."

Posle ovog poslednjeg „lova" ostalo je na slobodi oko 1.300 Jevreja, od kojih je oko 1.000 živelo u braku s nejevrejskim drugom, a ostali živeli krijući se od vlasti ili zaštićeni kao specijalni stručnjaci. Od ovih preostalih, od maja 1943 do maja 1945, jedan deo je pohvatan i ubijen.

Postupak kod hapšenja i u sabiralištima. — Hapšenja su po pravilu vršena noću. Naoružani revolverom, bombama i mašinskom puškom, provaljivale su ustaše u stanove. U roku od nekoliko minuta izvršeno je odvođenje. Često žrtve nisu imale ni toliko vremena da se čestito obuku, a još manje da ponesu sobom najpotrebnije stvari. Tako su ustaše postupale naročito ako bi odvodile sve stanare iz jednog stana. Tada bi se vraćale još iste noći u stan i opljačkale ga. Ako bi hapsile samo neke stanare, preporučivale bi žrtvama da ponesu sa sobom najbolje i najvrednije predmete. Prilikom transporta ili čim bi stigli u sabiralište ili logore, ustaše bi hapšenike skidale gole, ženama bi ponekad pregledale čak i vaginu, zatim ih potpuno opljačkale.

U Zagrebu i ostalim gradovima dolazili bi po žrtve policiskim kamionima. U strahu su osluškivali Jevreji s noći na noć šum automobila. Odahnuli bi kada bi ovaj prošao, a pretrnuli, ako bi se automobil zaustavio pred kućom ili u blizini, kad bi zazvonilo kućno zvonce ili ko lupao na vrata. Mnogi nisu mogli da podnesu taj strah te su izvršili samoubistvo.

Hapšenja su vršena i na taj način što bi ustaše iznenada blokirale pojedine ulice i hapsile svakog Jevrejina koji bi naišao a kojeg bi lako poznale po jevrejskom znaku. Da bi taj lov bio što uspešniji, bili su ustaški agenti posebno nagrađivani za taj zločinački rad. Za svakog uhapšenog Jevrejina primali su po 100 kuna u ime nagrade.

Ljudi uhvaćeni po ulicama nestali bi, a njihove porodice nisu znale šta je sa njima. Tek se posle izvesnog vremena saznavalo za pojedince da su streljani „radi odmazde" ili da se nalaze negde u logoru.

Od hapšenja i otpremanja u logore nisu bili pošteđeni ni žene, deca, starci i bolesnici. Bolesnike su odnosili na nosilama i redovno ih ubijali prilikom transportovanja ili kod dolaska u logor.

Kod masovnih hapšenja koncentrisani su uhapšenici u tzv. sabiralištima. Takvih je sabirališta bilo u svim većim mestima. Bili su to ili žicom ograđeni prostori pod vedrim nebom ili koji zatvor, školska ili napuštena fabrička zgrada, i tome slično.

Postupak u sabiralištima već je ličio na postupak u logorima.

Kod dolaska u sabiralište, zatočenici su prolazili kroz duge redove ustaša, koji su ih nemilosrdno mlatili gumenim palicama, batinama i kundacima, te su mnogima već u sabiralištu slomili ruku ili nogu, izbili zube, cigaretama ispržili telo, itd.

Zatim je sledila pljačka novca i svih predmeta od vrednosti.

U sabiralištima se ležalo na golom betonu ili na zemlji pod vedrim nebom u žicom ograđenom prostoru.

Za celo vreme boravka u sabiralištu ustaški su stražari zlostavljali uhapšenike, obasipali ih pogrdnim rečima i svim sredstvima nastojali da im boravak bude što teži.

Najveći broj Jevreja, na desetine hiljada, prošlo je kroz sabirališta u Zagrebačkom zboru i Gospiću.

Postupak kod transportovanja. — Iz sabirališta su hapšenici otpremani na železničku stanicu, a zatim utrpani u vagone u tolikom broju, da je jedan ležao na drugome. Vagoni su zaključani na polaznoj stanici i hapšenici nisu mogli izlaziti do odredišta. Po nekoliko dana nisu dobijali ni vode ni hrane, a uz to su zlostavljani od ustaša koje su ih pratile. Po koji hapšenik je ubijen, a žene silovane.

Strahoviti zločin izvršen je nad jednim detetom prilikom utovara žena i dece u kamione u sabiralištu u Gospiću. Jedna Jevrejka zamolila je jednog ustašu da joj podigne dete u kamion. Ustaša je zabio bajonet u dete i tako dete pružio majci.

Svedok Lidija Rosenberger opisuje svoj put od Gospića do Kruščice:

> „. . . Koncem kolovoza 1941 otpremljeni smo u velikom transportu od 800 ljudi u zatvorenim vagonima za Jastrebarsko. Tome transportu bile su priključene i žene iz logora Paga, Židovke s djecom i to oko 100. Put do Jastrebarskog bio je prava muka, jer smo bili u jednom marvenom vagonu nagurani po 50, koji je bio kroz cijela dva dana zatvoren, tako da nismo dobivali ni hrane ni vode, a nuždu smo morali vršiti u samom vagonu, i to žene pred muškarcima, i obratno...
>
> Već 2.IX.1941 otpravljeni smo i mi — oko 300 — za logor Kruščicu. Putovali smo na isti način kao iz Gospića za Jastrebarsko, samo s tom razlikom da smo ovaj put bili zatvoreni četiri puna dana bez hrane i vode".

Svedok Erenfrojd-Polić iskazala je:

„... Na stanici Jasenovac naša je kompozicija stajala jednu noć, a to je bila jedna od najgorih noći što smo ih proveli u našem zatočenju. Onaj isti Bosanac kojega sam spomenula u Slanom nahrupio je s drugim ustaškim banditima sa noževima u ustima u vagone, pretresli su sav naš prtljag i oduzeli nam sve, osim najpotrebnijih odjevnih predmeta.

Još iste noći, nakon napred prikazane pljačke, navalili su banditi ponovno u vagone, osvetljavali ručnim baterijama pojedine zatočenice te natjerali mlađe i lepše pred jedan prazan vagon u koji su ih posle vodili i tamo pokušali silovati. Čitavu noć čule smo zapomaganje i jauk tih nesretnica, pa kako su se one energično opirale banditima, to su ih oni čitavu noć zlostavljali i mlatili. Drugo jutro su te drugarice potpuno plave od udaranja došle u vagone, no nisu ništa govorile o tome što se dogodilo, jer su im banditi zaprijetili smrću, ukoliko bi o tome govorile..."

Glava IV

Progoni Jevreja u Bosni i Hercegovini

Uvod. — Pre nego što pređemo na izlaganje masovnog uništenja Jevreja po logorima u NDH, daćemo u kratkim potezima progone Jevreja u Bosni i Hercegovini koje su bile sastavni deo NDH i u kojima su važili isti protivjevrejski zakoni, progoni Jevreja vršeni po istom sistemu i od strane istih elemenata kao i na ostaloj teritoriji NDH.

Od oko 14.000 Jevreja, koliko je pre rata živelo u Bosni i Hercegovini, ubijeno je tokom okupacije blizu 12.000 lica. Od toga broja stradalo je preko 11.000 u logorima koji su se nalazili na teritoriji NR Hrvatske ili Osviecimu. Izlaganje progona Jevreja u Bosni i Hercegovini obuhvatiće, dakle, uglavnom samo prve dve faze progona: prve mere i masovnu internaciju.

Samo u nekim manjim mestima Bosne i Hercegovine Jevreji nisu deportovani, već ubijeni bilo prilikom pogroma po svojim stanovima, bilo prvo odvedeni u logore ili na razna gubilišta — najčešće zajedno sa Srbima — i tamo ubijani. Ovi pojedinačni slučajevi izložiće se takođe — celine radi — u ovoj glavi.

A) Sarajevo

1) Prve mere

Nemci su progone Jevreja u Sarajevu započeli pljačkom i uništavanjem jevrejskih hramova.

16 aprila 1941, dakle odmah sutradan po ulasku, upali su Nemci u veliki jevrejski hram. Oni su, zajedno sa domaćom ruljom, koja

je ne znajući nemački jezik, dizala desnu ruku s raširenih 5 prstiju da time objasne Nemcima da pripada „petoj koloni", počeli pljačkati hram i iznositi iz njega sve što se moglo odneti. Razuzdana nemačka soldateska pucala je iz mitraljeza na lustere, a na oltar bacala ručne bombe. Uz smeh nemačkih oficira i vojnika i na očigled policiskih vlasti, rulja je puna dva dana pljačkala i demolirala hram, iznoseći iz hrama ćilime, lustere, klupe, prozore, vrata, skidala je čak i debeli bakreni lim sa kupole hrama i linoleum sa poda.

Uza sam hram nalazila se opštinska većnica, velika biblioteka, bogata arhiva i muzej. I to je sve uništeno i razrušeno, a u predvorju hrama spaljene su jevrejske svete knjige i sva biblioteka, koja je imala mnogo knjiga od velike istoriske i kulturne vrednosti, kao i čitava arhiva, koja je sadržavala mnogo originalnih istoriskih dokumenata, jer je sarajevska sefardska opština bila jedna od najstarijih u Jugoslaviji.

Ista sudbina zadesila je tih dana i ostale jevrejske hramove u Sarajevu, koji su na sličan način devastirani, a sav inventar opljačkan. To su bili eškenaski hram na obali Miljacke i stari hramovi na Mejtašu i na Baš-čaršiji.

Oduzimanje jevrejskih radnji. — 24 aprila 1941 objavljena je u sarajevskim novinama odluka o pripajanju Bosne i Hercegovine novostvorenoj NDH. Postavljenim „poglavnikovim" poverenicima za Bosnu i Hercegovinu, župniku Božidaru Bralu i Hakiji Hadžiću bila je prva stvar da se domognu potrebnih novčanih sredstava za stvaranje upravnog aparata. Tome je, u prvom redu imala da posluži imovina Jevreja, koji su zakonima nove ustaške vlade proglašeni za građane druge vrste, a praksom ustaških vlasti stvarno bili potpuno obespravljeni.

11 maja 1941 izdata je naredba prema kojoj se u svima trgovačkim, industriskim i zanatskim preduzećima imaju odmah postaviti poverenici. Kao glavni poverenik za sve radnje u Sarajevu postavljen je ustaški poverenik u sarajevskoj policiji Zubić i on je, odmah po svom postavljenju, počeo da imenuje poverenike za jevrejske i srpske radnje iz redova svojih prijatelja ili po njihovoj preporuci. To su u velikoj većini bili obični pljačkaši, a nad njihovim radom nije bilo nikakve kontrole. Prave vlasnike radnji, koji nisu uživali nikakve i ničije zaštite, prosto su izbacili iz radnji i preduzeća. Nisu im hteli isplaćivati iz prihoda radnji ni onaj minimum za izdržavanje koji su ustaške vlasti odobrile, već su mnogi od njih nastojali da se bilo na koji način oslobode neželjenih svedoka svoga rada. S toga nisu bili retki slučajevi da su Jevreji hapšeni i odvođeni u logor baš na zahtev takvih poverenika, koji su onda poverenu im radnju prvo dobro opljačkali a posle za neznatne svote novca kupili — i to još na dugoročnu otplatu — od države, putem Saveza Napretkovih zadruga. Sam glavni poverenik Zubić prednjačio je u pljačkanju imovine koja mu je bila poverena na upravu. On je, na primer, „kupio" veliku gvozdarsku radnju Avrama Majera

Altarca za 6,500.000 kuna, a nepokretnosti istoga vlasnika za 3,200.000 kuna, i isplatio je na taj način što se zadužio kod Saveza Napretkovih zadruga za 9,000.000 kuna, davši kao pokriće intabulaciju na te iste nepokretnosti koje su procenjene i plaćene svega 3,200.000 kuna.

Poverenici za verske zajednice. — Ne samo jevrejske radnje i preduzeća već i jevrejske veroispovedne opštine sefardskog i eškenaskog obreda i sva jevrejska kulturna i humana društva dobili su svoje poverenike. Jevrejskim veroispovednim opštinama postavljeni su za poverenike sudije Srećko Bujas i Branko Milaković, i to prvi za sefardsku, a drugi eškenasku opštinu. Obojica su preuzela svoju dužnost već početkom maja 1941, a zadatak im je bio da preuzmu upravu imovine tih opština, da vode tačnu evidenciju o svima Jevrejima i da budu pri ruci ustaškim vlastima pri „rešavanju jevrejskog pitanja" u Sarajevu. Brinuli su se o prikupljanju prihoda i naplati verskog prireza. Kod njih se vršila i registracija Jevreja.

Obespravljeni Jevreji obraćali su im se često za intervenciju kod raznih ustaških vlasti i oni su te intervencije veoma savesno vršili i požrtvovno se zalagali za Jevreje, ali često uzalud.

Ostale mere protiv Jevreja. — Naravno da sarajevski Jevreji nisu bili pošteđeni ni od svih ostalih protivjevrejskih mera koje su ustaše primenjivale, a koje su izložene ranije, kad je bilo govora o Hrvatskoj. Tu u prvom redu dolaze sve mere predviđene ustaškim zakonodavstvom, zatim razne diskriminacije putem naredaba lokalnih upravnih vlasti, koje su u tom pogledu imale veoma široku nadležnost. Dalje, tu su bili prinudni radovi, za koje su sarajevske Jevreje hvatali po ulicama kao pse, zatim pljačke, u svim mogućim oblicima, i iznude, prevare, ucene. Naročito su bili česti slučajevi oduzimanja stanova od Jevreja i pljačke pokućstva tim putem. Videćemo kasnije da je relativno brza i temeljna likvidacija bosanskih Jevreja imala dobrim delom svoj uzrok baš u želji ustaša da se što pre dokopaju jevrejskih stanova.

Ubijanje talaca. — Prvi udar ustaša po preuzimanju vlasti u NDH bio je upravljen protiv Srba. Što se tiče Jevreja, u prvo vreme dolazila je u obzir uglavnom njihova imovina.

Otuda, u poređenju sa zločinima koje ustaše u to vreme vrše protiv Srba kao i sa kasnijim zločinima protiv Jevreja, postupak ustaša sa Jevrejima u Sarajevu može se nazvati prvih nedelja čak i blagim. Do prvih ubistava Jevreja došlo je tek avgusta meseca.

Povod tim ubistvima bila je, prema iskazima poverenika Bujasa želja izvesnih istaknutih ustaša da se neki Srbi i Jevreji, koji su im smetali, smaknu. Ustaše su, međutim, kao razlog naveli eksploziju koja se desila u noći između 29 i 30 jula 1941 u železničkoj ložionici u Sarajevu. 1 avgusta, ustaše, koristeći taj događaj, streljale su 12 Srba i 8 Jevreja.

Čim su navedeni Jevreji uhapšeni, njihove su se porodice obratile za intervenciju povereniku Bujasu i ovaj je obišao sve zatvore i ustaška nadleštva, ali o uhapšenima nije mogao ništa saznati. Kada je nešto kasnije slučajno saznao od očevica streljanja šta se zbilo, požalio se poglavnikovim poverenicima Hakiji Hadžiću i Božidaru Bralu. Bralo — koji je bio katolički sveštenik — dobacio mu je cinički da se on „pobrinuo za njihove duše" (mislio je time na pokrštavanje mnogih Jevreja koji su se nadali da će time možda spasti život), „ali da im time nije jamčio za život".

2) Internacija i deportacija

Dok je na mestima na teritoriji NR Hrvatske masovna internacija Jevreja započela već krajem juna 1941, u Sarajevu do prve masovne internacije dolazi, istina, tek septembra meseca, ali, jednom započeta, sprovodi se takvim tempom, da je većina sarajevskih Jevreja početkom 1942 već bila po koncentracionim logorima.

Septembar 1941. — 3 septembra 1941, oko ponoći, na vrata stanova Jevreja iz centra grada lupali su policiski agenti i naređivali uplašenim Jevrejima da se spreme za logor ostavljajući im samo nekoliko minuta za pripremu. Ljudi, koji ovo uopšte nisu očekivali, jedva su stigli da se za nuždu obuku; malo je bilo onih koji su uspeli da ponesu nešto preobuke i hrane.

Iz stanova je odvojeno i staro i bolesno, pa čak i deca i odojčad. Plač i vriska razlegli su se ulicama, a nemilosrdni pratioci terali su žrtve udarcima kundaka i pesnica na sabirno mesto, odakle su zatim otpremljeni za logor u Kruščici.

Ova internacija je izvršena zbog toga, što je ustaškom bojniku i komandantu „Crne legije" Juri Francetiću zatrebalo kreveta za njegove „crnce" — kako je on od milošte zvao razbojnike na službi u njegovom odredu koji su nosili crne uniforme.

Tri ili četiri dana posle toga došlo je ponovo do internacije Jevreja — i ovog puta porodica koje su stanovale po većim stanovima — i nekoliko stotina ljudi, žena i dece odvedeno je takođe za Kruščicu.

Koncentracioni logor u Kruščici. — Ovaj se logor nalazio na napuštenom imanju Gutman u mestu Kruščica, oko 17 km od Travnika. Prvi transporti interniraca stizali su u Kruščicu od 28 avgusta do 1 septembra 1941. Bilo je oko 1.000 lica, uglavnom jevrejskih žena i dece iz logora na Pagu i raznih sabirališta za internirane Jevreje, kao i dece i manji broj jevrejskih emigranata iz Nemačke i iz zemalja okupiranih od Nemaca.

Ubrzo zatim stiglo je viša transporta Jevreja iz Bosne, jedan transport srpskih žena i dece iz Hercegovine, tako da je broj interniraca početkom meseca septembra narastao na 3.000 lica, većinom Jevreja.

Neki internirci smešteni su u dve zgrade, po 80 u jednu sobu, a većina u nedovršene drvene barake. Barake su bile bez prozora, krova i podova, i zatočenici su u njima ležali upravo u blatu. Kao jedinu hranu dobijali su 3—4 kocke krompira u toploj vodi.

„Ishrana je bila mizerna. Dobijali smo hranu jedanput na dan, i to vrlo neredovno, a sastojala se uglavnom od 1 krompira po osobi, tako da su ljudi, odnosno žene, a naročito djeca, od velike iznemoglosti i gladi padali u nesvest, a bilo je i smrtnih slučajeva od iznemoglosti" (Z.s. Serafine Engel).

„... Po nekoliko dana nismo uopće dobili hrane, a kad su neke majke tražile od zapovjednika logora... da im dade bar nešto hrane za djecu, on je odgovorio: „neka crknu". (Z.s. Anice Erenfrojnd-Polić).

Lekarska pomoć nije se mogla dobiti, lično pranje i pranje rublja bilo je zabranjeno, nuždu su žene morale vršiti pred muškarcima, a vršenje nužde u nužniku noću bilo je zabranjeno.

„... Kad se koja zatočenica razbolela i imala visoku temperaturu, pa bi se molilo za liječničku pomoć, on (zapovjednik logora Mandušić) bi obično uzvraćao: „dosta je živela — neka crkne". (Z.s. Anice Erenfrojnd-Polić).

Zlostavljanje i kundačenje žena i dece bila su svakodnevna zabava ustaša. Često bi ustaše noću upadale u stanove i silovale mlađe žene i devojke.

Koncem septembra započela je evakuacija logora: muškarci su odvedeni u Jasenovac, a žene i deca prebačeni su u logor Loborgrad.

Internacija od strane Nemaca. — Internacije Jevreja u cilju otimanja i pljačkanja jevrejskih stanova nastavile su se i dalje. Gestapo u Sarajevu sa svojim šefom dr. Heinrich-om Alfred-om setio se da i on ima pravo na jevrejske stanove koji su im odgovarali, pa kad bi ih našli, hapsili bi stanare, odvodili ih u bivši vojnički logor u Sarajevu, a sami se useljavali u nameštene jevrejske stanove. Muškarce su smestili u zatvor toga logora, a žene i decu u konjušnice, i predali ih na čuvanje nemačkoj vojsci.

Zbog proslave „nemačkog dana" koja se imala održati u Sarajevu 19 oktobra 1941, došlo je u noći između 16 i 17 oktobra opet do masovnog interniranja Jevreja. Ovi su takođe odvedeni u vojnički logor, a hapšenicima je rečeno da su zatvoreni samo privremeno, da vođa nemačke narodne grupe u NDH dr. Altgayer, koji je došao na proslavu, „ne bi gledao previše Jevreja u sarajevskim ulicama."

„Nemački dan" je prošao, ali Jevreji nisu pušteni na slobodu, već su 26 i 27 oktobra u dva transporta, u kojima je ukupno bilo oko 1400 ljudi, otpremljeni u logore u Hrvatskoj.

Novembar 1941. — Najveće masovno hapšenje i otpremanje sarajevskih Jevreja u logore bilo je noću između 15 i 16 novembra

1941. Ovom su prilikom ustaše odvodili sve koje su zatekli u stanovima, bez obzira na pol, starost i zdravstveno stanje. Iznosili su i lica koja su po 10 i 20 godina ležala oduzeta u krevetu. Te su nesrećnike iznosili u čaršavima i bacali ih na pripremljene kamione, koji su čekali na određenim mestima grada. Hajka se nastavila po ulicama. Onima koje su zatekli na ulici nisu dozvoljavali da odu do svojih kuća i ponesu najnužnije stvari, već su ih odveli pravo u sabiralište.

Posle kratkog boravka u sabiralištu svi su uhapšeni odmah iduće noći upućeni u Jasenovac. Ovaj je transport brojao preko 3.000 ljudi.

Selidba iz nemačkog logora u zgradu „Benevolencije". — U međuvremenu, konjušnice u kojima su bile smeštene Jevrejke s decom, koje je oktobra 1941 bio internirao Gestapo da bi došao do stanova za svoje organe, postale su potrebne nemačkoj komandi. Žene i decu, čije su stanove Nemci oduzeli nemački je komandant kasarne pustio „u slobodu".

Pošto stana nisu više imali, poverenici jevrejskih opština su za njih jedva pronašli poluporušene ledene prostorije zgrade „Benevolencije" oštećene od nemačkog bombardovanja, bez prozora, osvetlenja i vode. Jedan deo žena i dece smešten je tada i u zgrade jevrejskih hramova na Mejtašu i na Čaršiji, koje su bile takođe od bombardovanja oštećene a od rulje demolirane.

Nastala je rana jaka zima 1941/42. U prostorijama poluporušenih zgrada koje nisu pružale nikakvu zaštitu od hladnoće, pa ni od kiše ni snega, zbilo se hiljade žena, dece, staraca i bolesnika. Nestašicu hrane osećalo je u velikoj meri i građanstvo Sarajeva koje je bilo na slobodi, a internirci su naprosto umirali od gladi. Prebacivali su ih postepeno u logore u Hrvatskoj.

Njihovo stanje je bilo tako očajno, da su se mnoge nesretnice dobrovoljno javljale za transport, zamišljajući da gore ne može biti. Jedan od takvih transporta žena i dece koji je krenuo po najljućoj zimi januara 1942 za Loborgrad, vraćen je odande ponovo u Sarajevo, jer je logor bio prepun. Taj transport bio je punih 8 dana na putu i za celo vreme puta internirke nisu izlazile iz vagona, osim u Brodu prilikom prekrcavanja.

Kad su vraćene, smestili su ih u prostorije škole na „Marijinom dvoru". Prilike u kojima su se ovde nalazile bile su užasne, a osim toga pojavila su se i razna oboljenja. Intervencija poverenika jevrejskih opština kod zapovednika redarstva Ivana Tolja nije pomogla, pa su se ovi obratili velikom županu, a zatim ministarstvu unutrašnjih dela u Zagrebu. Sav uspeh intervencija kod ustaških vlasti bio je taj da su internirke prebačene u logore Đakovo i Staru Gradišku i tamo odnele pegavac, koji se zbog vašljivosti bio pojavio.

Avgust 1942. — Za nepunih pet meseci ustaše su internirale i poslale u koncentracione logore preko 8.500 sarajevskih Jevreja.

Početkom 1942 ostalo je u Sarajevu još samo nekoliko stotina Jevreja. Ovi su stanovali po malim stanovima na periferiji grada, koji nisu ustašama zapeli za oko te su tako živeli u relativnom miru sve do avgusta 1942.

21 avgusta pokupljeno je — osim 120 lica koja su ostala legalno u Sarajevu kao neophodni stručnjaci — sve što je još preostalo Jevreja u Sarajevu, a 24 avgusta upućeno neposredno u nemački logor Osviecim.

Tako su dakle ustaše do kraja 1942 odvele u logor oko 9.000 Jevreja od ukupno 10.500 koliko ih je u Sarajevu živelo pre rata. Od tih 9.000 vratilo se do danas oko 40 lica. Svi ostali našli su smrt u ustaškim ili nemačkim mučilištima.

B) Ostala mesta u Bosni i Hercegovini

Bugojničke ustaše pobile su Jevreje na zverski način. 2 avgusta 1941 uhapsili su 12 Jevreja te su ih sa jednom većom grupom meštana Srba kamionom odvezli u Gračanicu. Tu su, pred jednom velikom jamom, u koju je već bilo bačeno oko 1.900 zaklanih Srba, i oni poklani i bačeni u jamu.

Primer neverovatnog ustaškog zverstva je slučaj klanja Rudolfa Grofa i sina mu Nacike. Kad je s ostalima doveden u Gračanicu pred jamu, Grosa su naterali da uzme sina u naručje, a jedan mu je ustaša uzjahao za vrat. Dok je otac držao sina u naručju ustaša je klao dete. Dete je vriskalo od bola, a otac mu je govorio: „Umri sine, junački". Posle sina ustaše su zaklale i oca.

Onima koji su imali u ustima zlatne zube, ustaše su prvo izbijale zube sa delovima vilica, a zatim ih klali.

U Bijeljini su glavnu reč vodili kolonisti folksdojčeri.

Pre prvog odvođenja Jevreja u logore, ovi „predstavnici više rase" često su zatvarali veće grupe muškaraca Jevreja u hram, tamo ih držali po više dana i tu bi ih mrcvarili i tukli. U međuvremenu išli bi, vodeći sobom i nemačke oficire i vojnike, kod žena pritvorenika i vršili silovanje. Po naređenju funkcionera Kulturbund-a, dovodili su stražarno pojedine žene — koje su morale obući pidžamu — u javne lokale i tu ih silovali.

Prilikom jednog odvođenja starijih ljudi u logor, istovarili su kamione nedaleko od grada i naredili Jevrejima da poležu na zemlju. Isprelijali su ih zverski kundacima, a zatim ih polumrtve ubacili u kamione kao vreće i odvezli u logor. Mnogi su još na putu umrli od zadobivenih ozleda.

U **Brčkom** je pre rata živelo oko 150 Jevreja. Sem toga nastanila se u Brčkom jedna grupa od oko 200 Jevreja, emigranata iz Austrije.

Položaj Jevreja u Brčkom postao je naročito težak posle dolaska zloglasnog sadiste i koljača Vjećeslava Montanija za kotarskog pretstojnika. Odmah po svom dolasku pristupio je internaciji svih Jevreja muškaraca.

Početkom decembra 1941 jednu grupu od 10 uhapšenih Jevreja uputio je stražarno preko Save u Gunju, odakle je trebalo da se vozom otpreme u logor. Na putu, a pre toga i u zatvoru, te su ljude užasno pretukli. Salamon Perera, koji je bio tako premlaćen i izranjavan da je u rukama nosio svoja creva, našao je toliko snage, da s mosta skoči u Savu i ubrza smrt.

Posle nekoliko dana, 10 decembra, organizovao je Montani u zajednici sa ustašama poglavnikove telesne bojne strašno krvoproliće. Toga dana dobošem je objavljeno da svi Jevreji, bez obzira na pol i starost, moraju doći posle podne u zgradu gimnazije. Sakupljene Jevreje, zajedno sa već ranije interniranim, ukupno oko 340 lica, preuzeli su ustaški krvoloci 18 i 20 satnije poglavnikove telesne bojne, na čelu sa ustaškim oficirom Venturom Baljakom. U noći, koja je bila strahovito hladna, po dubokom snegu, odveli su sve Jevreje vezane žicom nedaleko grada do Save, skinuli ih gole, i onda decu na očigled roditelja, roditelje na očigled dece čekićima i noževima pobili i zaklali i pobacali u Savu.

Pokolju je sledovala pljačka imovine pobijenih od strane Montanija i njegove bande.

U **Rogatici** su, po dolasku Francetićeve „Crne legije" početkom februara 1942, odvedeni svi Jevreji koji su se još nalazili u Rogatici. Vezali su ih žicom i oterali u Podromaniju, tamo strahovito mučili, a zatim pobili. Zaklano je tada 17 Jevreja u Podromaniji, a 6 Jevreja ubili su Nemci i ustaše u samoj Rogatici.

U Podromaniji je žrtve ubijao Longo, mesar iz Sarajeva. Ubijao ih je „pajpiklom", oružjem koje je s jedne strane sekira a s druge šiljak — i to udarajući ih šiljatim delom u potiljak.

U **Vlasenici** je 1 aprila 1942 došla Francetićeva „Crna legija", pohapsila sve Jevreje, mučila ih glađu, slala na prinudne radove. To je trajalo do 5 ili 6 maja 1942, kada su ustaše odvele sve Jevrejke na mesto zvano Ploča, do jedne jame. Tu su sve devojke i devojčice silovali, a zatim i muške i ženske poklali i bacili u jamu. Ukupno je toga dana poklano 57 Jevreja.

Tuzla je imala pre rata, ubrojivši i Jevreje iz bliže okoline grada oko 315 Jevreja. Od ovih je odvedeno u logor 261 lice, gde su svi bez izuzetka stradali. U partizane otišlo je 21 lice od kojih je 6 u borbi poginulo.

Osim toga pridružili su se NOV u jesen 1943 svi Jevreji lekari i apotekari koji su bili na dužnosti u Tuzli, njih 18 na broju sa preko 40 članova svojih porodica. Od tih lekara su zarobljena i streljana od Nemaca dvojica, a 21 član njihovih porodica — starci, žene i

deca i bolesnici koji su se sklonili u Srebrenik i Dubošnicu poklani su u aprilu 1944 od SS-ovaca — „Handžar divizije" — u kojoj je bilo mnogo muslimana iz Bosne.

Tu su grupu prokazali neki meštani, te su je zarobili odredi 13 SS divizije „Handžar". 22 aprila 1944 izvedeni su zarobljeni Jevreji na jedan slobodan prostor i tu ih je opkolila jedna grupa od 20 SS-ovaca, naročita grupa za ubijanje i klanje. Vođa ove grupe, neki folksdojčer, naredio je Jevrejima da se skinu, što su ovi i učinili. Posle toga, uz jauk i vrisak žrtava, sve su te žene, decu, starce i bolesnike poklali, a unakažene gole leševe ostavili nepokopane.

Ali nisu u pokoljima Jevreja učestvovali samo njihovi otvoreni neprijatelji — ustaše i Nemci. I četnici Draže Mihajlovića su progonili Jevreje, i to ne samo kao pripadnike i simpatizere NOV, već — sledeći u tome u svemu drugovima po oružju, Nemcima i ustašama — i iz rasnih razloga, a često i u cilju pljačke. Za izbeglice Jevreje značilo je istu opasnost pasti u ruke četnicima kao i pasti u ruke ustašama ili Nemcima.

Što broj Jevreja pobijenih od četnika nije bio veći, dolazi jedino otuda, što su Jevreji živeli po gradovima. Onaj mali broj Jevreja koji se sakrivao po selima, četnici su nemilosrdno gonili.

Pored slučajeva pljačke, mučenja radi iznude, kao i pojedinačnih ubistava Jevreja od strane četnika (utvrđeno 13 slučajeva) četnici, pod komandom Rade Radića, ubili su zajedno s Nemcima 6 Jevreja posle zverskog mučenja, a u Bijeljini su četnici ubili 12 Jevreja i 10 zarobljenika NOV.

U ostalim mestima Bosne i Hercegovine koja nisu u ovom delu spomenuta, progoni Jevreja odvijali su se slično kao u Sarajevu. Posle prvih protivjevrejskih mera ustaše su počele od jeseni 1941 da hapse Jevreje i da ih odvode u koncentracione logore na teritoriji NR Hrvatske ili u Osviecim, gde su skoro svi pobijeni.

Glava V

O koncentracionim logorima u NDH

Osnivanje logora i upućivanje „nepoćudnih i pogibeljnih osoba" u te logore propisala je, kao što smo već naveli, Zakonska odredba od 23.XI.1941.

Kao što su svi „ustaški zakoni" imali da legalizuju već počinjene zločine, tako je i ta Zakonska odredba objavljena tek pošto su ustaški logori bili već u punom pogonu, neki među njima kao Pag, Danica, Jadovno — čak i raspušteni, a desetine hiljada ljudi u njima poubijani.

Po § 1 te Zakonske odredbe stavljeno je osnivanje logora u nadležnost ustaške nadzorne službe, a po § 3 „Odluku o upućivanju osobe na prisilni boravak u sabirne i radne logore, o vremenu tra-

janja boravka i o stepenu opreza i paske donosi ustaško redarstvo kao grana ustaške nadzorne službe" s tim, da „proti odluci ustaškog redarstva nema pravnog lijeka ni tužbe na upravni sud".

Odluku, dakle, o upućivanju u logor, odluku, koja je u stvari značila u 99% slučajeva osudu na mučeničku smrt, nije donosio ni sud, ni redovni upravni organ, nego ustaška teroristička organizacija, i protiv nje nije bilo pravnog leka. Ali se čak ni tog „nadležnog" puta nisu ustaše držale, jer su i sva druga ustaška nadleštva (kao na primer glavni ustaški stan, stožeri, logori, itd.) pa su čak i pojedine ustaše po svojoj volji otpremale nevine ljude, a naročito Srbe i Jevreje, u logore.

Prema § 2 citirane Zakonske odredbe trajanje boravka u sabirnim logorima nije moglo biti kraće od 3 meseca ni duže od 3 godine. Ni ovog svog propisa nisu se ustaše držale. Iz „Prijedloga o prisilnom boravku u logoru" koji su pronađeni u arhivi Ustaškog predstojništva gradskog redarstva u Vinkovcima, proizlazi, da su Jevreji upućivani u logore na 5 godina, pa i bez ikakvog roka.

Međutim ti rokovi i nisu bili važni. Iz logora nije ni jedan Jevrejin oslobođen, osim nekih iz mešovitih brakova, a veliki broj Jevreja muškaraca, žena i dece pobijeni su čim su tamo stigli.

Samo osnivanje logora i organizacija u njima, upućivanje u logor „nepoćudnih", konzekventno teranje u logore i istrebljivanje Jevreja po nacističko-rasističkom kriterijumu, metode mučenja i ubijanja, kojima su ustaše dodale još i svoje „specijalitete", sve to dokazuje da su ustaški logori u NDH stvoreni i zločini u njima izvršavani po nemačkom receptu i naređenju, i da su ustaše bile i u tom pogledu samo sluge nemačkog okupatora.

Pored drugih dokaza, dokazuje to i činjenica da su ustaše mnoge Jevreje koje su pohvatale predale direktno Nemcima, koji su ih uputili u svoje koncentracione logore. Takođe je veliki broj Jevreja koji su se nalazili već u ustaškim logorima, na primer u Tenju, Loborgradu i drugima, i koji su izvučeni iz tih logora i izručeni Nemcima. Van svake je sumnje da su ustaše predavale Nemcima sve one Jevreje koje su Nemci tražili i kad god su ih tražili. Prema podacima odvedeno je iz NDH u nemačke koncentracione logore — i to većinom u Osviecim oko 5.000 Jevreja, od kojih se vratilo svega nekoliko lica.

U logorima u NDH pak, stradalo je, prema podacima kojima raspolaže ova Komisija, oko 25 do 26.000 Jevreja. Iz ovih logora spaslo se samo nekoliko desetina Jevreja.

Pored prvih logora za uništavanje interniranih Srba i Jevreja koji su još tokom leta 1941 likvidirani i o kojima je već bilo govora, postojali su za Jevreje u Hrvatskoj i ženski logori: Loborgrad i Đakovo, i mešoviti logori: Jasenovac i Stara Gradiška. Tenje kod Osijeka osnovano je isprva kao naselje — Geto — a posle poslužilo kao koncentracioni logor za Jevreje iz Osijeka i okoline. No od ovih logora samo Jasenovac i Staru Gradišku možemo nazvati logorima

smrti; samo je u njima uništavanje interniraca vršeno masovno i sistematski. Ostali logori — Loborgrad, Đakovo, Tenje — bili su prolazni logori, iz kojih su Jevreji upućivani u logore smrti u Hrvatskoj ili u Osviecim te su ova tri poslednja logora ukinuta već 1942 godine.

Logori na teritoriji današnje NR Hrvatske služili su im za likvidaciju Jevreja sa teritorije cele bivše NDH — dakle i sa teritorije Bosne i Hercegovine i Srema. U Bosni i Hercegovini osim Kruščice, nisu postojali posebni stalni koncentracioni logori za Jevreje, već su ovi iz sabirališta upućivani u koncentracione logore u Hrvatskoj. Izvestan broj sremskih Jevreja likvidiran je u koncentracionom logoru na Sajmištu kod Beograda.

Izuzev logora Tenje, u svim drugim logorima Jevreji su se nalazili zajedno sa Srbima i Hrvatima.

Glava VI

Loborgrad, Đakovo, Tenje

1) Loborgrad

Osnivanje logora. — Starinski dvorac Loborgrad nalazi se udaljen 10 km. od stanice Zlatar-Bistrica, a vlasništvo je društva „Socijalna zaštita." Služio je pre rata kao dom staraca i u njemu je bilo smešteno početkom 1941 oko 60 staraca, štićenika „Socijalne zaštite".

Septembra 1941 primilo je Društvo nalog od ustaša da isprazni dvorac, jer će se u njemu smestiti koncentracioni logor za oko 1300 Jevrejki. Na prigovor društva da se u dvorac ne može smestiti pod čovečnim okolnostima više od 300 lica, pretstojnik policije u Varaždinu Božidar Gregl odgovorio je da mu je svejedno kako će se ti „Čifuti" smestiti: „Neka pokrepaju, pa će onda biti više mesta".

Odmah po osnivanju logora upravu nad istim preuzeli su folksdojčeri, članovi Kulturbund-a.

Posle nekoliko dana došlo je u logor 1300 internirki, uglavnom Jevrejke i nešto Srpkinja. Bilo je među njima i dece ispod 14 godina. Najveći deo doveden je iz Kruščice.

O stanju tih internirki prilikom dolaska u logor iskazuje lekar Dr. Janko Pajas pretsednik društva „Socijalna zaštita" sledeće:

> „... Stigavši u logor pružala se predamnom očajna slika mizerije i nesreće, koju bih bio jedva u stanju opisati. Te nesrećnice tada još nisu bile raspoređene po prostorijama zgrade, već su ležale okolo po tratini, bespomoćnih, tupih pogleda, ispijena lica, upalih očiju, suhe i naborane kože koja se ljuštila, — znaci pretrpljene strahote i bede, te latentnog patološkog straha. Dijagnoza, uglavnom, kod svih zatočenica bila je avitaminoza, usled koje su im ispadali zubi i kosa, na-

grešpani nokti, ljuščenje kože, vanjska stigmata spola gotovo izbrisana, a sve zatočenice, osim toga, bile su amenoroične."

Postupak u logoru. — Pošto su internirke provele nekoliko dana pod vedrim nebom i nekoliko dana u dvorcu na golom betonu, postavljeni su im u sobama drveni ležaji, i to u tri sprata; prostor za ležaj iznosio je po osobi samo oko 40 cm. u širini. Na taj način bilo je — već prema veličini prostorija — smešteno u pojedinim sobama 50—90 lica.

U higijenskom pogledu stanje je bilo još gore. Usled prenatrpanosti i nemogućnosti dovoljnog pranja zbog nedostatka vode, bio je u tim prostorijama užasan zadah, potenciran još i time, što je počeo harati trbušni tifus u logoru, te su i zdrava lica koja su ležala zajedno sa obolelim bila izložena užasnom smradu fekalija, koje su se sabirale u sudovima postavljenim u pojedinim sobama.

Ovoj epidemiji doprinosila je i okolnost da je u čitavoj logorskoj zgradi bilo svega 4 nužnika, te su internirke morale satima čekati dok dođu na red da obave nuždu. Povrh toga je zapovednik logora izdao naređenje da internirke mogu vršiti nuždu samo u određeno vreme, i to od 8—12 pre podne i od 2—8 po podne.

Nisu to bili samo pojedini slučajevi, već se vrlo često dešavalo da su zatočenice bile prisiljene upotrebljavati svoje posude od hrane za vršenje nužde. Osim toga, zapovednik logora primoravao ih je da nužničku jamu čiste posudama u kojima se prenosila sirova ili kuvana hrana, i to na taj način što su tim posudama morali vaditi izmet iz jame i prenositi u latrinu iza zgrade. Širenju epidemija doprinelo je i to što zapovednik logora nije dozvoljavao izolaciju zdravih internirki od bolesnih. U logoru je bila svega jedna lekarka, Dr. Milica Kun-Band, koja je požrtvovano negovala bolesnice u granicama mogućnosti. I ona je kasnije ubijena u Osviecimu.

Hrana u logoru bila je vrlo slaba. Rodbina i prijatelji internirki slali su u logor velike količine hrane, ali je tu hranu, kao i odeću koja je stizala za internirke, oduzimao zapovednik logora, te je odmah otpremao u Zagreb i tamo prodavao, a novac delio sa ostalim članovima uprave logora.

Uprava logora postupala je prema zatočenicama veoma nečovečno, u čemu su se naročito isticali zapovednik logora Karlo Heger, njegov brat Wilibald, kao i neki Golik, koji su internirke mlatili batinama, zlostavljali, nazivali najpogrdnijim imenima, a uobičajeno oslovljavanje internirki bilo je „smrdljiva čifutko". Jednom je prilikom Wilibald Heger razmrskao glavu kundakom jednom detetu kad je ovo, igrajući se u dvorištu, naletelo na njega.

Zapovednik logora osnovao je za sebe i svoju kulturbundovsku družinu posebnu kuhinju, gde su gladne internirke morale kuvati odabrana jela, a sve od namirnica koje je zagrebačka jevrejska opština slala za internirke. Čitave noći orgijali su zapovednik i nje-

govi stražari a mlađe internirke morale su ih posluživati. Svi članovi uprave i straže logora zloupotrebljavali su svoj položaj i prisiljavali žene i devojke na polni snošaj, a silovali su i devojčice od 14—16 godina.

Likvidacija logora. — U jesen 1942 započela je likvidacija logora, i to na taj način što su sve preživele Jevrejke poslate transportima preko Zagreba u Osviecim, odakle se do danas ni jedna nije vratila.

Mlađe Srpkinje otpremljene su na rad u Nemačku i njihova je sudbina nepoznata; starije su prebačene u Srbiju.

Krajem oktobra 1942 logor je bio potpuno likvidiran, a 200 bezimenih grobova uz ogradu logora kao i strašna sudbina transportovanih Jevrejki u Osviecim i Srpkinja u Nemačku govori i optužuje rad Kulturbund-a, Nemaca i njihovih ustaških slugu u našoj zemlji.

2) Đakovo

Osnivanje logora. — Početkom decembra 1941 Odbor jevrejske veroispovedne opštine u Osijeku primio je nalog od Župske redarstvene oblasti u Osijeku da mora u roku od 5 dana pronaći prostorije, u koje će se smestiti oko 2000 žena i dece. Saopšteno je istom prilikom opštini da će ih morati da izdržava o svom trošku.

Punomoćnici Odbora jevrejske opštine prokrstarili su Slavoniju tražeći pogodnih zgrada, pa su najzad našli prazan bivši mlin „Cereale" u Đakovu, vlasništvo tamošnje biskupije.

Župska redarstvena oblast donela je odluku da se mlin „Cereale" upotrebi kao logor i da unutrašnju upravu logora preuzme Jevrejska opština u Osijeku i sami internirci.

Đakovačka biskupija protivila se da se logor smesti u njenom mlinu. Njene intervencije nisu uspele, jer je mesto konveniralo osiječkoj policiji, pošto je bilo blizu Osijeka, tako da je mogla lako da kontroliše logor.

U prva dva transporta koji su sledili jedan za drugim, stiglo je u logor Đakovo 1830 jevrejskih žena i dece, i 50 srpskih devojaka.

Zapovednika logora imenovala je osiječka policija, a unutrašnju upravu i svu brigu za logor preuzela su lica imenovana od osiječke jevrejske opštine i izabrana od samih interniraca.

Početkom januara 1942 osiječka jevrejska opština, obaveštena da je u logoru u Staroj Gradiški stigao veliki transport jevrejskih i srpskih žena i dece u očajnom stanju, šalje u Staru Gradišku hranu za internirke.

Delegati osiječke jevrejske opštine koji su sproveli hranu u Staru Gradišku, videvši da je stanje internirki u logoru veoma teško, predlažu da se ove prebace u logor u Đakovu. 18 februara prima

po tom pitanju delegaciju sam Luburić, komandant „Odbranbenog zdruga" cele ove oblasti, i saopštava joj da odobrava preselenje jevrejskih i srpskih žena i dece iz logora u Staroj Gradiški u logor Đakovo. Poznavajući zlikovca Luburića, delegati su bili svesni da se iza te „velikodušnosti" nešto krije, ali im nije ostalo ništa drugo nego da spasavaju žene i decu iz neposredne opasnosti i strašnog položaja u Staroj Gradiški.

24 februara 1942 počinje transportovanje žena i dece iz Stare Gradiške u logor Đakovo.

U međuvremenu druga delegacija osiječke jevrejske opštine predočuje teško stanje internirki koje će iz logora Stara Gradiška stići u Đakovo. Predočuje užasne patnje koje su ove nevine žrtve pretrpele, svu njihovu bedu i iznurenost. Moli da se upravi logora stavi na raspoloženje prazni magacin, koji se nalazi u logorskom krugu, u svrhu smeštaja ovih jadnica u karantin, kako se ne bi pomešale zdrave internirke logora Đakovo sa eventualno bolesnim iz logora Stara Gradiška.

Sva uveravanja delegacije, svi argumenti, svi apeli na samilost nisu naišli na razumevanje. Molbe su odbijene pod izgovorom da je magacin potreban biskupiji.

Istoga dana oko 10 sati naveče stiglo je 1200 bednih žena i dece po cičoj zimi.

Nastaje pitanje smeštaja. Logorska uprava odlučuje da se isprazni treći sprat mlina u koji se smešta veći broj došljaka iz Stare Gradiške i zabranjuje im se svako mešanje s licima koja se nalaze na nižim spratovima. Drugi deo novodošavših smešta se u štale susednog poseda, iako su tamo zidovi puni pukotina, a zima 25 do 30°. Na trećem spratu izgrađuju se užurbano četvorospratni ležajevi, da bi se time nekako omogućio smeštaj.

Brojno stanje logora poraslo je sada na 3.000 duša.

Iako je sve preduzeto da se onemogući kontakt između starih i novih internirki, nije uspelo sprovesti potpunu izolaciju ovih poslednjih. Posledice su se odmah pokazale.

Pridošlice iz Stare Gradiške bile su zaražene pegavcem i trbušnim tifusom. Za 10 dana 3.000 internirki bile su potpuno zaušene. Počela su se pojavljivati prva oboljenja pegavog tifusa. Zaraza je uzela toliko maha, da je posle kraćeg vremena umiralo dnevno 5—6 lica.

Sada je postala jasna Luburićeva „velikodušnost". Ovaj zlikovac znao je da su žene iz logora Stara Gradiška zaražene pegavcem. Hteo je ovu zarazu da prenese na još zdravi logor Đakovo i da tako pristupi postepeno njegovoj likvidaciji.

Ali za masovno umiranje internirki od pegavca i trbušnog tifusa nesumnjivo su krivi i oni koji su svojim nečovečnim stavom, stalnim odbijanjem da stave na raspolaganje prazne prostorije, koje bi omogućile bolju izolaciju novopridošlih skrivili širenju epidemije.

Usled velikog broja internirki pogoršala se ishrana. S tim u vezi nastaju oboljenja organa za varenje i pojavljuju se i slučajevi dizenterije.

Javlja se potreba većeg broja nužnika. Ponovno uprava logora izlaže teško stanje žena i dece i moli za odobrenje da se mogu izgraditi novi nužnici. Odbijena je i ova molba i naglašeno je da će se, naprotiv, nastojati svim mogućim sredstvima logor ukloniti iz Đakova.

29 marta 1942 došlo je u logor Đakovo nekoliko ustaša iz Jasenovca na čelu sa jasenovačkim koljašima Ljubom Milošem i Jozom Matijevićem. Zaposeli su sve prilaze u logor, policiska straža je otstranjena, a jevrejskoj logorskoj upravi zabranjen pristup u logor. Za zapovednika logora postavljen je ustaški zastavnik Jozo Matijević.

Stanje u logoru je postalo još mnogo teže. Zavladala je prava glad. Ustaše su oduzimale sve namirnice koje je slala zagrebačka ili osiječka jevrejska opština i prodavale iste. Oni su obilazili logor naoružani letvama, gumenim palicama, teškim batinama, i tukli žene i decu bez ikakvog razloga. U mnogo slučajeva internirci su toliko isprebijani, da su usled zadobijenih povreda umrli. O zlostavljanju dece iskazao je svedok Antun Miler:

„... Prije selenja samog logora bili smo ja i moj otac u bašti. Naša kuća nalazi se u susjedstvu mlina „Cereale". Čuli smo odjednom viku i lajanje psa.

Mi smo pogledali kroz tarabu i videli smo gdje jedan dječak iz logora u starosti od 10—11 godina trči, a za njim jedan pas vučjak. Pas je zgrabio dijete zubima i otkinuo komad mesa. Dijete je plakalo i vriskalo i bježalo... prema logoru. U dvorištu ga je pas ponovo dostigao i opet mu otkinuo komad mesa.

To je video jedan ustaša iz logora te uhvatio dijete za ruku i odvukao ga u magacin. Kasnije smo čuli kako se dijete deralo i zapomagalo, sve tiše i tiše, dok nije umuklo. To je sve gledala majka djeteta. Dok je dijete vikalo u magacinu, čuli smo ujedno i lajanje psa i sviranje harmonike, koju je svirao ustaša Rupčić.

To je mučenje trajalo oko 1 sat."

Ustaše su izvršile temeljnu pljačku internirki. Pored toga ustaše su pljačkale i mrtvace. Sve mrtve skinuli bi gole i tako i sahranjivali, ali bi im pre toga još izvadili zlatne zube, ako ih je bilo.

U vezi s pljačkom mrtvaca izvršile su ustaše gnusan zločin:

„.... Dana 18 lipnja 1942 ponovno sam otišao u Đakovo gde sam provađao ciklonizaciju stvari i raskuživanje zatočenica.

Tom prilikom pričala mi je Fela Papo, rodom iz Sarajeva o strahotama i mučenju jedne starice, koja je inače bila

grobarica... Njoj je bila dužnost da svakoj ženi koja umre, izvadi, ukoliko ima, zlatne zube, te iste preda ustašama. Žena je to radila. Ali jednog dana umrla je njena tetka i ona nije htela da joj vadi zube.

Ustaše su ju zato zlostavljale i tukle, a nakon toga zazatvorile u šupu u dvorištu. Stavili su joj goruću sveću u spolovilo pa je pretrpela velike opekotine. Žena je bila vezana na rukama i nogama. Nakon kratkog vremena umrla je od opekotina..." (Z.s. Juraja Kezića)

U logoru je bio znatan broj lepih devojaka i mladih žena. Ustaše su najlepše izabrale, zaposlile ih u zapovedništvu logora, u ambulanti i na radovima oko dezinfekcije, te su ih prisilile na polni snošaj. Prema iskazima svedoka bilo je 19 Jevrejki i 2 Srpkinje. Sve su one pobijene od ustaša jula 1942 prilikom likvidacije logora.

U junu 1942 ustaše su počele evakuisati logor. Evakuacija je izvršena od 15 juna do 5 jula u tri partije, svaka od približno 800 lica.

Prema iskazima svedoka evakuisane žene i deca otpremljene su u Jasenovac i u Gradini ubijeni svi do poslednjeg.

Dosad je ustanovljeno da na đakovačkom groblju leži 516 žrtava iz logora Đakovo. Neke od njih su ubijene, a većina je umrla od pegavca, trbušnog tifusa i dizenterije.

Oko 2.400 jevrejskih žena i dece iz logora Đakovo ukopani su negde u Jasenovcu. Njih su ubili jasenovački koljači.

Ima samo nekoliko preživelih žena iz logora Đakovo. To su one žene koje su kao bolesne otpremljene u bolnicu u Osijek, dok još ustaše nisu preuzele logor. One su pobegle i u emigraciji doživele Oslobođenje.

3) Naselje i logor Tenje

Jevreji iz Osijeka i okolnih mesta ostali su pošteđeni od masovnih internacija sve do juna 1942 godine.

Juna 1942 došao je u Osijek zloglasni Ivan Tolj sa zadatkom da izvrši potpuno „čišćenje" Osijeka i okolnih mesta od Jevreja. Za dva dana, uz pomoć ustaša, policije i folksdojčera, pohapšeni su svi Jevreji Osijeka i zatvoreni u naselje Tenje.

Naselje Tenje bili su izgradili sami osiječki Jevreji svojom radnom snagom i sredstvima. Ustaške vlasti bile su im obećale da će Tenje biti neka vrsta geta, gde će oni moći da žive u slobodi. Ustaške vlasti, da bi bolje obmanule Jevreje, dale su to obećanje i pismeno osiječkoj jevrejskoj opštini u zapisniku o pregovorima o osnivanju naselja Tenje.

Nekoliko dana kasnije pohapšeni su Jevreji iz okolnih mesta — Donjeg Miholjca, Slatine, Našica, Đakova i drugih mesta u kojima su dotle živeli ili u slobodi ili u posebnim naseljima kraj tih mesta.

Tako se u Tenju i u zgradi fabrike koverata „Mursa Mill", koja je služila za smeštaj starih i bolesnih, zbilo oko 3.000 ljudi, žena i

dece. Tu su, čuvani od ustaša i folksdojčera, proveli oko 2 meseca pod teškim stanbenim i prehranbenim uslovima.

14 avgusta 1942 stigao je u Tenje jedan SS oficir iz Zagreba, pa je u roku od 24 sata sastavljen prvi transport koji se sastojao od oko 1.000 lica, od kojih oko 700 dece.

Toliki broj dece ubačen je u prvi transport zbog toga, što je taj SS-ovac, videvši da Jevreji hoće da spasu decu da ne bi pošla već tim prvim transportom, izdao nalog da se pokupe sva deca i ubace u prvi transport.

Ovaj prvi transport otpremljen je 15 avgusta u Osviecim.

Odmah posle ovog došao je u logor Tenje zapovednik radne službe u Jasenovcu ustaški potpukovnik Picilli, te internircima održao govor u kome je od zanatlija i stručnih radnika zahtevao da ne idu u Nemačku, nego da se dobrovoljno jave za logor Jasenovac, kuda će biti upućeni zajedno sa svojim porodicama. Obećao im je da će tamo moći nesmetano da žive radeći svoj posao, i tako dočekati svršetak rata.

Jevreji su i ovom zločincu poverovali, uprkos ranijih gorkih iskustava. Mnogi su se javili za odlazak u Jasenovac. Njihov broj se nije mogao ni približno utvrditi, jer se iskazi svedoka u tom pravcu znatno razilaze.

Ovaj drugi transport krenuo je iz Osijeka 18 avgusta 1942 za logor Jasenovac.

U Jasenovcu doživeli su sudbinu ostalih interniraca. Vratio se nije niko.

S trećim transportom, 22 avgusta 1942 dovršena je konačna deportacija Jevreja Osijeka i okoline. Toga dana ustaše su pokupile sve preostale internirce.

U Osijeku su pored Jevreja u mešovitim brakovima, ostala svega 2 ili 3 Jevrejina, koji su se sakrili ili na koje su ustaše zaboravile. Iz opskrbilišta izvučeni su i oni koje su morali izneti na nosilima.

Internirci su dovedeni na stanicu i utovareni u marvene vagone, u svaki po 60 lica. U poslednja 2 vagona utovareni su starci i nemoćni.

Voz je krenuo u noći u pravcu Vinkovaca, a odavde dalje do Jasenovca. U Jasenovcu iskopčana su zadnja dva vagona sa starcima i bolesnicima. Ove žrtve više niko nikad nije video, pa su verovatno odmah po dolasku u logor likvidirane.

Preostali vagoni upućeni su dalje do Loborgrada. Onamo su stigli 24 avgusta 1942 i preuzeti od članova Kulturbund-a. Jedan deo interniraca priključen je odmah već ranije spremljenom transportu u Loborgradu koji je upravo odlazio za Osviecim. Veći deo transporta ostao je u Loborgradu do 30 avgusta 1942, a tada je i on otpremljen za Osviecim.

Od 3.000 Jevreja otpremljenih iz Osijeka tokom avgusta 1942 za Osviecim i Jasenovac vratilo se u svemu 10 lica.

Glava VII

Ustaški zatvori, ubijanje talaca, protivpravna suđenja

1) Zatvori

Kroz ustaške zatvore prošlo je nekoliko stotina Jevreja osumnjičenih kao aktivni antifašisti. Politički zatvorenici su u tim zatvorima najsvirepijim metodama mučeni i ubijani.

Jedan od najstrašnijih ustaških zatvora nalazio se u Zagrebu u ulici Račkoga br. 9. Veliki broj Jevreja je u tom zatvoru mučen i posle mučenja ubijen u zatvoru ili na gubilištu u Maksimiru.

Navodimo iskaze svedoka Slavka Radeja:

„... Kadgod je u Zagrebu izvršen kakav atentat kao na primer na poštu, u Botaničkom vrtu, itd. uvijek je pohvatano po nekoliko Jevreja i ubijeno. U novinama bi izlazilo da su suđeni po prijekom sudu, iako stvarnog suđenja uopće nije bilo. Na taj način je u Zagrebu sigurno pobijeno nekoliko stotina Jevreja. Mnogi od njih prošli su kroz ustaški zatvor u Račkoga ul. br. 9. U tom zatvoru ustaše bi hapšenicima turali igle pod nokat, palili im tabane, tukli ih do krvi, na razne načine vješali, palili ih cigaretama, itd".

Dr. Nela Gavrančić iskazuje:

„Dana 1 avgusta 1941 uhapšen je bio moj muž povodom masovnog hapšenja Srba, Židova i „nepoćudnih" elemenata od strane tadašnjeg tzv. ustaškog redarstva, koje se u to doba nalazilo u Račkoga ul. 9 i odveden u podrum zgrade.

Postupak sa zatvorenicima u tom podrumu bio je strašan, a sam podrum bio je bez prozora, bez svijetla i bez ikakve ventilacije, tako da su zatvorenici imali osećaj da se guše. Električno svijetlo je gorilo i to po danu i po noći, žarulje su bile tolike jakosti, da je svijetlo delovalo zasleplju-juće, što je u noći bilo nepodnosivo. Zatvorenici nisu znali kad je dan, a kad je noć. To su samo pogađali po vremenu dijeljenja hrane i ostalim indicijama. Satova naravno, nisu više imali. Vrućina je bila neizdržljiva, tako da su svi ležali goli i nisu se uopće micali da na taj način troše čim manje zraka. Zidovi su pak bili potpuno mokri od vlage".

2) Protivpravna suđenja i ubijanje talaca

Protivpravna suđenja. — Zakonskom odredbom od 17 maja 1941 Pavelić je osnovao pokretne preke sudove. Ti su sudovi putovali od mesta do mesta po NDH; gde god bi se pojavili, izazvali su strah i trepet, jer je njihovo prisustvo uvek značilo smrt nevinih ljudi.

Prema pomenutim zakonskim odredbama ovi su sudovi imali da sude vinovnicima određenih dela. U stvari, to su bili ustaški instrumenti koji su pod firmom „suda" imali presudom „legalizovati" ubijanje nevinih građana kao talaca radi odmazde.

Žrtve koje su bile određene da budu ubijene kao taoci, često nisu ni izvedene pred taj pokretni sud, nego su već u ustaškom pritvoru ili van pritvora, posle teških zlostavljanja, ubijene, a „sudije" — prekog „suda" bi posle toga izradili i proglasili presudu kao da je glavni pretres proveden. Ako bi negde i došlo do pretresa bila je to samo tragična farsa.

Svedok dr. Aleksije Lutenberger ovako opisuje te rasprave:

> „Prigodom dolaska zloglasnog prijekog suda u Bjelovar bio sam i ja nekoliko puta postavljen braniteljem osuđenih, i to ureda radi. Rasprava je vođena vrlo sumarno i optuženi su bili vrlo površno ispitani, pa čak ni njihove izjave nisu bile vjerno diktirane u zapisnik. Mogu tvrditi da je svaka odbrana tuženih bila nemoguća, jer je sud principijelno odbio svaki prijedlog odbrane i uopće nije uzeo u obzir ono što odbrana iznosi u korist optuženih. Dokazni materijal na teret optuženih bio je sastavljen isključivo od iskaza političkih organa. Grupa protiv koje se tada vodila parnica, bila je sastavljena od 15 optuženih, koji su odgovarali za razna fakta. Optužnica je bila opsežna, ali unatoč toga osuda je bila gotova za vrlo kratko vrijeme. Sjećam se da sam si ja, čim se je sud povukao na vijećanje, zapalio jednu cigaretu, ali nisam uspeo niti istu dopušiti, kad su me zvali natrag u dvoranu da prisustvujem proglašenju osude. To znači da je osuda bila gotova već prije pretresa, jer je tehnički nemoguće da se dispozitiv jedne tako opsežne osude sa svim generalijama optuženih može izdiktirati u roku od 5 minuta.
>
> Svi ovi optuženi bili su osuđeni na smrt, premda za njihovu krivicu nije postojao ni jedan konkretan dokaz.
>
> Što se tiče rada ovog pokretnog suda mogu kazati, da to nije bilo ozbiljno suđenje nego jedna tragična lakrdija.
>
> Svaki čovjek koji je bio optužen, bio je unapred osuđen na smrt. Sud uopće nije uzeo u obzir odbranu optuženoga, nije se brinuo za dokazna sredstva i bilo mu je sasvim svejedno da li je koji čin dokazan ili ne."

Pokretni preki sudovi osudili su na smrt i naknadnom presudom „legalizovali" ubijanje više hiljada naših građana, među njima i Jevreja.

Poneki put ustaški su zločinci, kad bi to smatrali oportunim, u cilju zastrašivanja građanstva, objavljivali rezultate takvih „suđenja" ili izvode iz „presuda".

Evo nekoliko objavljenih slučajeva:

4 jula 1941 nađen je u jednoj bari Petruševačke šume kraj Radničke ulice u Zagrebu leš jednog policajca. 10 jula 1941 objavilo je ministarstvo unutrašnjih poslova da je pokretni preki sud osudio kao „duhovne začetnike zločina" 10 istaknutih intelektualaca, između kojih je bilo i 6 Jevreja, koji su odmah streljani.

Sve ubijene žrtve nalazile su se u Zagrebu u vreme kada je taj policajac ubijen. Neki su bili stalno u zatvoru još pre 6 aprila 1941 godine. Ipak je preki sud „utvrdio" da su te žrtve intelektualni začetnici ubistva.

Prema oglasu ministarstva unutrašnjih poslova NDH od 4 avgusta 1941 izvršen je 4 avgusta 1941 u 11.45 sati atentat na stražu „ustaške sveučilišne vojnice". Kao neposredne izvršioce toga atentata osudio je pokretni preki sud 4 komunista, a kao „intelektualne začetnike" 98 Jevreja i komunista. Osuđenici su istog dana streljani.

U roku od nekoliko sati ustaše su dakle uspele pronaći, osuditi i streljati ne samo neposredne izvršioce nego i 98 „intelektualnih začetnika".

U vezi sa istim atentatom preki sud dan kasnije, tj. 5 avgusta 1941 pronalazi, osuđuje i određuje streljanje daljih 87 Jevreja i komunista, „krivaca" za atentat.

Kao intelektualne začetnike atentata u zgradi „Ravnateljstva pošta, brzojava i brzoglasa" a „radi vršenja komunističke promidžbe", pokretni preki sud osuđuje 19 septembra 1941 50 Jevreja i komunista na smrt i presuda se izvršuje istog dana.

30 oktobra 1943 izdana je „Zakonska odredba o zaštitnim merama od napadaja i čina sabotaže protiv javnom redu i sigurnosti", po kojoj se „proti onim osobama za koje je utvrđeno da su napadaje ili čine sabotaže pomagale, kao i onima za koje je redarstveno utvrđeno da su djelatni komunisti ili odmetnici" kao i protiv bračnog druga, roditelja i dece ovih mogu primeniti „zaštitne mere" streljanja, vešanja, upućivanja u radne logore i oduzimanje imovine.

U svima ovim slučajevima koje predviđa taj zakon, bila je i prva i poslednja instanca „Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost", a svaki pravni lek bio je isključen. Priznaje se, najzad, otvoreno da se ne radi ni o kakvom „sudu" i „suđenju", već naprosto o odmazdi i ubijanju talaca u cilju zastrašivanja građanstva.

Funkciju određivanja talaca i naređivanja ubistva istih preuzelo je sada dakle „Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost" a kasnije naročiti „Povjerenik za provađanje mjera" predviđenih pomenutom Zakonskom odredbom.

Postupak tih ustaških nadleštava kod određivanja i ubijanja talaca ovako prikazuje Benak Aleksandar „savjetnik Ministarstva unutrašnjih poslova NDH":

„. . . Represalije, odnosno odmazde prema Zakonskoj odredbi iz godine 1943 vršile su se na taj način, da je područno

redarstvo stavilo svoj pismeni prijedlog „Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost." Glavni ravnatelj donio je na temelju prijedloga sam odluku o tome da li će se odmazda izvršiti ili ne, i u kojem opsegu i na koji način. Primjera radi navađam da je redarstvena oblast za grad Zagreb obično prethodno se telefonski sporazumela sa glavnim ravnateljem, tj. šef redarstva ili njegov zamjenik, odnosno nadstojnik političkog otsjeka uglavio je sa glavnim ravnateljem, da li će se odmazda izvršiti, u kojem opsegu i nad koliko osoba. Redarstvena oblast poslala je na to pismeni prijedlog sa opisom osoba, kojih broj je bio veći nego je bilo unapred uglavljeno, te je referent redarstva a katkad i nadstojnik političkog otsjeka osobno podnosio glavnom ravnatelju taj prijedlog, pa je taj onda izabrao iz popisa osoba one, nad kojima treba izvršiti odmazdu, te je odmah na samom prijedlogu olovkom izradio kratak nalog koji je glasio po prilici „imade se izvršiti" i potpis. Dotični redarstvenik s tim nalogom mogao je izdati podređenom osoblju sve ostale potrebne naloge za izvršenje dok je „Ravnateljstvo za javni red i sigurnost", tj. njegov politički otsjek, izradio oglas za novine ili možebitne popratne spise, ukoliko je to bilo potrebno.

Redarstvene oblasti iz provincije predlagale su izvršenje kazne odmazde redovito brzojavno, te su i brzojavno dobivale odobrenje za izvršenje ili odbijanje prijedloga. Inače je formalan postupak bio jednak gornjemu s tom razlikom, da je potanko obrazloženi prijedlog stizavao nakon brzojava, te se ti spisi nisu dalje razrađivali, ukoliko je bila izdana brzojavna dozvola za izvršenje.

Izvršenje odmazda zahtijevale su također i razne njemačke oblasti, a koliko je meni poznato, u većini slučajeva tražila je odmazdu Sicherheitsdienst i Sicherheitspolizei, te su takvi zahtevi bili podpisani po zapovijedniku Standartenführer-u Günther-u."

Posle poslednjeg hapšenja Jevreja u maju 1943, broj jevrejskih žrtava ustaške odmazde opada, jer gotovo više nije bilo Jevreja u NDH.

Ubijanje talaca. — Ubijanje talaca vršeno je streljanjem i vešanjem, ali i udarcima čekića i raznim drugim svirepim metodima. Većina žrtava — mnoge hiljade — ubijane su i sahranjivane su kraj Zagreba u šumi zvanoj „Doktorščina". To gubilište i groblje ustaških žrtava prozvao je narod „Maksimir" — taj ustaški Maksimir nije istovetan sa zagrebačkom šumom Maksimir — koji leži oko 2 km severno od puta Maksimir—Dubrava.

Jedna anketna komisija je posle Oslobođenja izvršila uviđaj u tom Maksimiru kao i ekshumaciju jednog dela tamo sahranjenih žrtava, i preslušala mnoge svedoke. Navodimo iz tog zapisnika stav koji se odnosi na metode ubijanja žrtava:

„... Sam način likvidiranja bio je skroz različit. Imade žrtava udavljenih sa žicom oko vrata, na kraju sa drvenim štapićima, razbijene lubanje sa čekićem ili drugim tupo-tvrdim predmetom, streljanje metkom iz pištolja ili puške u zatiljak, streljanje plotunom od 4 ili 6 metaka i sa 2 ili 3 metka u prsa, a isto tako i u glavu, te na razne druge načine."

Glava VIII

Jasenovac i Stara Gradiška

A) Jasenovac

1) Opšte

Smeštaj logora. — Mesto Jasenovac nalazi se u blizini ušća Une u Savu; leži na železničkoj pruzi Zagreb—Beograd. Stanovništvo mesta bilo je do okupacije pretežno srpsko. Ustaše su to stanovništvo većim delom pobile, a u samo mesto smestile stalni ustaški garnizon.

Prve transporte zatočenika, koji su se sastojali uglavnom od Jevreja i Srba, dovele su ustaše u leto 1941 do sela Krapja, koje se nalazi oko 12 km zapadno od Jasenovca. Ovde su internirci sagradili logor koji je dobio službeni naziv: Jasenovac-Logor br. I.

Kako je broj interniraca brzo rastao, osnovan je između Jasenovca i Krapja na reci Strugi drugi logor, koji je dobio službeni naziv: Logor br. II.

Internirci su morali oba logora ograditi bodljikavom žicom, podići stražare, izgraditi barake, kuhinje, kao i nasipe oko oba logora jer su se Strug i Sava razlivali i plavili celu okolinu. Na brzu ruku izgrađeni nasipi nisu mogli odoleti poplavama koje su prouzrokovale kiše u novembru 1941, pa su ustaše sredinom novembra likvidirale logore br. I i br. II i osnovali novi logor koji je dobio službeni naziv: Logor br. III.

Logor br. III smešten je neposredno s istočne strane Jasenovca, na prostoru gde se ranije nalazila tvornica cigle — „Ciglana". Ceo logor zauzimao je površinu od $1^1/_2$ km^2. Sa istočne, severne i zapadne strane bio je opasan zidom 3 m visokim, dok je južna granica logora bila reka Sava.

Unutar ovog prostora nalazile su se, osim baraka za zatočenike, razne zgrade, u kojima je smeštena uprava logora, razne radionice, magacini, itd. Radi boljeg razumevanja daljeg prikaza, navešćemo neke od tih zgrada:

„Glavno skladište" služilo je kao prostorija gde su ustaše dovodile mase žrtava te ih noću, i po cičoj zimi, skidale gole, ruke im vezali na leđa, povezali zatim dva po dva žicom, te ih gonili na „Granik".

„Granik" je bilo mesto gde su se iz brodova i splavova dizali i iskrcavali tereti, odnosno gde se ukrcavala roba koja je odlazila iz Jasenovca. Na „Graniku" su ustaše ubijale žrtve maljem i čekićem, rezale im trbuhe, vešale im na ruke gvozdene terete i bacale u Savu.

„Zvonara" je bila mala baraka koju su ustaše upotrebljavale kao mučilište. U nju su zatvarale one internirce koji su bili osuđeni da umru od gladi.

„Tunel" je bio dugačka šupa za čuvanje drva, bez pobočnih zidova. Ovde su internirci koji su dovođeni tokom 1941 i 1942 morali da čekaju danima i nedeljama po svakom vremenu dok im nađu mesto u barakama ili dok ih ne otpreme na likvidaciju.

Sve zgrade u logoru bile su ograđene žicom. U severoistočnom delu logora bila je velika ledina ograđena bodljikavom žicom, na kojoj su ustaše na proleće 1942 podigle logor pod vedrim nebom. Taj prostor je nazvan: Logor III C. Kojoj je svrsi služio taj logor i o tome što se u njemu zbilo, biće kasnije govora.

U samom mestu Jasenovac, u Demetrovoj ulici, nalazio se Logor br. IV. To su bile industriske zgrade, opasane bodljikavom žicom od više redova, gde se izrađivala i sušila koža. Taj su logor zatočenici nazivali „Kožara".

Pred svoje bekstvo ustaše su minirale i zapalile sve barake, sve zgrade u logorima i gotovo sve kuće u Jasenovcu, da bi zametnule trag svojim zločinima.

Dolazak u logor; Pljačka. — Četiri su godine stizali u Jasenovac transporti interniraca, neki u železničkim vagonima, neki na kamionima, a neki pešice. Nije prošla nedelja da se nisu manje ili veće grupe zaustavile pred zgradom uprave logora, gde su ih ustaški stražari — koji su pratili transport — predavali zapovedniku logora ili njegovim zamenicima.

Doček svake nove grupe bio je sračunat da kod interniraca već u prvim trenucima stvori strah i užas. Zato su još kod samog dolaska internirce vezali, pretili im, tukli ih, a često i ubijali jednog ili više njih.

Zatim se prelazilo na pljačku. Ustaše su svakom internircu oduzele sve stvari koje je ovaj sa sobom doneo. Svaki internirac morao je izjaviti da je predao sav novac, sve stvari od vrednosti i pisma, i da nije ništa sakrio.

Za svaku, ma i najmanju, bez razlike da li slučajnu ili namernu povredu ovog propisa, kažnjavale su ustaše „krivca" odmah smrću.

„... Samnom je došao u logor dne 18.IX.1941 neki starac imenom Poljokan. Nakon što je predao neke svoje sitnice i izjavio da više nema ništa, otkrile su ustaše da u ka-

putu ima nešto zašivenog novca. Ljubo Miloš mu je odmah pred svima nama dva puta zabio veliki nož u grudi i starac je pao mrtav." (Z.s. Hinka Štajnera)

Posle predaje svih predmeta i izjave da nisu ništa sakrili, internirce su svlačili gole. Sva bolja odela, rublje i obuću ustaše su im oduzeli i dale u zamenu dronjke, a nekima ostavili samo rublje.

Posle ove procedure upućivali su ih po grupama u dodeljene barake. U slučajevima kada u barakama nije bilo dovoljno mesta noćili su preostali u logorskom krugu, bez krova nad glavom.

One internirce, koje su ustaše dovodile u Jasenovac samo radi likvidacije, držale su satima, a katkada i danima, gole i bose u zgradi „Glavnog skladišta", ili u „Tunelu" ili na otvorenom prostoru pod vedrim nebom dok ih konačno ne povedu na „Granik" ili u Gradinu, selo na drugoj strani Save, i tamo pobiju.

Stan i hrana. — Hrana je, kao i svuda u ustaškim logorima, bila loša i nedovoljna. Hleb se izdavao neredovno. Dešavalo se da internirci mesecima ne prime hleba. Taj hleb bio je crn kao zemlja; dnevni obrok je iznosio najviše 1/8 kg.

Cilj je ustaša bio da tako lošom i nedovoljnom hranom oslabe organizam interniraca i da ga učine neotpornim za fizičke napore i bolesti, koje su doista nastupile kao posledica ovakve ishrane i nehigijenskih uslova. Tome se pridružila i nečistoća, pa su leti stalno harali dizenterija, tifus i druge bolesti organa za varenje, koje su samo u jednom mesecu 1942 pokosile oko 1800 lica, a oboleli su gotovo svi od takve hrane.

Svedok Đuro Švarc ovako opisuje glad i njene posledice:

„... Glad je bivala sve groznija. Dnevno je umiralo oko 20 ljudi. Nosili su ih kraj pilane cestom na groblje... Groblje? Jame pune golih tjelesa pokrivene sa nekoliko dcm zemlje po kojoj se hodalo, bez ikakvog znaka križa ili sličnog. Ostala „groblja", na primer, ono kod jezera, već su puna. Sve su to masovni grobovi... Na srpskoj strani dvorišta ležalo je sve više lješina iskešenih, nepokrivenih.. To je bilo „prirodno" umiranje, od gladi."

Internirci su spavali po barakama. Svaka je baraka bila ogromna drvena prostorija 24 m duga, a 5 m široka. Kroz sredinu barake bio je ostavljen prostor za prolaz, a levo i desno od njega bili su boksovi, u kojima je moglo da leži do 5 lica. Kad bi stigao novi transport, natrpale bi ustaše u svaki boks još po nekog, pa makar boksovi bili već puni, tako da su ljudi ležali jedan na drugom.

Ležalo se na golim daskama, bez slame, a pokrivalo ćebadima. Kod dolaska u logor, ustaše su oduzimale bolju ćebad i davale staru i slabu.

Svi su boksovi bili puni gamadi: vaši, stenica i buva, pa sva čišćenja i trebljenja koja su internirci vršili sami nisu ništa pomogla.

Lekari i bolničari bili su i sami internirci, pa su požrtvovano nastojali da pomognu svojim bolesnim drugovima. Kako nisu raspolagali skoro nikakvim lekarskim instrumentima ili lekovima, to je pomoć koju su mogli pružiti bila mala; pogotovo nisu mogli da izvedu kakav iole veći hirurški zahvat.

Tako je svaki teži bolesnik brzo umirao, a ako je to umiranje teklo odviše sporo, ustaše su noću upadale u bolnicu, isterivale bolesnike iz postelja, te ih na „Graniku" ili u Gradini likvidirale.

„... Od zime, pomanjkanja vitamina i gladi pojavljuju se čudnovate pojave na ljudima. Nekima otiču noge u koljenu i poprimaju groteskni izgled. Drugima slabi vid, oslepljuju, dobivaju staračke bore po licu, zubi im pocrne, itd. Ljudi su dobivali mehure po nogama koji bi se otvarali i neprestano curili dok čovek ne bi umro. Proljev je vladao u logoru. Ako nije uspjelo zaustaviti ga prvih dana, onda se umiralo...

... Poslije, kad smo bili u barakama, onda je baraka br. 3 nosila naziv „bolnica". Prvo je bilo kad je čovjek stupio unutra da mu je udario u nos smrad lješina, koje su bile ispremiješane sa umirućima ili još živima u boksovima. Teško je čovjek u prvi mah lučio žive od mrtvih, jer su mrtvaci ležali otvorenih očiju kao da su živi, a živi su bili nepomični poput mrtvih. Mjesto naziva „bolnica" bio bi bolji naziv „crkavalište". Ustaški sistem nije, naravno, puštao na miru ni one koji su umirali, nego su ih sa njihovih samrtnih ležišta izvlačili, tovarili — eventualno gole po onoj zimi — na kola i odvozili u šumu na ubijanje. Svaki je nastojao kolikogod mu je bilo moguće da ne dođe u „bolnicu", jer je najveća želja svih bila umrijeti naravnom smrću. Ali kako je bilo zabranjeno ostajati u drugim barakama po danu, to nemoćnima nije drugo preostajalo. No obično duže od nekoliko dana nije nikom trebala ta „bolnica". (Z.s. Đure Švarca)

Prvi internirci Logora br. I i br. II gradili su barake i nasipe koji su imali da brane logor od poplava Struga i Save. Pri radu su ih ustaše udarale kocima i kundacima, terale da brzo kopaju zemlju i da je nose na nasip, a kad bi koji od umora malaksao i pao, dotukle bi ga na mestu.

„... Svaki put kad smo išli na rad ustaška je pratnja kundačila naročito one koji su uslijed slabosti ili starosti bili iznemogli. Uvijek smo morali polaziti na rad trčećim korakom. Kod polaska na rad događala su se i veća zločinstva nego li je samo kundačenje. Ko je zaostao, jer nije mogao da trči, bio je ubijen. Ustaška je pratnja pucala u nas zatočenike vičući: „Brže brže" — i pri tom mnoge ranila.

Ako je na radu neko od zatočenika pokušao da se odmori i stane ma i jednu sekundu, pogodio ga je ustaški me-

tak. Sećam se da je Ljubo Miloš jednom zgodom rekao stražarima da ne treba da pucaju, jer svaki ustaša ima nož, pa neka zakolje zatočenika koji „neće" da radi." (Z.s. Jakoba Danona)

Razumljivo je stoga da je posle likvidacije Logora br. I i br. II, od nekoliko hiljada ljudi stiglo u Logor br. III samo nekoliko stotina.

Rad se u Logoru br. III delio na unutrašnji i spoljni.

Prvi se vršio po radionicama: u lančari, ciglani, pekari, električnoj centrali, pilani, ekonomiji, itd.

Raditi se moralo bar 10 sati dnevno bez odmora, jer su predmeti koji su se izrađivali bili vrlo potrebni za vojsku okupatora i ustaša. Radilo se i na iskrcavanju i ukrcavanju robe u železničke vagone, kamione i brodove na Savi. Nije bilo odmora ni nedeljama ni praznicima, pa je tek 1943 uveden nedeljni odmor za marljive radnike. Ustaški su se nadzornici šetali po radionicama i budno pazili da niko ne zastajkuje u radu, da se ne zadržava predugo u nužniku i da radi bez odmora.

Kada je neki ustaša ocenio da neko „sabotira rad", isprebijao bi ga, pa i ubio.

Lekari su vrlo često propisivali poštedu bolesnicima, starim i nemoćnim, ali ustaše, naročito potpukovnik ing. Picilli, zapovednik radne službe u logoru, nisu se mnogo obazirale na te poštede; neki su uživali da traže baš bolesnike i da ih svirepom tučom i pretnjom revolverom ipak nateraju da rade. „A zašto sad možeš, majku ti čifutsku", likovali bi tada.

Spoljni rad sastojao se na podizanju ograde od bodljikavih žica, na podizanju malog i velikog nasipa, na izgradnji velikog zida (taj je posao trajao do kraja 1942), na podizanju brojnih bunkera i odbranbenih položaja oko logora, na krčenju i seči šume, dalje, u radu na poljima, u „ekonomiji", ili u susednom Jablancu. I ovde su ustaše-stražari kundacima i noževima ili vatrenim oružjem terale ljude da rade brzo. Mnogo je i mnogo hiljada stradalo na tom spoljnom radu, pa se često događalo da se cele grupe ili delovi grupa nisu više sa rada vratili u logor.

Položaj interniraca. — Svako sakupljanje u slobodno vreme, čeprkanje oko kuhinje i traženje otpadaka hrane, svaka žalba upravi logora na nečovečan postupak ili slabu hranu itd, bili su najteži disciplinski prekršaj, koji su ustaše odmah teško kažnjavale. Mlatile su žrtve motkama, kocima, volovskim žilama, kundacima, bacale na zemlju i gazile nogama, a vrlo često vadile revolver ili nož i ubijale. Događalo se da je neki ustaški „dužnostnik" dozvolio nekom internircu da nešto učini ili uzme, pa ga je odmah posle toga drugi ustaša, ne mareći za dozvolu svog druga, nečovečno kaznio.

Kazne su obično izvršavane javno, izvršenju su morali prisustvovati svi internirci.

Za teže „prestupe" internirci su kažnjavani zatvorom. Evo šta jedan od svedoka govori o zatvoru u Jasenovcu:

„... Jednom su tako uhvatili limara Filipa Štajna, koji je hranu sakrio u pumperice. Slučajno mu je uspelo da se spase iz zatvora tik pred odlazak na gubilište ali je u zatvoru toliko ostario kao da je u njemu bio više godina, a ne tri ili četiri dana. Zatvor je mijenjao izraz lica ljudima koji su u njemu proveli makar samo 24 sata. Filip Štajn mi je pripovjedao, da ga je Matijević tukao po glavi, a Miloš mu je kliještima čupao i frkao kožu. Kada je pak refleksivno radi udaraca dizao ruke da se obrani, uperio je Miloš u njega revolver i rekao, da će ga odmah ustreliti, ako samo trepne. Morao je raširiti ruke i gledati u cijev revolvera, a Matijević ga je tukao po čitavom tijelu, po glavi i po mošnji. „Ali vjerujte, kao da uopće nisam osjećao udarce, jer sam gledao samo revolver", pričao mi je posle Štajn. Osim njega bilo je u zatvoru još 53 zatočenika, kojima su bile isprženе noge i ruke. Udovi su im bili sasvim pocrneli, — to su bili uglavnom intelektualci. Pola sata posle njegovog izlaska iz zatvora, pobijeni su svi, iako su se nadali da će ostati u životu. Sutra dan je Miloš sa Štajnom razgovorao, — ovaj je morao raditi u upravnoj zgradi, — i premda ga je juče još tukao i skoro ubio, razgovarao je kao da ništa nije bilo, pače mu je poklonio cigaretu. Kad je Štajn sve to pričao, navaljivale su mu suze na oči." (Z.s. Đure Švarca)

Svedok Josip Riboli u svom prikazu navodi:

„... Kad bi logor bio prepun, odlučile bi ustaše da likvidiraju stanoviti broj. Svi su se zatočenici morali u tu svrhu naveče ili noću postrojiti, pa je jednom zgodom obilazio Maričić zatočenike, hodajući od grupe do grupe, rasvetlio im fenjerom lice i zapitao odakle je koji. Ako se tako nije napunio potreban broj žrtava koje su bile iz krajeva koji nisu Maričiću po ćudi, onda je prikupio i one koji mu se inače nisu „lično sviđali".

Takva je revizija trajala po nekoliko sati..."

Maričić se šetao s pratnjom i vraćao po više puta istoj grupi, uživao sadistički u mukama zatočenika, koji su bili u neizvesnosti neće li kocka pasti na njih.

One druge „nastupe" — radi polaska na „rad u Nemačku", itd, smatrale su ustaše „šalom", uživajući u tome što se same žrtve dobrovoljno javljaju da budu poslane u smrt.

Svedok Oto Brajer prikazuje ovako sudbinu onih koji su se prijavili da idu u logor u Đakovo:

„... Ustaše bi zatočenike utovarile u kamione pa silom im naredili da čučnu ili sjednu. Pokrili su ih zatim velikim

ciradama, a onda se na svaki kamion popelo 5—6 ustaša i počelo skakati po zatočenicima, gazeći ih nogama i tukući kundacima. Takvo su kundačenje i ubijanje zvale ustaše „oporavak u Đakovu".

Svedok Milan Đuzemlić opisuje mučenje u Jasenovcu na sledeći način:

„... Po mom dolasku u logor na Božić 1943 bio sam bačen u samicu gde sam probavio 22 dana. Ustaše su me mučili na taj način, da su mi palili tabane, boli me iglom pod nokte, tukli žicom omotanom gumom, stavili mi na prsa dasku po kojoj su skakali. Boli su me noževima, pa imam na obim rukama vidljive ožiljke. Kroz cijelo vrijeme se čuo vapaj i zapomaganje iz drugih samica, pa sam kasnije saznao, da su zatočenika Đogaš Josipa mučili na taj način, što su mu vezali ruke i noge u klupko i valjali ga po šiljcima, koji su bili pribijeni u tu dasku. Sertić Đuro je mučen tako, da su mu ustaše rezali meso s bedara i ranu solili.

Vidio sam sa nekolicinom zatočenika mjeseca decembra 1944, kako su se Luburić, Matković, Ljubo Miloš, Sojčić i Kordić zabavljali na taj način, što su 19-godišnju devojku Lončarević Maricu iz Plesma povalili golu golcatu na zemlju, noge joj raširili i palili cigaretama spolovilo, u koje su otresali pepeo.

Video sam, kako su ustaše prigodom likvidiranja djece u logoru bacili jedno dijete godinu dana staro u zrak, a drugi ga je ustaša dočekao na bajonet..."

Ustaše su čitave grupe interniraca ili lica koja su bila poslata u Jasenovac radi neposredne likvidacije ubijali na „Graniku" ili u okolini sela Gradine i Uštica koja leže na bosanskoj strani preko puta „Granika".

„... To je trajalo katkada po čitavu noć. Žrtve su čekale u „Glavnom skladištu" ili u nekoj drugoj zgradi ili pod vedrim nebom. Prije polaska ustaše su ih skinule do gola. Zatim su im ruke svezale na leđa žicom, a onda ih, privezane žicom jednoga za drugog dotjerale na „Granik". Ovdje je žrtva morala da klekne, a ustaše su joj na ruke privezale težak željezni teret u obliku koluta. Iza toga su udarili žrtvu maljem, čekićem ili tupom stranom sjekire po glavi, trbuh često rasporili mesarskim nožem, te bacili zatim leš u Savu..." (Z.s. Jovana Živkovića).

Likvidaciju u Gradini i Ušticama obavljali su ispočetka same ustaše, a od 1942 naterali su internirane Cigane da im u tom pomažu.

„... Ja sam bio zaposlen u Jasenovcu kao grobar od mjeseca decembra 1941 i znam da sam sa nekim drugovima pokopao dnevno oko 200—300 žrtava. Ubijanje se vršilo na

sledeći način: jame su bile veličine 3—8 m². Dok smo mi kopali grobove, ustaše su s poručnikom Mujicom na čelu vršili ubijanja nad žrtvama, koje su bile vezane žicama. Ubijali su ih maljem, udarajući ih po slijepoočnicama. Zatim su ubijali udarcima sjekira po vratu. Nadalje su ubijali metanjem drvenih klinova u usta. Klin se stavio u usta okomito, a tada bi ustaša udario sjekirom po bradi.

Katkada su pitale žrtve da li imaju rodbine, pa kad se ustanovilo da postoji među kojima rodbinska veza, silili su ih da se međusobno ubiju. Tako se dešavalo da je brat ubio brata, otac sina, kćerka majku, itd. Mnogima su rezali s leđa kajiše. Bio sam prisutan, kad je Mujica izrezao jednoj žrtvi na leđima kajiše kao uzde i onda ju tjerao okolo natežući je sa uzde. Mladi su ustaše pojedinim žrtvama rezali noseve i uši i među sobom govorili, da su ubili u borbi partizane i odrezali im noseve i uši. Te su odrezane noseve i uši spremali u rupčiće i trpali u džepove.

Žrtve bi pregledavali, pa kad bi ustanovili da žrtva ima zlatne zube, vadili su ih noževima." (Z.s. Egona Bergera)

„... Ja sam radio kao grobar na logorskom groblju samo 10 dana. Kroz to sam vrijeme pokopao lješine bez glave, bez ruku, sa razmrskanom glavom, sa istrgnutim prstima na rukama i nogama, sa čavlima zabodenim u grudi, sa odrezanim udovima, i lešine iznakažene modre od udaraca. Za ono sam 10 dana pokopao s drugovima oko 3.000 lješina, među kojima sam prepoznao lješine petorice grobara, koje su ustaše dotukli." (Z.s. Jakova Fincia)

„... Pred Božić 1944, i to jedne nedelje, video sam kako je oko 11 sati tjerano oko četrdeset golih žena i djece iz logora na „Granik" gdje im je Luburić nožem presekao vrat, a Prpić rasporio trbuh, te su ih bacili u Savu. Vidio sam drugom zgodom, da je vješao trideset i pet zatočenika a među njima i jednu ženu, koja je imala u logoru četvoro male djece. Djeca su prilikom njenog vješanja plakala za njom i hvatala joj se za suknju ali je Picilli jednu 6-godišnju djevojčicu udario nogom tako snažno, da joj je pukla lubanja." (Z.s. Franje Kosine)

Rekli smo već da su ustaše ubijale zatočenike na radu, pa u vezi s time navodimo iskaz svedoka Andrije Katalinića:

„... Kao brijač odlazio sam često na mjesto gdje se gradio tzv. „Novi nasip", te sam vidio kako ustaše udaraju radnike na nasipu kvrgastim batinama. One koje bi dotukle, bacale bi odmah u nasip. Jednom sam prilikom čuo kako se jedan ustaški stražar, stariji čovjek imenom Jozo, hvalio pred svima kako je njemu pravi užitak kad kolje partizansku djecu i kako on za zabavu pokolje svako veče 10—20 djece."

Zapovednici logora su često određivali da se neki internirci imaju pobiti na ime odmazde zbog nečijeg „teškog prestupka" koji se dogodio u logoru. Egzekucija se obavljala javno, u prisustvu svih interniraca, pa svedok Riboli opisuje ovako prizor koji je morao da gleda:

„. . . Majstorović, Polić i Maričić su se natjecali ko će od njih biti prvi. Žrtve su morale da kleknu pred njima taknuvši čelom zemlju, onda im je dželat ispalio iz revolvera metak u zatiljak. Ako smrt nije odmah nastupila, mašio se neko od njih za nož i prerezao žrtvi grkljan. Jednom je takvom zgodom ustaški zastavnik Matijević polizao toplu krv s noža. To je bilo tako odvratno, da su zatočenici okrenuli glavu ili oborili oči da to ne gledaju."

U logoru su bila i vešala na koja su vešani pojedinci i visili na njima po nekoliko dana, kao opomena ostalim internircima. Isto je tako postojao neko vreme u logoru i krematorijum, koji je bio izgrađen po naređenju Picilli-a. Ustaše su ovde spaljivale ljude, žene i decu. Svedoci navode, dalje, da je u Jasenovcu postojala mašina, u kojoj su ustaše gnječile ljude, kao i testere kojima su testerisala žive ljude.

Na kakve je sve ideje došla sadistička ćud ustaških koljača, pogotovu kad su bili napiti, prikazao je svedok Mato Šulina:

„. . . Saznao sam od prijašnjih starih logoraša očevidaca kako su ustaše jednoj trudnoj ženi rasporile trbuh i izvadile dijete, a drugoj netrudnoj otvorile trbuh, po joj to dijete u trbuh ugurale.

Sam se sjećam ustaše Horvat Mate, koji je uvijek kad se napio tražio žrtvu i nastojao da pronađe nov, originalan način mučenja, koji u praksi do tada nije primenjivan. Na svoje sam pak oči gledao kad su ustaše položile jednog zatočenika na nakovanj, te ga čekićma tukle kao da po njemu kuju, sve dotle dok nije podlegao."

Jedno od najtežih vrsta mučenja i ubijanja bilo je mučenje glađu i smrt od gladi.

Niže ćemo prikazati kako su ustaše celi Logor III C likvidirale na taj način što su ljude mučili glađu do smrti. Ovde ćemo pomenuti „Zvonaru", naročito mučilište određeno za tu svrhu. To je bila mala baraka bez prozora, na kojoj su bila staklena vrata, tako da se spolja moglo videti sve što se u njoj događa. Ustaše su zatvarale u nju žrtve, držeći ih bez hrane i pića po više nedelja. Njihove su patnje bile užasne, a iz barake je odjekivalo očajno zapomaganje: „Vodite nas, ubijte nas!" Ustaše su se, naročito Matković i Vica uživajući u mukama žrtava, šetali pred „Zvonarom" i smejali se.

Svedok Matko Devčić prikazuje ovako svoja opažanja o onima koje su ustaše izvele žive iz „Zvonare":

„... Svi su oni sada išli na strijeljanje nakon što su proveli neko vrijeme u mučionici zvanoj „Zvonara". Odanle su izlazili većinom potpuno plavi od batina, potrganih ili odrezanih ušiju i krvavi."

Glavni ustaški koljači.—Vjekoslav Luburić, zvani „Maks", bio je komandant „Odbranbenog zdruga", u čiju je nadležnost spadala i neposredna uprava koncentracionim logorima na teritoriji njegove jedinice. Na toj su se teritoriji nalazili svi koncentracioni logori za Jevreje — Jasenovac, Stara Gradiška, Đakovo, i dr. Za svoj rad bio je odgovoran Paveliću, i ovaj ga je zbog „zasluga" imenovao generalom.

Njegova jedinica sastavljena od probranih ustaških zločinaca davala je komandno osoblje i stražu za sve te logore; raspored ovih lica vršio je sam Luburić.

Luburić je dolazio u Jasenovac 2—3 puta mesečno i zadržavao se tu samo nekoliko dana, no i za to kratko vreme činio je toliko zločina, da su internirci strepili kada su čuli da je Luburić došao u Jasenovac.

Strašni su bili njegovi prvi raporti kad je primao nove transporte interniraca, njegovo urlikanje i psovke, koje je propraćao šamarima, kundačenjem, mecima iz revolvera ili klanjem. Obilazeći logor, vrebao je ne bi li otkrio kakav prekršaj „logorske discipline", ne bi li opazio da koji zatočenik kunja od slabosti, starosti ili bolesti i zbog toga zastajkuje u radu, ne bi li opazio da koji gladan internirac traži otpatke hrane ili ga ne pozdravlja propisno.

9 oktobra 1942 priredio je Luburić u Jasenovcu svečanost, gde je ustašama podelio zlatne i srebrne medalje koje im je Pavelić namenio kao nagradu „za zasluge".

Na tom je banketu Luburić, pijan kao i ostali njegovi „dužnostnici", održao govor i, prema iskazu jednoga svedoka, rekao doslovno ovo: „I tako smo vam mi u ovoj godini ovde u Jasenovcu poklali više ljudi nego Osmanlisko carstvo za cijelo vrijeme boravka Turaka u Evropi."

Prvi Luburićev zamenik bio je Matković Ivica.

Matković je bio krvolok kao i Luburić, ali je bio uz to i sadista, uživao je da muke što više produži, rugajući se pri tome bespomoćnim žrtvama.

Matković je određivao da se svi internirci moraju da postroje po grupama i da budu prisutni kod masovnih streljanja radi kazne; birao je sam žrtve u cilju da smanji brojno stanje logora, itd.

Treći po rangu u logoru bio je Hercegovac Miloš Ljubo.

I Miloš je bio neobično krvoločan i sadista. Uz to je bio još i manijak.

Svedok Milan Flumijani iskazao je o njemu:

„... Tek što smo stigli, nas sedamnaestorica, u Jasenovac u logor, ustaše su nas mlatili kundacima i doveli do „Ciglane",

gdje je Miloš Ljubo imao postrojene već dvije grupe, dok smo mi pristupili kao poslednja treća grupa.

Maričić je pitao Ljubu Miloša: „U koga da najprije nišanim?", a Miloš je odgovorio: „Gde ih ima više", i uperili su obe strojne puške na onu četrdesetoricu iz prvih dveju grupa i sve ih postrijeljali.

Potom je pitao prvog iz naše grupe, zašto je došao ovamo, a kad je ovaj odgovorio da je kriv zato što se rodio kao Srbin, ubio ga je na mjestu. Onda je izdvojio Jevreja advokata Laufera iz Zagreba, te ga je upitao šta je on, a kad mu je ovaj odgovorio šta je, pozvao ga je ovako: „Ja advokate volim, doði bliže" — i odmah ga ubio."

Kada je Miloš imao nastupe besa, pojahao bi konja i terao kasom po logoru, pucajući na internirce koji nisu uspeli da se blagovremeno negde sakriju.

Taj ustaški zlikovac imao je u zapovedništvu logora sobu koju je uredio kao nekakvu „ambulantu".

Kad bi došao nov transport Jevreja, Miloš bi navukao dugačku, belu lekarsku kecelju i poslao ustaškog stražara do novodošavših porukom da svaki Jevrejin koji je bolestan može doći na lekarski pregled.

Uvodio je zatim jednog po jednog bolesnika u tu „ambulantu", postavio ga uza zid, te jakim zamahom noža razrezao grlo, prerezao rebra i rasporio trbuh. On je tu „operaciju" nazivao „ritualno klanje Židova", te se njome, kako veli svedok Riboli, jako ponosio.

Ipak ga je nadmašio u krvološtvu Miroslav Filipović-Majstorović, koji je jedno vreme bio zapovednik Logora broj III, zatim zapovednik logora u Staroj Gradiški.

Filipović je bio franjevac. Istakao se prilikom strahovitih pokolja Srba, koje su ustaše izvršile u okolini Banja Luke, naročito u selu Gračanici, u leto 1941. Prve polovine 1942 došao je u Jasenovac, gde je ubrzo postavljen za ustaškog satnika, a decembra 1942 i za komandanta Logora broj III.

Evo kako svedok Riboli opisuje Majstorovića:

„... Upravo je nevjerovatno koliko je taj fratar bio krvav i krvoločan. Dok su na primjer Matković i Miloš već i po svom izgledu dali naslutiti što se u njihovoj nutrini krije, Majstorović je bio izvanredno sladak i prijazan, a kad bi se primio koljačkog posla, onda je u krvoločnosti bio nenatkriljiv. On je dugo vremena bio glavni izvršitelj masovnih klanja u Gradini, za koji bi posao na večer obukao neki zelenkasti kombinezon, a ujutro bi se vraćao sav krvav. Nijedan od drugih masovnih koljača u Gradini nije tako dugo izdržavao u tom poslu kao fratar Majstorović..."

Ja sam na svoje oči video sledeće: Pred zapovedništvom i pred časničkom blagovaonom, gde su stajali prostrti stolovi

da bi gladni zatočenici mogli videti kako se ustaški banditi dobro hrane, sjedio je Majstorović i ručao. Sjećam se dobro da je pred sobom pored ostaloga imao i zelenu salatu. Najedanputa pristupi mu jedan ustaša i nešto mu raportira. Majstorović mu izda neki nalog. Ustaša ode do glavne logorske kapije, dovede jednog zatočenika pred Majstorovića. Ovaj je s najvećim mirom odložio vilicu i nož, izvadio revolver i bez riječi ustrijelio jadnika, da bi zatim odmah nastavio s ručkom, a ustaši je samo rekao: „Zovi grobara".

Svedok Tomo Krkač opisuje pak Majstorovića ovako:

„... Gledao sam vrlo često za vrijeme svog boravka u Jasenovcu kako je Majstorović vlastoručno strijeljao zatočenike u tzv. javnim nastupima. Taj je Majstorović imao neku gumenu cijev, koju je znao katkada staviti na rane odakle je žrtvi tekla krv, i onda je tu krv sisao govoreći: „Hoću da se napijem komunističke (ili židovske) krvi".

Istražna komisija preslušala je ovog zločinca kad je posle oslobođenja zemlje pao u ruke pravde. Donosimo neke delove njegovog iskaza:

„... U Jasenovcu sam bio ustaški častnik i upravitelj logora od konca lipnja 1942 do kraja listopada 1942. Priznajem da sam lično kod javnih strijeljanja ubio oko stotinu zatočenika logora Jasenovac i Gradiška. Isto tako priznajem da su se za vrijeme moga upraviteljstva u logoru Jasenovac vršila masovna ubijanja u Gradini, ali ja u tome nisam sudjelovao iako sam za ta masovna ubijanja znao. Ispravljam se da sam kod tih masovnih ubistava prisustvovao, ali ih nijesam izvršivao. Ta masovna ubijanja dopuštao sam kao upravitelj, jer sam imao usmene naloge od Ljube Miloša, a još više od Matković Ivice, a katkada i od Maksa Luburića. U Gradini ubijalo se maljem, i to tako da bi žrtva morala sići u iskopanu jamu, našto je slijedio udarac maljem po glavi odostraga. Osim toga se ubijalo i strijeljanjem i klanjem. Kad su se vršile likvidacije žena i djevojaka u Gradini, znam, da su se nad mladima izvršila silovanja. O tome je određivao Matković Ivica, a silovanja su, koliko ja znam, vršili Cigani, i to Cigani grobari. Ja nisam vršio silovanje. Za moje vrijeme, po mom računu, likvidirano je u logoru Jasenovac 20—30.000 zatočenika. Posebno ističem, da je u početku ljeta izvršena u Jasenovcu likvidacija logora Đakovo. Tom likvidacijom rukovodio je Matijević Jozo, ustaški poručnik. Kod te likvidacije logora Đakovo računam, da je bilo pobijeno oko 2—3000 Židovki i njihove djece. Iz Jasenovca sam došao u logor Stara Gradiška koncem listopada 1942. Za gornje vrijeme događale su se i u logoru Stara Gradiška

masovne likvidacije, koje su se obično vršile izvan logora, tako na primjer u Mlaci, Jablancu, a otpremani su i u Jasenovac. Ovakvi veliki transporti za likvidaciju vršili su se po nalogu Matković Ivice. Na ovaj način otpremljeno je oko 2—3.000 ljudi.

16. IV. 1945 vratio sam se u Jasenovac, gdje sam ostao do konca. Znadem da su u to vrijeme vađene lješine zatočenika iz Gradine i spaljivane, kako bi se zametnuo trag počinjenim zločinstvima. Ja nisam sudjelovao u likvidaciji zadnjih zatočenika, nego samo u ekshumaciji."

Zapovednik radne službe u Jasenovcu bio je ing. Hinko Dominik Picilli. On je bio neograničeni gospodar celokupne logorske „radne sile". Picilli je nečovečno eksploatisao internirce, goneći ih da rade preko svojih sila. Obilazio je zatočenike po radionicama, odnosno po terenu na kome su radili, i gvozdenom batinom, koju je uvek imao sa sobom mlatio nemilosrdno radnike.

Picilli je naročito progonio nemoćne internirce kojima su lekari propisali poštedu pa je upadao u barake gde su se oni nalazili i terao ih je batinama i revolverom na rad.

On je bio proučio planove nemačkih peći za spaljivanje, te je naredio da se kod „Ciglane" sagradi peć, u kojoj su tri meseca spaljivani ljudi, žene i deca.

2) Pojedini masovni zločini

Osim već spomenutih zločina, prikazaćemo neke od masovnih zločina, naročito one kod kojih su u većem broju ubijani Jevreji. Zločinstva ćemo prikazati hronološkim redom, kako su vršena od osnivanja logora pa do njegovog oslobođenja.

Ovde će, međutim, moći biti prikazan samo manji deo tih zločina. Ustaše su najviše zločina počinili noću i tajno, pa o većini takvih slučajeva svedoci ne znaju ništa tačno ni u pogledu broja žrtava, ni u pogledu vremena i načina izvršenja zločina, iako su ustaše pri izvršenju nekih zločina prisiljavali zatočenike da im prisustvuju. S druge strane, broj onih koji su preživeli internaciju tako je mali, da nema očevidaca za veći deo počinjenih zločina u Jasenovcu.

Likvidacija Logora broj I i II u Jasenovcu. — Pomenuto je već da se prvi Jasenovački logor nalazio 12 km daleko od mesta Jasenovac, kraj sela Krapja. Posle nekoliko nedelja osnovan je i Logor broj II na reci Strugu, nedaleko od puta koji vodi iz Jasenovca prema Novskoj.

U novembru 1941 pretvorile su jesenje kiše čitav taj kraj u veliko jezero. Provizorni nasipi nisu mogli da odole vodenoj sili, pa su se ustaše pobojale da voda ne odnese i njihove stražare. Odlučili su stoga da ukinu oba ta logora, da demontiraju barake, a materijal i ljude presele u prostor „Ciglane" kraj Jasenovca i tamo osnuju novi logor.

Oko 15 novembra naredio je Luburić da se pokolju svi oni koji nisu bili u stanju da fizički izdrže dalji rad i napor oko preseljenja, pa je tom prilikom poklano od 6—700 lica.

Svedok Đuro Švarc opisuje ovako ove zločine:

„... Dne 14.X.1941 u petak pala je komanda da se niko ne smije maknuti iz nastambe. To je trajalo do oko 9 sati. Kad smo se cestom uputili prema „Lančari", stajali su kraj električne centrale velika plato kola, a na njima brdo lješina blatnih, golih, na pola obučenih, ispremiješane glave s nogama. Slika više nego grozna... Najedanput se pronio šapat da se u „Ciglani" ubija željeznim motkama i toljagama... Svi smo bili kao u nekom ludilu, takoreći već osjećali toljagu po glavi.

... Brzim koracima, ne gledajući ni lijevo ni desno, pošli smo prema pumpi. Pogled smo uprli k zemlji... Najednom sam se našao među samim lješinama strahovito izmrcvarenim, neke takoreći bez pola lica, a neke su se još micale. Stražar je pjevao. Spustili smo se brzo u šaht pumpe, da nestanemo takoreći s lica zemlje. Pumpa je bila natkrivena, ali se ispred krovića moglo vidjeti što se vani zbiva. Kad bi vidio da se koji teško ranjeni miče skočio bi stražar na njega i dotukao ga bakandžama, da su kosti prskale. Kada smo se vratili s pumpe trajalo je i dalje ubijanje u logoru. Luburić je šetao po „Lančari", valjda da prouči efekat koji je njegova akcija proizvela na zatočenike. Oko podneva nije bilo više onih lješina kraj kapije, nego samo koja zaostala cipela i lokve krvi. Luburić se šalio sa seljankama koje su prolazile. Dovikivao im je: „Ej curo mala".

Isti je dan naredio Luburić da se pokolju još 85 ljudi, jer su se usudili da mu uprave molbu da se poboljša hrana.

Miloš Ljubo je u isto vreme u Logoru broj II pobio sa drugim nekim ustašama oko 50 Jevreja, da bi uterao strah onima koji „neće da rade brzo".

Posle svih ovih pokolja preostalo je još oko 700 lica koja su morala po najvećem blatu i kiši prenositi grede, daske, alat i ostali materijal u sam Jasenovac. Kad je konačno selidba bila završena, ustanovilo se da je u životu ostalo samo 250 ljudi, pored zanatlija koji su se još oktobra preselili na „Ciglanu" i bili prvi internirci u Logoru broj III.

Utvrđeno je da je za prvih 6 meseci stradalo u Logorima br. I i broj II što od bolesti ili iscrpljenosti, a što od ustaškog metka ili noža oko 8.000 ljudi.

Zima 1941/1942. Ubijanje bolesnih i nemoćnih. — Prvih 250 interniraca smestile su ustaše u otvorene šupe „Ciglane", odelivši zasebno Srbe, zasebno Jevreje, zasebno Hrvate, stvorivši tako odeljenja III A, III B i III D.

Odmah posle toga počeli su dnevno pristizati transporti novih interniraca, pa kako nije bilo dosta prostora za smeštaj, novopridošli su spavali po tavanima „Ciglane" i „Lančare", ili pod vedrim nebom.

Eugen Kvaternik i Luburić stvorili su plan da se u Logoru III postepeno izgrade razne industriske i zanatske radionice i podignu barake za 3.500—4.000 ljudi, koji bi pretstavljali stalnu radnu snagu.

Pristupili su, pre svega, izolaciji logora od ostalog sveta.

U neposrednoj je blizini prolazila železnička pruga, a odmah iza nje glavni put, pa su putnici tako mogli videti šta se sve događa u logoru. Naredili su stoga, da se logor ogradi bodljikavom žicom i debelim zidom u visini od 3 metra. Pored toga, ustaše su evakuisale i Jasenovac i obližnja sela, da bi na taj način izolacija logora bila potpuna. Tek su tada prešli na izgradnju baraka za stanovanje.

Od decembra 1941 do kraja februara 1942 dovodile su ustaše iz Srema, Slavonije i Bosne skoro svakodnevno velike transporte muškaraca i žena u Jasenovac, da ih tamo likvidiraju. Bili su uglavnom Srbi, ali je bilo i Jevreja i nešto Hrvata.

Hinko Štajner i Egon Berger iskazuju saglasno da su ustaše odmah posle pretresa i pljačke otpremale te transporte, u kojima je bilo od 100 pa do 300 lica, na veliku ledinu koja se nalazi u blizini Velike Košutarice i tamo ih ubijali. Žrtve su ubijali sekirom ili maljem. 80 interniraca su čitavu zimu kopali rake i sahranjivali leševe pobijenih.

Gornji svedoci tvrde da je te zime pobijeno u Košutarici oko 50.000 ljudi. To su mogli utvrditi na taj način što su grobari pričali jedni drugima koliko su žrtava koji dan sahranili.

Često se klalo i u samom logoru:

„. . . Neke dane treba naročito istaknuti. Tako je na primjer na Badnjak 1941 osvanuo lijep zimski dan...

Toga dana određeno je samo jedno mjesto za dobivanje jela, i to „Ekonomija".

Kad su nam podjelili te cedulje, došla je kroz kapiju pred upravnu zgradu jedna velika grupa od više stotina zatočenika, koje prije nismo vidjeli. Poređali su ih u dva reda. Iza njih postavili su im se ustaše. Sjećam se dobro da su redovi išli od „Lančare" pa sve do „Stražare". Na vratima upravne zgrade stajao je Miloš gologlav, a oko njega časnici i ustaše. Ti novodošli bili su dobro hranjeni, djelom debeli i mnogi su imali krcate naprtnjače. Ustaše su ih golicali bajonetima. Ostalo mi je u pameti paklenski nasmejano lice jednog ustaše sa debelim crnačkim usnicama, koji je bockao jednog omanjeg čoveka u plećku. Mi smo straga gledali iz „Pilane" šta se događa. Počeli su ih klati jednog po jednoga nožem. Nismo uopće čuli glasa žrtava. Izvlačili su ih iz grupe pred Miloša. Grobarska grupa (kasnije tzv. grupa D) počela

je nositi mimo nas prve žrtve. Zatočenike koji su umirali ili bili ubijeni u našem logoru bilo je lako nositi. Ali ovi su bili ugojeni i kroz razderanu košulju tresli su im se trbusi. Neki su bili potpuno krvavi, da ih je bilo nemoguće raspoznati, a neki su jedva pustili kap krvi. Mi smo radi jela otišli prema „Ekonomiji" i tamo se poređali u dugačak red, ali uslijed novog rasporeda nije se davanje jela odvijalo brzo, a nosači su imali velike muke, jer su išli uz kraj ceste. Ti su ljudi izgledali kao Hrvati-katolici. Za jelo smo toga dana imali puru." (Z.s. Đure Švarca)

Zima 1941 i 1942 bila je neobično oštra. Usled vrlo slabe hrane i odeće, loših i hladnih stanova, obolelo je mnogo — većinom starijih — ljudi. Oni za ustaše nisu pretstavljali radnu snagu, pa su odlučili da ih likvidiraju.

Svedok Hinko Štajner navodi:

„... U siječnju 1942 bilo je u tzv. poštednoj bolnici oko 300 bolesnih zatočenika. Kako su zatočenici morali tada spavati po raznim tavanima ili pod vedrim nebom, a zima je bila oštra, obolelo ih je vrlo mnogo od raznih bolesti, pa je bolnica bila prepuna bolesnika.

Miloš Ljubo, Ivica Matković i Jozo Matijević istjerali su sve bolesnike jedne noći iz postelja, nabacali ih na saonice i odvezli na ledinu, gde su ih dotukli maljevima i poklali noževima."

Ovakvih likvidacija bolesnika bilo je i kasnije redovno sve do Oslobođenja.

Kako su internirci bili stalno gladni, tražili su kada u logoru nije gledao stražar, otpatke hrane, naročito oko kuhinje i smetlišta. Petorica su pokušala jednog dana u februaru 1942 da iskopaju nekoliko sirovih krompira koji su bili zakopani u zemlju. Zatekli su ih ustaški stražari i doterali zapovedniku Ivici Matkoviću, koji je odlučio da ih odmah kazni. Svedoci Hinko Štajner i Jakob Danon opisuju ovako njihovo kažnjavanje:

„... Matković je naložio da se svi zatočenici imaju postrojiti po grupama i prisustvovati izvršenju javne kazne nad ovom petoricom. Premda je bila najveća zima, morala su sva petorica da se svuku do gola, ustaše su im ruke svezali žicom na leđa te ih za ruke objesili. U takvom su položaju visili čitav jedan sat drhćući od zime, a tjelo im je poplavilo. Nakon jednog sata dao ih je Matković odvezati, a zatim je svu petoricu ustrijelio metkom u zatiljak i održao zatvorenicima govor u kojem im je zapretio još težom kaznom, ako se ponovi takav „zločin".

Spaljivanje. — Dosadašnje metode ubijanja postale su ustašama spore i komplikovane, a naročito se gubilo mnogo vremena u ko-

panju raka i sahranjivanju mrtvaca. Osim toga nije se zatirao trag zločinima. Po uzoru svojih nacističkih gospodara odlučile su ustaše da u Jasenovačkom logoru sagrade peć za spaljivanje leševa.

Posao oko izgradnje tih peći bio je poveren ing. Picilli-u. Odlučeno je da se izgrade dve peći: jedna kod „Ciglane" a druga u Gradini. Picilli je prikupio materijal i zidare, te je za kratko vreme bila gotova peć u blizini „Ciglane", koju su internirci prozvali „Picillijeva peć". Kad je izgradnja bila završena, Picilli je pobio sve zidare koji su gradili peć, da se ne bi saznala njegova tajna.

Ta je peć gutala svoje žrtve od kraja februara 1942 pa do maja iste godine, dakle skoro tri meseca, kad su je ustaše iz nepoznatih razloga srušile, tako da od nje nije ostalo ni traga.

Ustaše su u toj peći spaljivale najpre žene i decu, koje su dovodile iz logora u Staroj Gradiški i drugih logora. Tako su tri meseca stizali u Jasenovac kamioni puni žrtava i zaustavljali se u blizini magacina za cigle. Tu su ustaše iskrcavale žrtve, a onda ih odvodile pojedinačno ili u manjim grupama do neke prostorije u blizini peći, gde su ih svukle gole, udarcem po glavi onesvestile i bacile u peć. Odelo, obuću i ostale stvari su zatim slagali, sortirali i otpremali u magacine.

Egon Berger opisuje samu egzekuciju:

> „... Ja sam kroz neko vrijeme prisluškivao iz jedne radionice koja je bila u blizini krematorija šta se tamo događa. Čuo sam najprije zapomaganje, plač i vrisak, potom mukli šum kao da su se srušila teška željezna vrata. Iza toga je nastala tišina, plamen se pojavio iz kape peći, no za kratko vrijeme čuo se jauk i vrisak nove žrtve."

Ustaše su spaljivale u ovoj peći i internirce iz samog logora — većinom stare, nemoćne i bolesne. Njihov broj nije bio veliki, dok se, prema iskazima svedoka, broj žena i dece koji su dovedeni iz logora u Staroj Gradiški kreće oko 5.000, a broj žena i dece dovedenih iz drugih logora penje na 10.000.

Svi svedoci pretpostavljaju da su žrtve prvo onesvestili udarcima po glavi, te ih bacale u vatru u besvesnom stanju. Samo svedok Branko Balija tvrdi, da je čuo od ustaša da su bacali u peć i ljude pri punoj svesti.

Masovne likvidacije izvan logora. — Do sada smo govorili o likvidaciji onih žrtava koje su ustaše uvele u Jasenovački logor.

Međutim tokom cele godine 1942 dolazili su železnicom, kamionima ili peške veliki transporti ljudi, žena i dece, koje ustaše nisu uopšte uvele u Jasenovački logor, već su ih odmah prebacile preko Save, te ih tamo likvidirale. Broj tih žrtava znatno je veći od broja pobijenih interniraca.

Ubijanje marta 1942. — Svedok Jakob Finci prikazuje masovni zločin koji se dogodio u martu 1942:

„... U prvoj polovici mjeseca marta 1942 izvršili su ustaše čiji se identitet nije mogao ustanoviti, pokolj nad 3.000 zatočenika Jasenovačkog logora.

Klanje je trajalo 10 dana. Žrtvama su razmrskali glavu tupim predmetom, mlatili ih kolcima i željeznim šipkama u tolikoj mjeri, da su tjelesa bila crna i posve iznakažena. Zabijali su čavle u tijelo, rezali udove, itd. Kroz 10 je dana pedesetak grobara moralo da pokopa lješine na tzv. „groblju" izvan logora gdje su se događala zverstva."

Ubijanje Jevreja krajem 1942. — Krajem 1942 trebalo je da stigne u Jasenovac više novih transporta. Pošto nije bilo mesta, odlučile su ustaše da izvestan broj interniraca likvidiraju; izbor je pao na Jevreje.

Tri dana ustaški nadzornici kupili su noću po barakama stare, bolesne i nemoćne Jevreje, te su ih tako 19 novembra 1942 bili pokupili oko 800. Najpre su ih zatvorili u posebnu sabirnu prostoriju a onda ih jedne noći prevezli čamcima preko Save u Gradinu, gde su morali sami da kopaju svoje grobove, zatim su ih Cigani poklali i zakopali.

Likvidacija Logora III C. — Od marta 1942 pa do kraja iste godine bio je Logor III C stalno prepun ljudi, žena i dece koje su ustaše dovodile onamo radi likvidacije.

Ustaše su u prvom redu pokupili iz cele NDH sve Cigane — oko 40.000 lica — i dovele ih u Jasenovac. Smestili su ih između tzv. stare žice logora i velikog zida u severoistočnom kutu, na goloj ledini, pod vedrim nebom, ogradivši ovaj deo logora, koga su nazivali Logor III C, bodljikavom žicom.

Odmah po dolasku počeli su ih odvoditi u partijama u Gradinu i tamo ubijati, pa su ih, posle izvesnog vremena, sve pobili, osim manje grupe, kojoj su dodelili dužnost grobara, kasnije i dželata.

Na mesto pobijenih Cigana, dovodile su ustaše nove grupe interniraca, koje su takođe skoro svakodnevno odvodili na ubijanje, tako da je Logor III C tokom 1942 bio sabiralište za stotine hiljada žrtava, koje su tamo čekale na red da pođu u smrt.

Krajem novembra 1942 preostalo je u Logoru III C još samo 160 interniraca, većinom intelektualaca.

Zapovednik logora, Ivica Matković, odlučio je da ih ubije na taj način što će im uskratiti svaku hranu i piće, da bi tako video koliko dugo može čovek da živi bez hrane i vode. Pojačao je stražu i naredio ovoj da ubije svakoga ko bi se usudio da dobaci hranu onima u Logoru III C. Pored toga postavio je pred logorom veliku tablu s natpisom „Pjegavac", da zastraši ostale internirce a i same ustaše, da se ne približuju bodljikavoj žici.

Slabiji i nemoćni podlegli su već posle nekoliko dana ali ih je bilo četrdesetak koji su bili u životu i posle više nedelja. Oni su

bili izgrizli svu travu koja je bila u logoru, pa, izbezumljeni od gladi, počeli da jedu i ljudsko meso.

Svedok Nikola Kuhada iskazao je o tome sledeće:

„... Koncem 1942 radio sam na dezinfekciji boksova u jednoj baraki, udaljenoj oko 4 metra od Logora III C. Nalazio sam se na tavanu te zgrade i od znatiželje sam podigao par crepova na krovu i promatrao šta rade drugovi, zatvoreni u Logoru III C, kuda nitko više nije smio ući, gdje je postavljena ploča s natpisom: „Pjegavac."

Vidio sam kako su pojedini zatočenici trgali sa lješina mrtvih drugova meso i odmah ga jeli, jer već 17 dana nisu dobijali nikakve hrane."

Neki su svedoci posmatrali logor noću iz daljine, te dvojica — Brajer i Riboli — iskazuju da su videli kako internirci u Logoru III C peku meso umrlih drugova i jedu. To se moglo jasno raspoznati, jer je plamen osvetljavao ceo logor.

Kad je jedan od interniraca prijavio Ivici Matkoviću šta je video u Logoru III C, ovaj se kao lud smejao i odgovorio mu:

„... Ti bi kao intelektualan čovjek morao znati da je crkotina otrov od koga se brzo umire. Neka samo peku i jedu, prije će svi pocrkati. I tako mi to već predugo traje."

Međutim, ti internirci nisu umirali, već su pokušali da se jedne burne noći provuku između žica i bace u Savu. Ustaški su ih stražari opazili, pohvatali i podneli prijavu Matkoviću, koji naredio da se poslednjih 35 interniraca Logora III C noću utovare u kola i prevezu preko Save u Gradinu u jednu seljačku kuću. U tu su kuću neposredno pre toga zatvorili nekolicinu iz „Zvonare", gde su ih već duže vremena mučili glađu.

Doveli su tu i ovih 35 preživelih iz Logora III C, svukli ih gole i uterali u kuću, zabarikadirali sve prozore i vrata, pa su tako svi ovi nesrećnici posle nekoliko dana pomrli od gladi i zime.

Ono mesto gde je nekad stajao Logor III C, ustaše su naredile da se preore, da bi izbrisali svaki trag da je ovde nekad postojao logor u kome je na stotine hiljada ljudi, žena i dece čekalo danima i nedeljama na suncu i snegu, gladno, golo i boso, čas kada će krenuti u smrt, u kojoj su videli svoj spas.

Ponovno mrcvarenje Jevreja. — Svedok Rudolf Rihter iz Zagreba iskazuje ovo:

„... Jedne noći koncem prosinca 1942 prodrli su ustaše u sve barake, dizali Jevreje sa njihovih ležišta te ih po cičoj zimi terali iz baraka. Tu su ih mlatili toljagama, gazili čizmama, lomili im ruke, noge, rebra. Više je Jevreja preminulo od rana a mnogi je kasnije podlegao ozlijedama koje je zadobio te noći."

Kasnije se saznalo da je povod tome pokolju bio taj, što su stražari našli u logoru leš jednog ustaše, pa kako su u to vreme pobegla iz logora dva Jevrejina, sumnjale su ustaše na ove da su krivi za smrt ubijenog ustaše.

Pokolj dece. — Cele 1942 godine vrveo je Logor III C od dece koja su dovedena u Jasenovac zajedno sa svojim roditeljima.

Prilikom likvidacije mnogo je dece izgubilo svoje roditelje, pa su decu prigrlili internirci. Mnogi je tako logoraš sakrio kod sebe u baraci siroče bez oca i majke, hraneći ga onim što je sebi otkidao od usta.

Krajem leta 1942 opazio je Luburić da se na tavanima radionice i po barakama nalazi mnogo dece, te je naredio ustašama da pregledaju celi logor i pokupe svu decu.

Tako se otkrilo da se u logoru nalazi preko 400 dece muške i ženske od 4—14 godina. Luburić se posavetovao sa svojim „oficirima", te je na veliko čudo svih interniraca — naredio da se sva ta deca registruju i smeste u posebne prostorije. Našao je među internircima nekoliko učitelja i učiteljica, pa im je naložio da uče decu čitanju, pisanju i pevanju.

Tako je taj mali „dečji dom" postao jedina radost svih interniraca. Njihovo veselje nije dugo trajalo. Ustaše nisu bile zadovoljne rezultatima u vaspitanju dece. Činilo im se da se ovo ne čini u ustaškom duhu, a osim toga su ustanovili da su to većinom srpska ili jevrejska deca.

Kad je u Jasenovac stigao Luburić, prijavili su mu stvar, pa je ovaj naredio da se sva ta deca pobiju.

Ustaše su tu decu u grupama od 60—80 odveli u Gradinu, gde su ih zaklale i zakopale.

Represalije u junu 1944. — U junu 1944 pobegao je iz logora Ivan Volner, student iz Zagreba. Ustaše su ga uhvatile kod Dubice i tako premlatile, da je izdahnuo, a njegov su leš dopremili u logor. Sakupili su sve internirce, pa ih je ustaški natporučnik Dinko Šakić pozvao da odadu lica s kojima se Volner družio i koja su mu pomogla kod bekstva. Kad se niko nije javio, naredio je Šakić da mu donesu imenik u kome su bili popisani svi Jevreji. Iz toga imenika prozvao je 100 Jevreja, pa kad su ovi stupili pred njega, odabrao je od oka 25 lica i osudio ih je na zatvor u „Zvonari", — tj. na smrt od gladi. Prilikom proglašenja „presude", nasmejala su se dvojica što je jedan ustaša opazio i prijavio Šakiću. Ovaj je pozvao tu dvojicu k sebi, naložio im da kleknu te ih je ubio metkom u potiljak. Među onih 25 Jevreja koje su zatvorili u „Zvonaru" bilo je više intelektualaca iz Sarajeva: profesora, advokata, inženjera itd.

Pokolji u zimi 1944/1945. — Cele zime 1944/1945 tekla je na „Graniku" krv.

Svedok Ivan Rožman iskazuje:

„... U mjesecu prosincu 1944, prilikom nastupa kod večere, ustaše su prozivale zatočenike i to 150—200 ljudi dnevno, te ih zatvarali u barake pred „Zapovjedništvom" odakle su ih noću vodili gole, žicom vezane, na mjesto „Granik", tu ubijali i bacali u Savu.

Ja sam to gledao kroz čitavi prosinac iz moje nastambe na „Ciglani", jer je ta nastamba imala staklene prozore i jer sam ja dolazio oko 10 sati na večer sa rada iz „Stolarije". Iz moje nastambe vidio sam tačno kako je krvnik Frković ubijao na „Graniku" ljude, prerezavši im nožem grkljan i bacao ih u Savu. To sam mogao dobro vidjeti zato, jer je iza tog mjesta bila jaka električna lampa."

Tokom te zime, koliko se moglo na osnovu iskaza svedoka utvrditi, ustaše su počinile još sledeće masovne pokolje:

a) Pobili su oko 3.500 lica koja su se nalazila na radu u Jasenovačkom logoru;

b) Pijane ustaše silovale su redom oko 20 mladih žena koje su radile na „Ekonomiji", pa ih zatim zaklale i bacile u Savu;

c) Jedan transport od oko 15.000 radnika i seljaka, koji je prispeo u logor, ustaše su smestile u „Glavnom skladištu" i livadama oko njega, pa su ih postepeno likvidirale na „Graniku".

Konačna likvidacija. — Početkom aprila 1945 počela je velika ofanziva JA sa ciljem da konačno protera iz zemlje okupatora.

Ustaška uprava Jasenovačkog logora počela se pripremati za bekstvo. Luburić je odlučio da pre toga pobije sve internirce, a logor i mesto Jasenovac pretvori u gomilu ruševina i pepela.

Pre svog bekstva ustaše su htele da unište tragove svojih zločina. Formirale su stoga ekipe grobara, kojima su naredile da iskopaju sva groblja u logoru i izvan logora, i povade leševe poubijanih žrtava. Drugi su morali da podižu ogromne lomače. Na dno lomače stavljali su koks, nabacali na nj kosture, polivali sve to naftom i zapalili. Tako su tri nedelje buktale lomače, a internirci su posmatrali te požare. Svedoci koji su preživeli poslednje dane Jasenovca tvrde:

a) da je u to vreme stiglo nekoliko transporata interniraca iz Lepoglave, Stare Gradiške i drugih logora i zatvora. Ustaše su ih pobile na „Graniku" ili Gradini.

b) da je 20 aprila 1945 likvidirana jedna grupa od oko 470 lica.

c) da je tada stigla u Jasenovac grupa Sarajlija od oko 400 ljudi i da je i ona dotučena na „Graniku".

d) da je 21 aprila 1945 ostalo u logoru još oko 760 žena i devojaka koje su radile na „Ekonomiji" ili u kuhinji. Toga dana ustaše su ih povele u smrt. Duga povorka tih žena išla je u smrt pevajući. Pozdravljajući svoje drugove i opraštajući se s njima dovikivale su im: „Vi ostajte, mi idemo u smrt".

Sve su one istoga dana dotučene i bačene u Savu ili spaljene na lomači.

e) 21 aprila nastala je panika među internircima, pa se oko stotinu njih obesilo iz očaja po barakama i radionicama.

Tako je 22 aprila 1945 ostalo u Jasenovačkom logoru 1060 ljudi.

Ustaše su ih sve zatvorili u veliku fabričku zgradu kod „Ciglane" zakucale daskama sva vrata i prozore i postavile oko zgrade jake straže, da ne bi koji umakao.

Čitav dan i čitavu noć bile su sve ustaše zaposlene time da dižu eksplozivom u vazduh jednu fabričku zgradu za drugom, radionicu za radionicom, magacin za magacinom, baraku za barakom. Tako se čitav logor pretvorio u užarenu baklju, a njime se prolamala eksplozija za eksplozijom.

Ljudi zatvoreni u velikoj fabričkoj zgradi znali su da im preti sigurna smrt, da će ustaše i njihovu zgradu zapaliti i sve pobiti. Stoga su odlučili da sutradan provale zgradu i povedu goloruku borbu na život i smrt. Izabrali su za vođu Antu Bakotića. Svaki je istrgao iz zida ili vrata po neki predmet, te su tačno u deset sati ujutru 22 aprila 1945 razbili sva vrata i prozore i pojurili iz zgrade.

U poslednjem času oko 460 njih klonulo je duhom; mnogi su bili bolesni, stari ili tako nemoćni da nisu imali snage ni hrabrosti da provedu odluku u delo.

Onih 600 ljudi koje nije ostavila hrabrost, iako fizički slabi i iscrpeni patnjama u logoru, u čežnji za slobodom i životom prikupili su poslednje snage, napali ustaške stražare, nekoliko njih rukama zadavili i oduzeli im puške. Drugi su zgrabili gvozdene predmete ili cigle i potrčali prema istočnim logorskim vratima po putu koji vodi u Košutaricu. Na tom su putu morali da pređu prostor koji se nalazio između južnog ogranka velikog zida i reke Save.

Ovde su ustaše imale mnogo bunkera, a u svakom bunkeru po više mitraljeza te su iz njih kosili begunce.

Bili su ipak iznenađeni, jer nisu očekivali da će se goloruki internirci usuditi da ih napadnu, pa su zaboravili da zatvore istočna logorska vrata.

Tako se kod tih vrata odigrao konac borbe. Mile Ristić zadavio je rukama mitraljesca, koji je branio kapiju, oteo mu mitraljez i počeo da puca na ustaše.

60 interniraca moglo je da potrči kroz vrata i da se bekstvom spase u obližnjim šumama. Ostalih 520 je poginulo u borbi. One, pak, koji su ostali u logoru ustaše su pobile do poslednjeg — njih oko 460.

Koliko je žrtava ubijeno u Jasenovcu? — Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca krajem aprila 1945 spalile ili uništile sav materijal koji bi mogao pružiti podatke o broju žrtava koje su stradale u Jasenovcu. Međutim, da je taj materijal i sačuvan, ne bi se

ni iz njega mogli crpiti ni približni podaci o broju žrtava, jer ustaše najveći broj žrtava nisu uopšte uvodili u logor, a i od onih koje su uveli mnoge nisu registrovali.

Nije stoga moguće da se tačno odgovori na pitanje koliko je žrtava stradalo u Jasenovcu. Veoma je mali broj onih koji su iz logora pušteni na slobodu, a nema ih ni stotinu kojima je uspelo da se poslednjeg trenutka probiju iz logora.

Ipak se iz iskaza i tog relativno malog broja preslušanih svedoka a naročito iz broja nestalih Srba, Hrvata antifašista i Jevreja, koji su iz svojih domova odvedeni u internaciju i koji se nikad više nisu vratili svojim kućama, može zaključiti da je u Jasenovcu pobijeno oko 500.000—600.000 ljudi, među kojima oko 20.000 Jevreja.

Na najstrahovitiji način pobile su, dakle, ustaše u Jasenovcu jednu desetinu stanovništva NDH.

B) Logor Stara Gradiška

Ovaj logor bio je smešten u ranijem kaznenom zavodu u St. Gradiški, koji je od jeseni 1941 pretvoren u koncentracioni logor.

St. Gradiška udaljena je oko 38 km od Jasenovca. Ustaški zločinci premeštali su se svaki čas iz jednog logora u drugi i sprovodili u oba logora iste metode mučenja i ubijanja. Stoga se oba logora gotovo mogu smatrati kao jedan, pa se i u nekim ustaškim izveštajima logor St. Gradiška pominje kao deo Jasenovačkog logora — kao logor V.

Nećemo se stoga zadržavati duže na opisivanju ustaških zločina u tom logoru, već ćemo dati samo nekoliko karakterističnih slučajeva ustaške svireposti prema ženama i deci, kojih je u Staroj Gradiški procentualno bilo mnogo više nego u Jasenovcu.

Engleskinja Paulina Vajs izjavljuje o svom boravku u logoru Jasenovac i Staroj Gradiški sledeće:

> „... Dok sam ja boravila u logoru, osim svakodanjih pojedinačnih mučenja i ubistava, bilo je i mnogih masovnih likvidacija. Bio je dopremljen jedan transport sa Židovkama i djecom iz Sarajeva. Kad su otvorili vagon, u njemu su bili sami mrtvaci.
>
> Jednog dana ustaše su odveli sve Židove i pravoslavce iz njihovih baraka, i pobili. One koji su bili bolesni ili nemoćni, ubili su odmah u barakama. Tom zgodom stradalo je 6—800 ljudi.
>
> Često se događalo, da je na večer stigao koji transport, a već drugo jutro ti su ljudi nestali. Znalo se vidjeti čitave gomile zaklanih i iznakaženih ljudi.
>
> ... 22.XII.1942 bila sam smještena u ženski logor u St. Gradišku. U „Kuli" sam probavila preko 7 mjeseci.

Maja Buđon, neka Milka stara oko 22 godine, šef „šnajderaja", pa Božena, oko 16 godina, Nada Luburić (sestra Maksa) oko 18 godina, bile su krvnici „Kule". One su svoje žrtve klale i gušile po noći. Računam da su ih likvidirale oko 2000. Razna mučenja, kao batinanje i zatvaranje u samicu bez hrane, bila su svakodnevna.

Do 15.VII.1943 boravila sam u hrvatskom logoru, a toga dana otpuštena sam iz logora i vratila se kući."

Naročito su odabirali svoje žrtve među Srpkinjama i Jevrejkama.

Svedok Rozika Šinko izjavila je:

„... Koncem godine 1943 premještena sam u zloglasnu „Kulu", u kojoj je bilo većinom Židovki i Srpkinja. Te drugarice su uglavnom bile izgladnjele i izmorene od teškog poljskog rada koji su u ljeti i jeseni obavljale, pa kako sada u zimi za njih nije bilo posla, bile su zabavljene čihanjem perja. Kako to po naziranju naših tlačitelja nije bio dovoljno težak rad za zatočenice, počeli su sukcesivno sa likvidiranjem tih zatočenica. Danomice su ulazili u odeljenja zloglasni ustaški satnik Bosak sa još jednim meni nepoznatim ustašom, pa ustašice Nada Luburić, neka ustašica Maja (Buđon) i ustašica Božica Obradović, pravoslavka. Oni su izabirali žrtve i dali ih zaklati ili dotući u samici, a i same su prednjačile u klanju. Vidjela sam jednom kako je ustašica Maja naredila jednoj iznemogloj drugarici da se digne, a kad se ova nije mogla od slabosti i bolesti podignuti, zadavila ju je rukama. Pod konac moga boravka u logoru pojavila se još jedna nova mučiteljica u logoru, neka ustaškinja Vilma Horvat, koja je ubijala isto tako kao i napred prikazane".

Od ustaških zločinaca saslušan je Jakov Marković koji se nalazio kao stražar u službi u logoru od 1944 do likvidacije logora.

On iskazuje:

„... Strijeljanje se vršilo sa planskim rasporedom tako da smo po nekoliko stotina vodili na siječu drva i iz te partije strijeljali smo dvije trećine, a jednu trećinu vraćali u logor, i tako se radilo kod svakog strijeljanja. Zatočenici su sami kopali sebi jame gde smo ih ubacivali. Svakog zatočenika koji je pokušao da izvrši bjekstvo mi smo na licu mjesta izboli noževima, a majke koje su pokušavale da brane djecu udarali smo sjekirama i maljevima."

Zajedno sa svojim majkama dovođena su u logor srpska i jevrejska deca. Ova su deca doživela sudbinu svojih majki. Bez trunke samilosti ustaše su i njih mučili glađu, tukli i ubijali.

Svedok Ruža Rupčić, profesor, daje ovaj prikaz mučenja i ubijanja dece:

„... Dok sam bila u logoru, a naročito od meseca svibnja 1942 pa do konca godine, dovađali su ustaše čitave transporte žena i djece. Djecu su odmah od matera odijelili a matere poslali na rad u Nemačku ili, u koliko nisu bile sposobne za rad, ubili i majku i dijete. Djeca su bila u dobi od 2 mjeseca i mlađa, pa do 10—12 godina. Ishrana i postupak s djecom u logoru bio je strašan, i to tako da dojenčad uopšte nije dobivala hrane, nego je od gladi umirala, a ostali su dobijali presnu puru, od čega su dobili proliv tako, da su im ispadala creva. Djeca su spavala na podu, gotovo potpuno gola, tako da su dnevno u velikom broju umirala, 30—40 djece dnevno. U mjesecu srpnju 1942 izdvojili su ustaše oko 2000 djece, navodno nesposobne za život, te ih nabacali kao cepanice u jednu sobu i pogušili ih cijanom. Zdraviju djecu, koja su bila otpornija, odvojili su, i djeca su dalje životarila i umirala, kako je prije spomenuto. Ostatak djece konačno stavili su u jedan transport i poslali u Jasku.

Kad su djeca umirala, bacali su lješine djece na dvorište na jednu hrpu, odakle su ih grobari odneli na groblje. No dogodilo se, da su pojedine lješine ostajale i po nekoliko dana na dvorištu".

Svedok Oto Langfelder iznosi ovaj događaj:

„... Godine 1942 u junu mesecu došla je jedna komisija na pregled logora. Tom prilikom smještena su djeca do jedne godine u ustašku bolnicu. Čim je komisija otišla, smjesta su djeca poklana".

Svedok Edo Dolinar ceni da je u logoru nastradalo 6—7.000 dece.

Svedok Vinko Zadravec navodi u svom iskazu da su ustaše oko 22 oktobra 1944 pobili oko 200 dece. Bila su to poslednja deca koja su se još nalazila u logoru.

Glava IX

Protivjevrejsko zakonodavstvo

Ustaški protivjevrejski zakoni prosta su kopija nacističkih zakona, tu i tamo još pooštreni. Kao i njihovom uzoru, ciljevi ovih zakona bili su pljačka jevrejske imovine i ponižavanje Jevreja. I pored sve svoje svireposti ustaški protivjevrejski zakoni samo su bledi odraz strahota koje su se zbile u stvarnosti.

U ovom poglavlju navedene su najznačajnije ustaške zakonske odredbe i naredbe donesene za čitavo područje NDH. Posebno je

bilo govora o nekim od tih zakonskih odredaba kod prikaza pojedinih vrsta zločina kojima su imale da budu „zakonski" osnov. Odvojeno će se izložiti i zakonodavstvo koje se odnosi na pljačku jevrejske imovine.

Prvi ustaški protivjevrejski zakoni kojima se reguliše nov položaj Jevreja jeste Zakonska odredba o državljanstvu od 30.IV.1941. Toj Zakonskoj odredbi sledi zatim, jedan za drugim, niz drugih zakona i naredaba, kojima su za kratko vreme od Jevreja stvoreni građani niže vrste.

Pomenuta Zakonska odredba utvrđuje dve vrste građana: državljane i državne pripadnike. Državljanin može biti samo onaj koji je „arijskog" porekla, i samo je on nosilac političkih prava.

Istoga dana, tj. 30 aprila 1941, proglašene su i Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Prva odredba ustanovljuje koje će se lice smatrati Jevrejinom, a ujedno određuje osnivanje „Rasnopolitičkog povjerenstva" koje „donaša i mijenja predloge u svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti".

Druga odredba zabranjuje: 1) sklapanje braka između „arijaca" i „nearijaca"; 2) vanbračni polni snošaj osobe koja nije „arijske" krvi sa ženskim licem „arijskog" porekla. Za prekršaj ovog propisa određena je čak i kazna smrti; 3) zaposlenje ženskog lica „arijskog" porekla ispod četrdeset i pet godina u kućanstvu „nearijca"; 4) vešanje hrvatske državne i narodne zastave i isticanje narodnih boja i amblema od strane Jevreja; 5) određuje da se stavljaju van snage sve promene prezimena Jevreja izvršene posle 1.XII.1918, te da se ova imaju zameniti prvobitnim prezimenima.

Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4.VI.1941 zabranjuje Jevrejima „svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu".

Pored zakonskih odredaba i naredaba koje je izdavao „poglavnik", odnosno vlada i pojedini ministri, postojao je ceo niz drugih diskriminatornih odredaba koje su izdavale niže ustaške vlasti i kojima su se Jevrejima oduzimala prava ili nametale razne obaveze, kao na primer uvođenje policiskog časa za Jevreje, zabrana kretanja u izvesnim delovima grada, zadržavanje u parkovima, posećivanje javnih lokala, zabrana sastajanja u privatnim stanovima itd.

Spomenućemo samo još Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika „Nezavisne države Hrvatske", s obzirom na rasnu pripadnost od 3 maja 1945 koja pokazuje svu bedu, kukavičluk i podlost Ante Pavelića.

Pošto je sa svojim ustaškim banditima pobio gotovo 100% Cigana i 85% Jevreja u NDH; pošto su još nekoliko dana ranije ubili u Jasenovcu i drugim logorima i mestima i poslednjeg Jevrejina do

koga su mogli doći; u trenutku kad je Jugoslovenska Armija stajala već pred Zagrebom, a Pavelić neposredno pred svojim bekstvom, on objavljuje „da prestaje među pripadnicima NDH svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti" i da „sve zakonske odredbe prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu moć".

Sa neverovatnim cinizmom objavljuje ovaj zlikovac ravnopravnost svojim pobijenim žrtvama.

Glava X

Oduzimanje imovine od Jevreja

Nacističko-ustaški plan o progonima Jevreja u NDH predvideo je u prvoj etapi tih progona, kao glavni zadatak, pljačku jevrejske imovine.

Stoga se prva zakonska odredba protiv Jevreja, od 18.IV.1941 bavi jevrejskom imovinom, proglašujući ništavnim pravne poslove između samih Jevreja, kao i Jevreja i nejevreja, a među prvim hapšenicima nalaze se imućni Jevreji, da bi se prisilili na izručenje njihove imovine.

Službeno se naglašava da se Jevrejima oduzima imovina u opštem interesu hrvatskog naroda, pa pomenuta Pavelićeva odredba nosi ime Zakonska odredba o čuvanju hrvatske imovine, a Zakonska uredba o podržavljenju u uvodu obrazlaže da je svrha oduzimanja imovine Jevreja „obnova narodne privrede". U stvari, opljačkana jevrejska imovina služila je Paveliću kao glavni izvor iz koga je crpeo sredstva da plaća svoje nenasite zločinačke ortake, odnosno Pavelić je tim svojim ortacima prepustio da po miloj volji pljačkaju Jevreje. On je doduše, licemerno u svojoj Izvanrednoj zakonskoj odredbi i zapovijedi od 26.VI.1941 zapretio „da će biti stavljen pred prijeki sud svatko tko bi uopće bilo kada izvršio bilo kakvo nasilje nad životom ili nad imovinom bilo koga državljanina ili pripadnika NDH", ali nikad nijedan ustaša ne samo da nije bio pozvan na odgovornost pred sud što je gonio ili opljačkao Jevreje, nego su pljačkaši uživali svu podršku ustaških ustanova.

O tim pljačkama koje su vršile pojedine ustaše ili sitnije ustaške organizacije na svoju ruku i za svoj račun bilo je već reči. Ovde ćemo govoriti o „legalnoj" pljački, tj. pljački organizovanoj od samih ustaških centrala, pljački zasnovanih na ustaškom zakonodavstvu, izlažući uzgred i samo zakonodavstvo ukoliko se odnosi na oduzimanje imovine od Jevreja.

Kratko vreme posle obavljene prijave imovine na osnovu Zakonske odredbe o obaveznoj prijavi imetka Židova od 1 maja 1941, kojoj je bila svrha evidencija jevrejske imovine radi njene što temeljnije pljačke, slede radi ostvarenja te svrhe:

Odredba „Državnog Ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu" od 27.VIII.1941 koja određuje da gradska poglavarstva i kotarska pretstavništva preko upravitelja preuzmu i upravljaju svim jevrejskim stanbenim zgradama i imanjima.

Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova od 9.X.1941 prema kojoj „Državno ravnateljstvo za ponovu" može po svojoj slobodnoj oceni podržaviti imovinu svakog Jevrejina.

Dok ova Zakonska odredba još predviđa fakultativno podržavljenje uz naknadu ili bez naknade, Zakonska odredba pod istim imenom od 30.X.1942 podržavljuje bez izuzetka svu imovinu živih Jevreja kao i onih koji su umrli posle 10.II.1941, i to bez ikakve naknade.

Po § 2 ove Odredbe, predana je podržavljena imovina na upravu ministarstvu državne riznice.

Po § 6 iste Odredbe, Jevreji su bili obavezni predati tom ministarstvu ne samo hartije od vrednosti, uložne knjižice, dragocenosti i plemenite metale, nego i ćilime, predmete umetničke vrednosti i slično. Sve police osiguranja života osiguravajuća društva bila su dužna preneti na državu.

Posle 30 oktobra 1942 nijedan Jevrejin nije mogao imati nikakvu drugu svojinu, osim najnužnijih predmeta za ličnu upotrebu.

Kod sprovođenja tih zakonskih odredaba bio je postupak ovaj:

Kuće i objekti raznih verskih i socijalnih jevrejskih ustanova, ukoliko nisu varvarski uništeni, predani su na upravu pojedinim ustašama, koji su tu upravu smatrali čistom sinekurom. Ubirali su, doduše, ceo prihod, ali nisu plaćali gotovo nikakav porez, niti vršili najnužnije popravke, tako da je veliki deo stanbenih zgrada posle odlaska ustaša ostao u derutnom stanju.

U većim gradovima veliki broj stanbenih zgrada, i to najboljih, upotrebljen je za razne okupatorove i ustaške urede. I u tim su zgradama upropašćene sve instalacije.

Od leta 1941 do početka 1943 imenovale su ustaške vlasti u svakom jevrejskom industriskom i trgovačkom preduzeću „poverenika". Iz ustaških arhiva ustanovljeno je da su poverenici bili gotovo isključivo ustaše. Naišlo se na bezbroj dopisa i beleški o telefonskim razgovorima iz kojih se vidi da su visoki ustaški funkcioneri i ustanove naređivali da se ovom ili onom „zaslužnom" ustaši preda uprava kog većeg jevrejskog preduzeća.

Posle donošenja Zakonske odredbe o podržavljenju jevrejske imovine prešlo se na rasprodaju uzapćene imovine — pokretne i nepokretne. Dok su nepokretnosti vrlo nerado kupovane, dotle su se ustaše grabile za kupovinu pokretne imovine i jevrejskih preduzeća.

Velika industriska preduzeća poklonila je ustaška vlast jednim delom svojim „zaslužnim" organizacijama. Tako je na pr. „Poglavnikova tjelesna bojna" primila na dar fabriku bonbona „Union" u Zagrebu, itd.

Trgovačka i zanatska preduzeća oduzeta Jevrejima predana su ustaškim ili — tačnije — poustašenim organizacijama: „Hrvatskom Radiši" i „Napretkovim Zadrugama" da ih rasprodaju. Iz arhive raznih ustaških vlasti utvrđeno je da su ta preduzeća — opet na „visoke preporuke" — tobože „prodana" — u stvari poklonjena raznim ustašama.

Tako su sva ta preduzeća rasprodata, a da praktično takozvana NDH nije u svoje blagajne primila gotovo ništa.

Gotovina po bankama ili uložnim knjižicama utrošena je ili je devalvacijom kune propala.

Zlato i dragocenosti odvukli su delom Nemci, a delom pokrali visoki ustaški funkcioneri, koji su velike količine otpremali u inostranstvo. Utvrđeno je da je u sefovima „Hrvatske državne banke" bilo na čuvanju zlata i dragocenosti u velikim količinama, što je sve „blagovremeno" nestalo.

Glava XI

Uništavanje kulturnih i verskih objekata

Nemci i ustaše nisu se zadovoljili samo fizičkim istrebljenjem Jevreja u NDH, već su odlučili da zatru svaki trag svega što je jevrejsko. Spaljivali su jevrejsku versku i ostalu literaturu, uništavali arhive i matične knjige jevrejskih veroispovednih opština, a naročito su se okomili na jevrejske hramove i grobove. U svojoj potpunoj amoralnosti smatrali su takvu delatnost kulturnom manifestacijom koju treba ovekovečiti i objaviti svetu pa su publikovali reportažu i fotografije o uništavanju hramova i grobova.

Tako „Pretsedništvo vlade — državni izveštajni i promidžbeni ured NDH" upućuje dopis 4.IV.1942 br. 52—93 Gradskom poglavarstvu u Karlovcu u kome kaže:

> „... 10 ožujka o.g. zamolili smo vas da snimite rad oko rušenja židovske bogomolje i ujedno da nam pošaljete skicu vanjskog izgleda zgrade prije rušenja. Molimo da našem traženju što žurnije udovoljite."

U brošuri „Židovsko pitanje" objavljuje se slika koja prikazuje rušenje jevrejskog hrama u Zagrebu. Iz komentara koji je dodan slici proizilazi da su rušitelji bili ponosni svojim delom i da su želeli time dati potstrek za rušenje svih hramova u zemlji.

Svi jevrejski hramovi u NDH bili su potpuno opljačkani, dobar deo do temelja porušen. Ukoliko koji nije uništen, upotrebljen je kao magacin, štala, garaža i t.sl. Isto su tako potpuno uništena ili delimično oštećena jevrejska groblja u NDH.

Pljačkanje i uništavanje ovih nisu delo pojedinaca, već su vršena po naređenjima centralnih ustaških organa.

Nenaknadivu štetu pričinili su ustaše i Nemci odnošenjem i spaljivanjem jevrejskih matičnih knjiga, dokumenata, arhiva, biblioteka. Pomenućemo ovde samo najteži gubitak: u Dubrovniku su SD-ovci i ustaše pored drugih stvari odneli i matične knjige, započete godine 1408 i istoriski neobično važnu opštinsku arhivu koja je sadržavala dokumente od godine 1687.

TREĆI DEO

SLOVENIJA

Na teritoriji današnje NR Slovenije živelo je do 1939 godine blizu 1.000 Jevreja, skoro devet desetina od toga broja u Prekomurju, gde je najveća jevrejska veroispovedna opština u Murskoj Soboti brojala oko 720 duša.

Posle napada Nemačke na Poljsku 1939 godine, poučeni tragičnom sudbom Jevreja u ranije okupiranim zemljama, slovenački Jevreji sklanjaju se delom u Hrvatsku i Srbiju, delom u inostranstvo — većinom u Mađarsku. Pred sam napad Nemačke na Jugoslaviju na teritoriji Slovenije — ne računajući tu Prekomurje — nije ostalo više od 30—40 lica. Jedino u Prekomurju koje su posle okupirale mađarske trupe, ostao je, odnosno vratio se kasnije iz Hrvatske i Mađarske, znatan broj Jevreja.

Sudbina svih slovenačkih Jevreja, izuzev onih koji su pobegli u inostranstvo ili su se nalazili u Ljubljanskoj provinciji, pod italijanskom okupacijom, bila je na kraju ipak ista: oni su skoro stoprocentno istrebljeni od strane okupatora i njihovih pomagača.

Jevreji koji su ostali pod italijanskom okupacijom internirani su u italijanske koncentracione logore, odakle se, posle rata, izvestan broj vratio svojim kućama.

Jevreji koji su ostali u delu Slovenije okupiranom od Nemaca deportovani su sa Slovencima najvećim delom u Srbiju jula 1941 godine. Oni su tokom 1941—1942 godine zajedno sa slovenačkim Jevrejima koji su pre aprila 1941 godine prebegli u Srbiju, zajedno sa svim ostalim Jevrejima u Srbiji, pobijeni do poslednjeg čoveka, žene i deteta.

Ista je bila i sudbina slovenačkih Jevreja koji su pre aprila 1941 godine prebegli u Hrvatsku. I oni su stoprocentno istrebljeni u ustaškim logorima Jasenovcu i Staroj Gradiški.

Jevreji u Prekomurju, koji su se nalazili pod mađarskom okupacijom trpeli su progone od mađarskih fašista kao i ostali jugoslovenski Jevreji u oblastima okupiranim od Mađara. Naročito je mno-

go ljudi stradalo na prinudnim radovima u Ukrajini, Mađarskoj i na Borskim rudnicima. Većina je, međutim, ostala sačuvana do ulaska nemačkih trupa u Mađarsku u proleće 1944 godine.

20 aprila 1944 godine internirani su svi Jevreji iz Prekomurja, odvedeni u sabirne logore u Mađarskoj, a odatle zajedno sa ostalim Jevrejima Bačke, Baranje i Međumurja, prebačeni u nemačke logore smrti i tamo najvećim delom pobijeni.

Od blizu 1.000 slovenačkih Jevreja ostalo je u životu nepunih stotinak lica. To su bili skoro isključivo oni koji su uspeli da pobegnu u inostranstvo, najvećim delom u Mađarsku, gde su živeli krijući se od vlasti i dočekali oslobođenje od Crvene Armije.

ČETVRTI DEO

OBLASTI JUGOSLAVIJE POD ITALIJANSKOM KONTROLOM

Uvod

Tokom aprila 1941 okupirala je italijanska vojska kao deo svog plena Dalmaciju, delove Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, zatim Crnu Goru, delove Kosmeta i Makedonije.

Jedan deo tih zaposednutih oblasti Italija je maja 1941 „anektirala" (tzv. „I zona" i „Ljubljanska provincija"). Za pogranične delove Hrvatske, Bosne i Hercegovine Italija je izjavila da će ih iz strateških razloga držati zaposednutim, ali da ih priznaje sastavnim delovima NDH (tzv. „II zona"). Delove Kosmeta i Makedonije pripojila je svom protektoratu Albaniji, a Crnoj Gori, posle neuspeha da se stvori marionetska vlada, postavljen je za guvernera italijanski general Alessandro Pirzio-Biroli.

Pre rata živeo je u tim oblastima samo neznatan broj Jevreja. Od aprila 1941 Jevreji iz ostalih jugoslovenskih krajeva, naročito iz NDH, beže u te oblasti, da bi se spasli od progona Nemaca i ustaša. Ove jevrejske izbeglice prebacuju se po pravilu bez isprava ili sa falsifikovanim ispravama. Italijanske okupacione vlasti vraćale su vrlo često izbeglice natrag na teritoriju NDH.

O bedi ovih izbeglica i o postupku italijanskih okupacionih vlasti prema njima daje sliku izveštaj zapovednika odeljka italijanskih karabinijera u Sušaku od 8.VIII.1941, pronađen u arhivi riječke prefekture, koji u prevodu glasi:

> „... Poslednjih dana učestalo je prelaženje preko granica jevrejskih porodica iz unutrašnje Hrvatske na okupirano područje. Izbeglice Jevreji stižu potpuno opljačkani. Poslednjih stotinu dinara koje im nisu otele ustaše oduzimaju im oni koji su im pomorskim ili kopnenim putem olakšali prelaz preko granice..."

Karabinijerski izveštaj završava:

„... Jevreji pronađeni od italijanskih vlasti u pograničnim mestima ili na Sušaku bivaju redovno prisiljavani da se vrate na hrvatsku teritoriju, uprkos njihovog krajnjeg otpora. Ta mera — koja se u većini slučajeva upotrebljava protiv siromašnih, dok se bogatašima lako dozvoljava da ostanu na italijanskoj teritoriji — nailazi na negodovanje, i pogođene tom merom dovodi u vrlo težak položaj."

Uprkos svim ovim teškoćama prebeglo je u oblasti koje su se nalazile pod italijanskom kontrolom oko 4.500 jugoslovenskih Jevreja, od kojih 2.000 u „I zonu", oko 2.000 u „II zonu", a ostatak u Crnu Goru i Kosmet.

Glava I

Do kapitulacije Italije

1) „I zona"

Sušak. — Na Sušaku živelo je pre rata oko 200 Jevreja. Odmah posle okupacije Sušaka italijanske okupacione vlasti vršile su racije danju i noću po ulicama i u javnim lokalima, privatnim stanovima i radnjama, pohapsile većinu sušačkih Jevreja i odveli ih u koncentracione logore ili konfinirali u Italiji.

Isto su tako italijanski fašisti još prvog dana po ulasku na Sušak upali u tamošnji jevrejski hram i opljačkali ceo njegov nameštaj i predmete bogosluženja. Prostorije hrama upotrebljavali su posle kao kasarne.

Split. — Do 6 aprila 1941 živelo je u Splitu 415 Jevreja. Tokom italijanske okupacije prošlo je kroz Split oko 2.000 jevrejskih izbeglica, od kojih su Italijani oko 500 prebacili na Korčulu, a oko 1.100 odveli u koncentracione logore u Italiji. Do kapitulacije Italije ostalo je u Splitu 7—800 Jevreja, oko 400 splitskih i 3—400 izbeglica.

Fašističke vlasti šikanirale su izbeglice na razne načine, vršile kod njih premetačinu, svaki čas pozivale na saslušanje, pretile im izgonom i odvodile ih u logore. Česti su bili slučajevi iznude pretnjom da će ih internirati ili predati ustašama.

12 juna 1942 izvršila je italijanska rulja, u kojoj se nalazio i veliki broj fašista i italijanskih vojnika, napad na splitski hram.

O tome zločinu dao je splitski prefekt Dr. Paolo Zerbino „Vladi za Dalmaciju" aktom od 14.VI.1942 br. 263/V ovaj izveštaj:

„12.VI.1942 bacio je nepoznat izvršilac bočicu mastila na mramornu ploču koja je podignuta za uspomenu na ulazak italijanske vojske u Split. Na to je istoga dana, oko 6.30 sati uveče, veliki broj fašista iz bataljona „Toskana", predvođen od svojih oficira, otišao u mjesnu sinagogu i svu je

devastirao, od namještaja napravio lomaču na Narodnom trgu, a mnoge stvari od vrednosti opljačkao. Svi Jevreji koji su se u tom času nalazili u sinagozi premlaćeni su. Jevrejina trgovca Klucu Ferdinanda udarili su kundakom puške po glavi i teško ga ozlijedili, tako da je morao biti prevezen u bolnicu radi lečenja. Ispreturali su takođe jevrejske stanove, a mnoge predmete izbacili na ulicu i spalili na lomači koja je gorela na Narodnom trgu. U ulici „Svi Sveti" jedna grupa fašista i nekoliko članova „GIL"-a razbili su izlog parfimerije „Luksol" Jevrejina Luksića, kao i trgovine „Pia"... Intervencijom nekolicine karabinijera i mjesnih trgovaca sprečena je pljačka tih trgovina, ali ne izloga, koji su sasvim opljačkani, te je iz njih doslovno sve odneseno. U Šubašićevoj ulici devastirali su trgovinu sitne robe Jevrejina Markusa Fincija, opljačkavši mnogo robe.

Zapaženi su neki vatrogasci pa i agenti javne bezbednosti koji su sledili primjeru fašista u pustošenju, a takođe i vojnici kr. vojske, kojih je, s obzirom na doba dana, bilo mnogo po gradu."

Gornji izveštaj prefekta Zerbino-a nepotpun je. Svedoci preslušani od naših vlasti upotpunjuju sliku. Pored hrama, opljačkane su i kancelarije Jevrejske veroispovedne opštine. Rulja je uništila tom prilikom i gvozdenu kasu u kojoj su čuvani skupoceni istoriski dokumenti, a zatim je još istoga dana demolirala i opljačkala sve jevrejske radnje i oko 60 jevrejskih stanova.

Streljanje talaca na Korčuli. — Pre rata nije bilo stalno nastanjenih Jevreja na Korčuli. Tokom okupacije skupilo se na Korčuli 496 jugoslovenskih Jevreja. Izbegli su onamo delimično sami, a delimično su ih prebacile italijanske vlasti i tamo konfinirale.

U drugoj polovini juna 1943 izvršili su partizanski odredi napad na italijansku posadu kod sela Čare. Za odmazdu streljali su karabinijeri stanice Vela Luka, pod vođstvom poručnika Giuseppe Gaetane-a, 24 juna 1943 tri meštanina, a 25 juna pet meštana i tri Jevrejina.

2) „II z o n a"

Odgovornost Italije za ustaške zločine. — U „I zoni", kao području koje je Italija „anektirala", bile su sve vlasti — i vojničke i civilne — italijanske. U „II zoni", kao formalnom sastavnom delu NDH, dozvolili su Italijani da postoje organi civilne uprave NDH. Stvarno je ova vlast i u tim samo privremeno okupiranim teritorijama bila u rukama italijanske okupacione vojske, koja je ustaškim organima prepuštala da obavljaju samo neke nevažne administrativne poslove. Tek povremeno, kad i dok im je to konveniralo, dozvoljavali bi Italijani ustašama veću ingerenciju, ali samo u

pravcu vršenja zločina protiv Srba, Hrvata antifašista i Jevreja. Za sve te zločine odgovorne su italijanske okupacione vlasti.

Ova odgovornost proizilazi iz odredaba Haških reglementa.

Prema čl. 42 aneksa Haške konvencije smatra se neko područje okupiranim kad je stvarno podvrgnuto vlasti neprijateljske vojske. Neosporno je i notorno da je italijanska vojska okupirala u aprilu 1941 područje tzv. „II zone" i da je tu ostala sve do svoje kapitulacije i vršila stvarnu vlast, — ukoliko pojedini delovi tih teritorija nisu bili oslobođeni od NOV. Tako je, na primer, italijanska vojska vršila kontrolu kretanja građanstva, izdavanja putnih dozvola, preuzela je, dalje, da osigura javni mir, itd. Uopšte, nijedna važnija akcija ustaških vlasti na tom okupiranom području nije se smela obaviti bez znanja i odobrenja italijanskih vojnih vlasti.

Po čl. 43 i sledećih aneksa Haške konvencije, okupator je dužan da na okupiranom području do najveće moguće mere čuva javni mir i poredak. Dozvoljavajući ustaške zločine, koje su uvek mogli lako da spreče, italijanske okupacione vlasti su očigledno doprinele vršenju tih zločina.

Odgovornost italijanskog okupatora za ove ustaške zločine ne umanjuje okolnost da su Italijani područje „II zone" formalno priznavali sastavnim delom NDH. Okupator ne može izbeći svoje obaveze prostim stvaranjem neke nove vlasti nad okupiranim područjem, jer suverenitet nad tim područjem ostaje in suspenso posle prestanka ranije državne vlasti, sve do zaključenja mira, a do tog vremena vrši tu vlast, sa svima pravima i obavezama, sam okupator kao međunarodnopravni vršilac uprave. Ako je, dakle, Italija još pre odluke mirovne konferencije predala vršenje vlasti ustašama, učinila je to na sopstvenu odgovornost, i snosi tu odgovornost u punoj meri za sve postupke vlasti na koje je upravu prenela kao da ih je sama izvršila.

Izdavanje Jevreja ustašama. — Italijani se nisu zadržali samo na pasivnom pomaganju ustašama.

Prema naređenju italijanske vlade i vrhovne vojne uprave, italijanska okupaciona vojska doprinosila je izvršenju ustaških zločina aktivno i svesno time što je onemogućavala žrtvama da se spasavaju. Takav stav i postupak italijanske okupacione vojske utvrdila je ova Komisija naročito u vezi sa zločinima koji su izvršeni u logoru Pag, a proizilazi to i iz poverljivih dokumenata izdatih od strane najviše italijanske vojne uprave koji se nalaze u rukama Državne komisije. Navešćemo dva takva dokumenta.

Prvi je str. pov. raspis Vrhovne komande S.I.O. (Obaveštajno odeljenje) pod br. N.B. 324040 od 31.VIII.1941 upućen svim podređenim komandama, koji u prevodu glasi (izvod):

„Predmet: „Tajno ulaženje Jevreja u kraljevinu preko italijansko-hrvatske granice.

Javljeno je da već 2 meseca svakodnevno na anektirano područje dolaze mnogobrojne grupe Jevreja koje se krišom prebacuju preko italijansko-hrvatske granice. Veći deo — iako dolaze u kraljevinu da bi izbegao poznate nam progone koji se vrše na teritoriji Hrvatske — vraćaju natrag preko granice same italijanske granične vlasti. Uprkos tome, jedan znatan broj uspeo je da stigne do Sušaka, tako da su sada u toku mere kr. kvesture da se ovi vrate na hrvatsku teritoriju.

Gornje se saopštava radi primenjivanja odgovarajućih odredaba i u cilju pooštravanja nadzorne službe na granici."

Pomenuti raspis upućen je i svim nadležnim karabinijerskim komandama.

Drugi dokumenat je poverljivo naređenje komandanta II armije, generala Vittorio Ambrosi-a od 14.VIII.1941 br. 7451:

„Dobro je potsetiti da su Srbi u svoje vreme ugnjetavali Hrvate a ovi se sada svete, što opet izaziva novu reakciju Srba. To su, međutim, stvari koje se nas tiču indirektno, i stoga italijanske trupe treba da sačuvaju najstrožiju neutralnost djelovanja, misli i suda.

Ističem u tom pogledu da neki postupci (na primer da se Srbima i Jevrejima dozvoljava putovanje vojničkim transportima, uopšte činjenica da se ta lica favorizuju kod prelaza granice) teško pogađaju naš prestiž, koji se, ponavljam, mora držati pravca potpune neutralnosti.

Potrebno je slične postupke iskoreniti i, ako treba, primerno kazniti."

Posle tih raspisa, izdatih avgusta 1941, dakle u vreme najžešćih progona Jevreja u NDH, skoro je potpuno onemogućeno bekstvo Jevrejima iz Hrvatske za duže vreme, te je na taj način izgubilo život mnogo stotina lica koja bi se inače spasla.

Istovremeno pooštravanjem granične kontrole, italijanske vlasti hvataju Jevreje koji su bili prebegli na teritoriju okupiranu od Italijana i vraćaju ih ustašama.

Kakvim su se sredstvima služile italijanske vlasti da bi pokupile što veći broj jevrejskih izbeglica, videće se iz iskaza jednog svedoka:

„Rabin Deutsch pomagao je na Sušaku židovske izbjeglice novcem iz fonda, koje mu je stavilo na raspoloženje Delassem iz Genove, tj. udruženje Jevreja koje je podupiralo Židove emigrante sa sredstvima koje su tada amerikanski Židovi stavili na raspolaganje.

Rabin Deutsch upoznao je o svojoj dužnosti kvestora Genovese-a sa svojom akcijom, koji ju je formalno odobrio. Taj Genovese dao je nalog Deutsch-u da sastavi popis osoba

židovskih emigranata koji se nalaze na Sušaku, a on da će osobe raspodijeliti na razne provincije, kako se ne bi skupljali u tolikom broju na jednom mjestu.

Vjerujući u istinitost tih riječi i misleći pomoći nesretnim emigrantima, Deutsch je sastavio popis i dostavio kvestoru, koji ga je upotrijebio u svrhu da može pohapsiti sve Židove koji su se krili neprijavljeni, i prebaciti ih opet u NDH ustašama. Odmah nakon ovog svirepog postupka uhapsio je i rabina Deutsch-a i poslao ga u logor Ferramonte. Uslijed duševne depresije da je poslužio za prevaru Genovese-u, Deutsch je već u Ferramonte-u pokazao znakove duševnog poremećaja, te je umro u bolnici, odnosno ludnici Nocera Inferiore u Italiji." (Hinko Gelb).

Utvrđeno je da su svi Jevreji koje je Genovese pohapsio stvarno predati ustašama. Ovi su ih odveli u Jasenovac i tamo pobili.

Tolerisanje ustaških zločina. — U „II zoni" Italijani su dopuštali ustašama sprovođenje protivjevrejskog zakonodavstva NDH kao i raznih naredbi ustaških građanskih vlasti, koje su bile u suprotnosti sa osnovnim međunarodnopravnim principima civilizovanih naroda. U tom pogledu, u nekim mestima „II zone", naročito u Dubrovniku, nije stajalo ništa bolje nego u samoj NDH, gde su ustaše imale svu vlast u svojim rukama. U Dubrovniku je došlo do oduzimanja jevrejske imovine, do postavljanja poverenika po jevrejskim radnjama, pa i do odvođenja u koncentracione logore.

Internacija svih Jevreja u „II zoni". — U novembru 1942 komanda II armije naredila je internaciju svih Jevreja na području „II zone".

U okrugu Dubrovnik ovo naređenje sprovela je komanda VI armiskog korpusa. Svi Jevreji u okrugu Dubrovnik, kako domaći tako i izbeglice, ukupno oko 750 lica, internirani su u Gruž, i na otok Lopud. Italijani su internirce smestili u zgrade koje su ogradili žicom i stavili ih pod stražu. Tu su ostali do juna 1943, kad su ih prebacili u logor na ostrvu Rabu.

U Hrvatskom Primorju 1 novembra 1942 italijanska vojska blokirala je sva mesta obalnog pojasa Hrvatskog Primorja, pokupila sve izbeglice Jevreje bez obzira na pol, starost i zdravstveno stanje, i kamionima ih otpremila u logor u Kraljevici.

Istovremeno pokupljeni su svi Jevreji u Gorskom Kotaru te i ovi otpremljeni u logor u Kraljevici.

3) Italijanski koncentracioni logori u NDH

Kraljevica. — Italijanskih koncentracionih logora za Jevreje u okupiranoj Jugoslaviji bilo je dva: Kraljevica i Rab.

U Kraljevici je bilo oko 1.250 Jevreja; svi su oni pohapšeni u Hrvatskom Primorju i Gorskom Kotaru.

Stanbene prostorije sastojale su se iz drvenih baraka, koje su u početku bile odvojene bodljikavom žicom. Neke barake bile su tako loše, da nisu pružale nikakvu zaštitu od vetra i kiše. Uz to su bile pune gamadi — miševa, pacova, stenica. Higijenske prilike u logoru bile su vrlo loše. Kanalizacija, takoreći, nije postojala, a gde je i bilo, bila je rđava. Često se dešavalo da su se kanali nužnika začepili, pa su nužnici bili neupotrebljivi i iz njih se širio smrad po čitavom logoru.

Hrana koju su internirci primali od Italijana nije bila dovoljna. Sastojala se iz 120—130 grama hleba dnevno, ujutru iz crne kafe, a u podne i naveče iz čorbe s nešto pirinča ili tjestenine.

Logorske vlasti odredile su prisilni rad u logoru. Rad se sastojao u popravljanju puteva, tucanju kamenja, čišćenju nužnika, pumpanju vode, i sl.

U junu i julu 1943 prebačeni su internirci iz ovog logora u logor na Rabu.

Rab. — Prebacivanje Jevreja interniranih u Dubrovniku i u Kraljevici u logor na Rabu, izvršili su Italijani od druge polovine juna do polovine jula 1943. Ukupno je bilo internirano u logoru na Rabu oko 2.650 Jevreja.

Logor na Rabu osnovale su italijanske okupacione vlasti u julu 1942. Dopremili su u logor tokom godine 1942 oko 13.000 Slovenaca i Hrvata, muškaraca, žena i dece, koje su pohvatali u Sloveniji i Gorskom Kotaru. Zbog očajnih prehranbenih, stanbenih i higijenskih prilika i zlostavljanja od strane italijanskih logorskih vlasti, umrlo je u tom logoru (koji su internirci zvali Slovenački logor) oko 4.400 lica. U vreme kad su Jevreji dopremljeni na Rab, nalazilo se u Slovenačkom logoru još oko 1800 muškaraca. Njihov položaj je bio mnogo gori od položaja interniranih Jevreja.

Slovenački i jevrejski logor bili su potpuno odeljeni. Razdvajao ih je put koji vodi ka Loparu. Svaki logor bio je ograđen višestrukom i visokom ogradom od bodljikave žice. Svaka veza između ta dva logora bila je najstrožije zabranjena.

Internirani Jevreji smešteni su u barake, kojih je bilo dve vrste. U delu koji su internirci zvali „Logor Kraljevica" bile su male barake za 8—10 lica, vrlo nesolidno građene, tako da su septembra 1943 jake kiše neke od njih srušile. U tzv. „Dubrovačkom logoru" bile su barake veće, svaka za 30—40 lica. Sve barake bile su pune stenica i vašiju.

Vode nije bilo u dovoljnoj količini. Vodovod je radio samo 3—4 sata dnevno. Uz to je voda bila bljutava i nečista, jer je stajala u rezervoarima. Kod velike vrućine internirci su teško trpeli od nestašice vode.

U logoru je bio veliki broj staraca i dece, koji su često pobolјevali. Italijanski lekari dolazili su, doduše u logor, ali su pregled bolesnika vršili površno. Među internircima bio je i veći broj lekara, odličnih stručnjaka, koji su hteli pomoći svojim bolesnim drugovima,

ali su njihovu intervenciju italijanske logorske vlasti bezrazložno zabranile, naprosto radi šikaniranja. Naravno, da su ovi lekari, uprkos zabrane pomagali bolesnicima koliko su mogli.

Hrana koju su Italijani davali bila je nedovoljna i rđavog kvaliteta. Usled avitaminoza kod mnogih su se interniraca pojavila oboljenja.

Posle kapitulacije Italije Jevreji stupaju u vezu sa internircima iz Slovenačkog logora i izaslanicima NOV. Videći da komandant logora pukovnik Cuiuli odugovlači predaju da bi time omogućio Nemcima da se dočepaju logora, internirci zajedno napadaju na stražare i oduzimaju im oružje. Cuiuli je pokušao da beži, ali je bio uhvaćen i zatvoren. Kad su ga nekoliko dana kasnije brodom prevozili na oslobođenu teritoriju, sudio je sam sebi prerezavši vene na ruci.

Tokom meseca septembra 1943 prebačeni su brodovima, pod zaštitom Narodno-oslobodilačke vojske, svi bivši internirci iz Slovenačkog logora i oko 2.000 Jevreja na oslobođenu teritoriju. Oko 300 Jevreja prebacili su se u međuvremenu na vlastitu ruku u Južnu Dalmaciju i Italiju, a oko 300 ostali na Rabu. Ovi poslednji nisu hteli napustiti Rab, iako su upozoravani da preti opasnost od invazije Nemaca, iako je NOV uputila posebni brod da ih evakuiše.

O njihovoj tragediji govorićemo kasnije.

4) Logor Pag

Život u logoru. — Logor na Pagu čini posebno poglavlje odgovornosti Italijana za zločine počinjene od ustaša.

To je bio ustaški logor u Hrvatskom Primorju u „II zoni". Na ostrvu Pagu, 6 km od logora, nalazila se italijanska posada — jedna četa XXVII sektora GAF od sto pedeset vojnika. Italijani su, kao što će se docnije videti, bili potpuno upućeni u sve ustaške zločine u tom logoru.

Srbi i Jevreji koji su bili upućeni na Pag, došli su iz sabirnog logora u Gospiću.

25 juna 1941 stigla je na Pag prva grupa. Ustaše su ih odmah uputile na radove oko podizanja baraka i postavljanja bodljikave žice.

Logor Pag sastojao se iz dva logora: logora u Slanom i logora u Metajni. U prvom su bili smešteni odrasli muškarci, u drugom žene i deca.

Logor Slano delio se na dva dela, koji su bili jedan od drugoga potpuno odvojeni. U severnom delu logora bili su uglavnom Srbi i u manjem broju Hrvati, u južnom delu isključivo Jevreji.

Internirci su živeli u logoru pod najtežim uslovima.

Stanovali su u nedovršenim barakama, spavali na golom kamenu, jer poda u barakama nije bilo. Za mnoge nije bilo mesta u barakama, te su spavali pod vedrim nebom, na kamenu. Hrane su

dobijali jedva toliko da ne umru od gladi, iako su morali da rade najteže poslove 12 sati dnevno. Broj obolelih bio je veliki, još veći broj ovih potpuno iscrpljenih od gladi i napornog rada. I jedne i druge ustaše su odvodili u predeo zv. Furnaža, tamo ih klali i bacali u jamu.

Ustaše su često sazivale zborove i pozivale ljude da se dobrovoljno jave za premeštaj u koji drugi logor, za neki specijalni rad, za lekarski pregled, za bolnicu, itd, pa bi onda one koji su se prijavili odvodili, i noću, nedaleko od logora, posle prethodnog mučenja, klali.

Kod zborova u logoru bila je uobičajena šala da ustaše prozovu po nekoliko interniraca, saopšte im da su oslobođeni i da idu kući i narede im da odmah spreme svoje stvari. Ti su internirci posle zverskog mučenja našli svoju smrt u Furnaži ili Paškom Kanalu.

Ustaše su često pojedine internirce vezivale žicom i ostavljale ih da tako vezani čitav dan leže na kamenju užarenom od sunca.

Ustaše su bacale u ponor kod Furnaže i žive ljude. Prilikom jedne takve likvidacije jedan je zatočenik povukao sa sobom u ponor i dvojicu mučitelja.

Čitave grupe interniraca ustaše su ukrcavale na brodove uz izjavu, da ih tobože odvode u druge logore ili kući. Svezavši im najpre ruke na leđa, vezivali su im zatim žicom kamen oko vrata i bacali u more.

Isti zločinački postupak kao prema muškarcima primenjivao se i prema ženama; pri tom se naročito isticao Maks Očić, zapovednik logora u Metajni, ustaški vodnik iz Zagreba.

Silovanja u Metajni vršile su ustaše svaki dan.

Rimokatolički sveštenik na Pagu don Ljubo Magaš dolazio je svake nedelje u logor Metajna i silovao zatočenice. Pred nekim svojim poznanicima hvalio se kako je zajedno s ustašom Pavicom silovao jednu osamnaestogodišnju Jevrejku, koja je kasnije ubijena.

Dešavalo se često da su ustaše ženu koju su silovale nožem rasporile od trbuha do grkljana.

Ustaša Ivan Badurina javno je govorio u kafani na Pagu kako kolje i ubija ljude, te je rekao: „Najteže je dok se ne zakolju 3—4 čoveka, a onda ide kao da piješ".

Ivan Festini, vlasnik kafane na Pagu, preslušan kao svedok iskazao je:

„Odmah po osnivanju logora u Slanom, dolazili su ustaše iz logorske posade u moju kafanu, gdje su pijančevali i razbacivali se novcem. Jedne večeri mjeseca jula, datuma se tačno ne sjećam, pripovjedao je ustaša Maraš Martin zvan Žicar, kako u logoru kolje žene, kako im živima reže dojke, pa ništa nema lepšega od toga kad se čovjek samo na to navikne. Tim groznim nedjelima hvalile su se i ostale ustaše. Jedan od njih, čijeg imena ne znam, isticao je preda mnom i pred ostalim ustašama, kako je nekoj trudnoj ženi rasporio

trbuh, izvadio djete pa drugo živo djete od 3 godine stavio u utrobu i bacio u jamu. Opisao je gdje se ta jama u Furnaži nalazi. Ja sam se slijedeće noći prebacio čamcem do Furnaže i doista se uvjerio o istinitosti ovog užasnog zločina."

I mnoge druge ustaše hvalile su se javno u Pagu da kolju žene, da im paraju trbuhe, koje zatim zatvaraju žicom i sl. Pokazivali su pri tom još krvave noževe.

Ivan Devčić, zvani Pivac, jedan od najstrašnijih ustaških krvoloka imao je običaj da postrojava gole zatočenice i da ih revolverom gađa u prsa.

I u kućama u Metajni gde su zatočenice bile smeštene, ustaše su ih klale, a zatim noću bacale u more. Iako je logor u Metajni bio raspušten već avgusta 1941, velike krvave mrlje po zidu i podovima videle su se još u novembru 1943.

Likvidacija logora. — Sredinom meseca avgusta 1941 počelo je likvidiranje celog logora po naređenju iz Zagreba. Sve je bilo planski pripremljeno da se logor likvidira i napusti. Komandant logora Ivan Devčić nekoliko dana pre 15 avgusta, kada je u mestu Pagu kupovao pasulj za logor, izjavio je: „To će biti zadnji, nećemo se mi više mučiti s njima."

Likvidaciju logora započele su ustaše oko 15 avgusta. Likvidacija je trajala nekoliko dana. Jedan deo interniraca je pobijen kod Furnaže, drugi, veći udavljen u moru, a oko 3.000 Srba otpremljeno na gubilište na Jadovni. Ostalo je u logoru oko 450 Jevreja muškaraca i žena, od kojih su posle nekoliko dana žene upućene u logor u Kruščici, a muškarci delom na Jadovno, delom u Jasenovac.

Nekoliko dana po likvidaciji logora i po odlasku ustaša sa Paga izvršili su Italijani ekshumaciju leševa i sve leševe spalili. Na taj način, prilikom uviđaja koji su odmah posle oslobođenja izvršile naše vlasti, nisu se mogli pronaći, osim grobova, skoro nikakvi drugi tragovi zločina. Neke od pojedinosti zločina mogle su se utvrditi samo svedocima.

Pronalazeći i utvrđujući mesta gde su bile jame koje su služile za grobove žrtava Isledna komisija, pored svedoka samih zločina, preslušala je i nekoliko svedoka koji su prisustvovali ekshumaciji i spaljivanju leševa od strane italijanske vojske. Utvrdilo se sledeće:

Masovna klanja na ostrvu vršena su, u predelu zvanom Furnaža. Žrtve su bile zatrpane u manjim ili većim zajedničkim grobovima ali je bilo pojedinačnih grobova i po celom kraju oko logora.

Većih masovnih grobova ima samo na Furnaži i u neposrednoj okolini. Ovde su nađeni tragovi triju velikih zajedničkih grobova u formi rovova, koje su italijanski vojnici otkopali. Prvi masovni grob sastoji se iz 6 uzdužnih rovova, povezanih na kraju poprеč-

nim rovom. Poprečni rov dug je 56 i dubok 2—3 m, širok oko 3 m; dubina 6 uzdužnih rovova iznosi do 2 m a dužina do 7 m. Malo dalje prema moru nalaze se tragovi još jedne jame od 13 m dužine, 1,5 m širine, 0,50 m dubine. Nešto severnije od Furnaže nalazi se još jedna jama, 19 m duga, 5 m široka i 3 m duboka.

Prema iskazima svedoka Pavla Lovrića i Nikole Cara, koji su bili prisutni ekshumaciji, jame su bile dupke pune leševa, među kojima je bilo leševa žena, dece, staraca i ostalih odraslih muškaraca. Gotovo svim žrtvama bile su vezane ruke žicom na leđima. Bilo je slučajeva da su odrasle žene sa sitnom decom bile vezane leđa uz leđa, pa se pretpostavlja da su to bile matere sa svojom rođenom decom.

Po tragovima na leševima žrtve su bile streljane ili ubijene noževima ili udarcima nekog tupog predmeta. Kod mnoge dece nije bilo spoljnih tragova povreda, pa je verovatno da su ta deca bila živa bačena u jamu, i da su se tako ugušila.

Pavao Lovrić primetio je leš žene koja je imala rasporen trbuh pa opšiven žicom. U trbuhu se nalazilo dete od oko 6 meseci. Na drugom mestu video je svedok leš žene koji je bio vezan za četvoro dece, od kojih je jedno u samrtnoj borbi uhvatilo zubima majku iznad kolena za butinu i ovako držeći je, ostalo uz majku mrtvo.

Svedok Vilko Markovina video je da su leševi bili zgrčeni i pokazivali tragove dubokih rana, naročito na trbuhu.

Svedok Ivo Bilić video je leš žene kojoj je bio trbuh rasporen i u njemu se nalazilo dete, dok je drugo dete bilo zgrčeno u rukama leša. Bilo je takođe leševa mladih golih devojaka kojima su grudi bile odrezane; većina je imala na sebi tragove udaraca zadatih nožem ili tupim predmetima po ostalim delovima tela.

Rečeno je da je posle nekoliko dana po likvidaciji logora jedan odred italijanske vojske izvršio ekshumaciju i spaljivanje leševa pobijenih na Furnaži. Daćemo u izvodu izveštaj vođe tog sanitetskog odreda, italijanskog sanitetskog poručnika Dr. Sante-a Stazzi-a, šefa I dezinfekcione sekcije, direktoru sanitetskog odeljenja komande V armiskog korpusa—od 22 septembra 1941—koji u svemu potvrđuje iskaze gore navedenih svedoka o stanju u kome su leševi nađeni prilikom ekshumacije.

Posle opisa polaska na dan 11 septembra iz Kraljevice i opisa izvršenih priprema za iskopavanje leševa Dr. Stazzi izlaže sam rad na iskopavanju i spaljivanju leševa. On navodi:

> „. . . Pristupa se metodičnom radu.
>
> Uklanja se sve kamenje s nasute zemlje, lopatama se uklanja oprezno sloj po sloj zemlje po čitavoj dužini groblja, i posle otstranjenja prvih nekoliko santimetara zemlje, pet do dvadeset santimetara, pomaljaju se brojne ruke, često vezane, noge bose ili katkad obuvene, glave s licem na više ili koje pokazuju potiljak.

Ovo pomaljanje udova ili glava iz zemlje, iako smo više puta na to naišli, ipak je izuzetak kod ovakve vrste ukopavanja, jer gotovo uvek kada se skine zemlja, nailazi se na sloj kamenja koji leži na leševima, a koji se mora otstraniti pre nego što se pristupi vađenju leševa.

Nastojali smo da protumačimo razlog zašto se ovde nalazilo kamenje, pa učinivši jedan pokušaj na delu groblja koji je još neobitavan (!), došli smo do zaključka da se ukop vršio na ovaj način: oni koji su bili određeni za ukop, sa svezanim gornjim udovima ili povezani po dvojica ili trojica zajedno (uvek žicom za električnu struju) bili su postavljeni na hrpu zemlje, izbačene kopanjem jame, i padali su u iste pokošeni mitraljezom ili smrtno ranjeni hladnim oružjem. U tom momentu, kada — vrlo verovatno i kao što položaj leševa dokazuje — smrt još nije nastupila, srušeno je najveće kamenje sa podnožja zidova s obe strane, koje je u padu povuklo sa sobom zemlju, pa je tako sahrana bila izvršena sa malo muke i brzo. Da su sahranjivana i smrtno ranjena, ali još ne mrtva lica, dokazuje izobličen i tragičan izraz lica većine ovih leševa (v. fotografiju 7 i 8).

Izvlačenje leševa bilo je naročito teško stoga što isti nisu bili smešteni po nekom redu, nego nabacani, neki s glavom na dole, drugi zgureni (v. fotografiju 9), drugi opet s udovima ispremešanim sa onima drugih leševa (v. fotografiju 10), drugi međusobno vezani i porazmeštani u najneverovatnijim položajima.

Na nekim su mestima leševi bili čak u 5 slojeva jedan povrh drugog, u drugima je manje slojeva, već prema tome, kako je to dozvoljavala dubina jame s kamenitim dnom. Gotovo svi muški leševi imali su gornje i donje udove vezane... U blizini jame nađene su mitraljeske čaure, ali kod mnogih leševa koji su još bili dobro očuvani bilo je moguće konstatovati smrtne rane od hladnog oružja na prsima, na leđima, na vratu... Jednoj mladoj ženi odrezane su potpuno dojke oštrim oružjem. U dve jame našli smo samo žene s decom, ali u drugim jamama bili su izmešani muškarci, žene i deca.

Stanje leševa bilo je različito u raznim zonama, jer su ukopi (!) izvršeni u različito vreme, pa dok su neki leševi mogli biti stari oko mesec dana, drugi su bili dva ili možda tri meseca. Kad smo izvadili koji leš pomoću trozuba... postavili smo ga na improvizovana nosila i preneli na drvene lomače... naročito pripravljene, gde je leš bio obilno natopljen gorivim tekućinama i spaljen. Svaka lomača služila je za spaljivanje oko 20 leševa... Zbog stanja saponifikacije nekih leševa kao i usled impregniranja zemljom, sagorevanje

je išlo polako, ali potpuno, tako da nije ništa preostalo osim pepela potpuno uništenih organskih materija.

Tako je spaljeno 791 mrtvo telo...

Od ovih leševa bilo je 407 muškaraca, 293 žena i 91 dete u starosti od 5—14 godina. Među ovima bilo je jedno dete u povoju od oko 5 meseci.

Lice koje mi je služilo kao razborit vodič kod pronalaženja raznih zona koje je trebalo urediti kazalo mi je da najveći broj deportiranih u Slanom bio bačen u more vezan uz veliko kamenje, a da su mnogi sami sebi oduzeli život skočivši u vodu..."

Ovi masovni pokolji utvrđuju se i posrednim dokazima — iskazima svedoka pred kojima su se ustaše hvalile svojim nedelima.

Svedok Ivan Festini iskazao je:

„Na Veliku Gospu 1941 u jutro došlo je nekoliko ustaša, logorskih stražara, u moju kafanu, pa među njima i Maraš Martin — Žicar i Fačini Vjekoslav, svi sa tragovima krvi na odijelima, čizmama i rukama, koje su im bile zemljom uprljane. Govorili su: „Bilo je noćas krvi, poklali smo oko 700 srpske i jevrejske bagaže".

I svedok Josip Datković posvedočio je da je čuo od ustaše Luke Baričevića da je doista taj pokolj izvršen. Baričević je nadalje pričao kako su ga mala deca plačući molila i govorila: „Žandare, molim te, nemoj nas klati".

Istog jutra tj. na Veliku Gospojinu 1941, prema iskazu svedoka Jure Persena i još nekih drugih svedoka, došlo je oko 60 ustaša u mesto Pag, pa su hteli da od starogradske crkve ponesu bogorodičin kip do Paga, kako je to bio od ranije mesni crkveni običaj. U crkvu su došli naoružani, krvavih noževa i odela. To je kod stanovništva izazvalo ogromno gnušanje i proteste, pa su ustaše bile prisiljene da odustanu od svoje namere.

Ali većina interniraca podavljena je u moru, u Velebitskom Kanalu, neposredno uz pašku obalu. Internirce su vezane i ispremlaćene ukrcavali na brodove, a zatim ih bacale u more. Paški ribari su još dugo vremena posle toga izvlačili u mrežama leševe žrtava.

Oko 30 ustaških dželata obavljalo je ovaj posao masovnog ubijanja uz nagradu po 100 kuna po satu. Ovu okolnost posvedočio je svedok Juraj Persen, kome je to ispričao ustaša Duje Kastorčić iz Paga.

Koliko je Jevreja pobijeno na Pagu nije se moglo ustanoviti.

U noći između 19 i 20 avgusta ustaše su napustile logor na Pagu i preostale povele sa sobom.

Odgovornost italijanskih vlasti. — Za zločine ustaša na ostrvu Pagu odgovornost italijanskih vlasti je znatno veća i neposrednija:

na Pagu su se nalazile italijanske vojne jedinice koje su imale za dužnost da se staraju za red i bezbednost građana na ostrvu.

Italijanske vojne vlasti na Pagu ne samo da su znale za ustaške zločine u logoru, već su o tome i redovno obaveštavale svoje pretpostavljene vlasti, tako da su i komanda V armiskog korpusa i komanda II armije bile obaveštavane o svemu što se u logoru na Pagu nedeljama i mesecima činilo sa internircima pre masovnog pokolja kao i o samom masovnom pokolju sredinom avgusta 1941.

Od mnogobrojnih svedoka koji potvrđuju da su Italijani znali o ustaškim zločinima u logorima na Pagu navodimo:

Svedok dr. Finderle iskazuje među ostalim:

> „Kao italijanski sanitetski poručnik bio sam dodijeljen sanitetskom odjeljenju V armiskog korpusa u Crikvenici, gdje sam bio na dužnosti od mjeseca juna 1941 do decembra 1942. Tada je bio komandant V armiskog korpusa general Balocco.
>
> O postajanju logora na Slanom i o klanju, koje je vršeno za vrijeme trajanja logora, tj. od mjeseca juna 1941 do konca augusta iste godine, komanda V armiskog korpusa čija je nadležnost stizavala sve do Zadra, bila je stalno obavještavana po svojim područnim nižim jedinicama, i to naročito onima, koje su imale svoje sjedište u Karlobagu i u njegovoj blizini. Ja sam na svoje oči vidio pisma i dopise, koje su komandanti ovih jedinica slali na „Ufficio Segnalazioni" V armiskog korpusa, u kojima su javljali o zločinima počinjenim po ustašama u okolini Karlobaga, kao i na Slanom. Načelnik štaba je onda ove izvještaje redovito davao na uvid samom komandantu. Načelnik štaba bio je tada pukovnik Primieri. Na osnovu ovih podataka, koje je komanda korpusa dobivala vjerojatno od početka postojanja logora uputila me je komanda korpusa nakon raspuštanja logora na Slano sa zadatkom da izvidim i ustanovim kako su pobijene žrtve pokopane i da li postoji opasnost da izbije kakova zaraza."

Svedok zatim daje podatke o samom nalazu na Slanom i opisuje jame u kojima je našao pobijene i unakažene žrtve, pa nastavlja:

> „O nađenom ja sam odmah dva dana iza toga podnio izvještaj komandi u Crikvenici koja je na to odredila da sanitetski poručnik dr. Stazzi, koji je inače bio iz Milana imade s izvjesnim brojem vojnika otići na Slano i spaliti sve lješeve, koji su bili površno zakopani.
>
> Komandi i svim oficirima štaba V armiskog korpusa bilo je dobro poznato što se dešavalo na Slanom. O tome se

govorilo svuda i svakom prilikom, a naročito u oficirskoj menzi. Među oficirima bilo je malo pojedinaca koji su to osuđivali, dok je većina odobravala ustaški postupak."

Nekoliko lica svedoči da je građanstvo Paga upozorilo komandira čete GAF kapetana Bertolli-a da se u logoru vrše zločini. Kad su ustaše avgusta 1941 vršile likvidaciju logora i žrtava, molili su građani Bertolli-a da spase bar preostale internirce da ih ustaše ne bi povele sa sobom, jer i ovi idu u sigurnu smrt, ali je Bertolli odgovorio da on to, doduše, zna, ali za intervenciju nema ovlašćenja od svojih pretpostavljenih vlasti.

Koliko je bilo direktno i aktivno učešće italijanske vojske u zločinima u ovom logoru, vidi se iz događaja, koje je opisao u svom iskazu svedok Juraj Crljenko:

„... Za vrijeme Bertolli-a koncem meseca juna 1941 talijanski vojnici imali su jedne noći uzbunu i bili u pripravnosti. Po ulicama su patrolirali. Nakon toga sam iz znatiželje upitao jednog talijanskog poručnika... o čemu se to radi, našto mi je on odgovorio, da su doznali da postoji opasnost da će komunisti osloboditi zatočenike iz logora na Slanom i da su zato stavili u pokret bicikliste i pješadiju koji su imali zadatak da osiguravaju sektor od Paga do rta Sv. Nikole preko puta logora. Odmah mi je bilo jasno da su Talijani podržavali postupak ustaša u logoru na Slanome i da su o zločinima počinjenim na Slanome bili dobro informirani, pogotovo kad je na Pagu svaki o tome znao."

5) Crna Gora i Kosmet

Crna Gora. — U Crnoj Gori živelo je pre rata oko tridesetak Jevreja, ali je neposredno pred napad sila Osovine na Jugoslaviju i prvih meseci posle kapitulacije prebegao u Crnogorsko Primorje priličan broj Jevreja izbeglica iz Srbije i Bosne.

Italijanski okupatori ostavili su domoroce većinom na slobodi. Izbeglice su internirali prvo u logore u Albaniji — u Kavaju i Šijak, a zatim ih prebacili u logore u Italiji, gde je zatim jedan deo pušten iz logora i konfiniran po raznim manjim mestima.

Kosmet. — Oblast Kosmeta okupirali su prve polovine aprila 1941 Nemci. Nemačke okupacione vlasti prebacile su u Prištinu oko pedesetak jevrejskih emigranata iz Austrije i Čehoslovačke, koji su ranije, po naređenju jugoslovenskih vlasti, živeli u Kuršumliskoj banji. Jevreja domorodaca živelo je u onom delu Kosmeta koji je kasnije okupiran od Italijana oko 400 duša.

Kad je Nemačka ovu oblast ustupila Italiji, odnosno Albaniji, broj Jevreja u tim oblastima povećao se velikim brojem izbeglica iz Srbije, koji su tamo bežali od strahovitog nemačkog terora. Ne di-

rajući u prvo vreme domoroce, italijanske su vlasti izbeglice u znatnom broju odvodili u internaciju.

Krajem januara 1942 bile su internirane skoro sve izbeglice, osim onih koje su se krile od vlasti. Logor je bio u Prištini, u jednoj staroj napuštenoj školi.

Prvih dana marta pročulo se da su Nemci tražili od Italijana izdavanje jevrejskih izbeglica iz Srbije. Zamenik komandanta karabinijera Staracce, kome su se povodom tih vesti obratili pojedini prištinski građani zauzimajući se za Jevreje, garantovao je svojom „časnom rečju" da se to neće dogoditi, jer Italija neće izdati izbeglice Nemcima.

Međutim, 14 marta 1942 italijanska vojska blokirala je iznenada grad i logor. Karabinijeri su izdvojili jedan deo izbeglica Jevreja iz logora i preveli ih u karabinijerski zatvor. Sva su ta lica Italijani predali Nemcima koji su ih otpremili u logor na Sajmištu kod Beograda i tamo zajedno sa svima ostalim internircima tokom aprila 1942 pogušili u dušegupkama.

6 maja 1942 internirale su italijanske vlasti i sve Jevreje domoroce, muškarce od 14—65 godina i odveli ih u koncentracioni logor u Berat.

Po kapitulaciji Italije raspušteni su u Albaniji svi italijanski koncentracioni logori. Jedan deo sposobnih Jevreja muškaraca pridružio se albanskim patriotima, drugi se, pred opasnošću dolaska nemačkih trupa, razbežao i posakrivao po albanskim selima.

Glava II

Nemačka okupacija posle kapitulacije Italije

1) Severozapadni krajevi Jugoslavije

Rab. — Na Rabu je ostalo oko 300 Jevreja koji nisu hteli da se, kao većina interniraca sa Raba posle kapitulacije Italije, sklone na oslobođenu teritoriju. To su bili većinom starci, bolesnici ili žene sa sitnom decom, kao i lica koja su imala nekog koji nije mogao da beži, pa nisu htela da ga ostave u logoru bez pomoći.

Marta 1944 iskrcale su se nemačke trupe na Rabu.

Svedok Edita Armut iskazuje:

„... Dana 19.III.1944 iskrcale su se na pet mesta otoka jake nemačke snage. 22.III.1944 došli su na otok organi Gestapo-a i pola sata nakon njihovog dolaska bili su svi Židovi pohvatani i otpremljeni na njihove brodove...

Sve su nas otpremili u Rijeku, gdje su nas iskrcali i smestili u jednu kasarnu. Po tome bili smo ukrcani u kamione i odvedeni u Trst u tamošnju tamnicu. Odmah po dolasku još dok smo se nalazili na kamionima, došli su organi SS i

počeli su divljački tući staro i mlado, i to tako silovito, da su mnogi popadali sa kamiona. Za naše muškarce, osobito one stare, bio je to crni dan, a mi svi mislili smo da je došao konac... U zatvoru u Trstu ostali smo 6 dana. 28.III.1944 skupilo se u tom zatvoru iz raznih krajeva, a poglavito iz pokrajine Istre, ukupno 330 Židova, pa smo svi zajedno u jednom transportu utovareni u teretne vagone i pod talijanskom stražom otpremljeni u Auschwitz*. Sam put je bio strašan. U pojedinim vagonima bilo nas je po 75 osoba, bez ikakve hrane, jer nam je prilikom utovara bilo sve oduzeto, čak i ono malo što smo uštedili od usta u samom zatvoru. Vagoni su bili plombirani. Za vrijeme puta, koji je trajao 5 dana i 6 noći dobili smo samo jedan jedincati puta malo vode. Jedanput primili smo maleni obrok kruha sasvim pljesnivog, koji se jedva mogao jesti.

Samnom u vagonu između 75 osoba nalazio se i jedan mlad čovek potpuno lud, kojeg su Nemci doveli u zatvor iz jedne ludnice, pa su ga sada sa nama transportirali u Auschwitz. Čitavo vrijeme puta mi smo prostajali u vagonu jer se u njemu morala obavljati i nužda. Bili smo ušljivi, gladni i prljavi. Onaj luđak čitavo je vrijeme bijesnio, a mi smo bile bespomoćne. U Auschwitz smo stigle 3. IV. 1944 a od utovarenih ljudi iskrcano je 25 mrtvih, a 12 poludjelih."

Osim svedoka Edite Armut niko iz ove grupe nije preživeo strahote Osviecima.

Lika, Severna Dalmacija. — Znamo da su 2.000 Jevreja bivših interniraca sa Raba posle kapitulacije Italije prešli na oslobođenu teritoriju. Svako ko je mogao da nosi oružje pridružio se trupama NOV. Žene, decu, starce i bolesnike naše su vlasti razmestile po mestima Like i Severne Dalmacije.

Tokom borbe s Nemcima nemačke su trupe prodirale u te krajeve. Stanovništvo često puta nije stiglo da se povuče sa našim odredima ili su nemačke trupe pristizale povorke izbeglica, kosile ih mitraljezima iz aviona, otkrivale zbegove, pa je tako zajedno sa ostalim našim stanovništvom iz tih krajeva, stradao i veliki broj Jevreja.

Split. — Na dan 28 septembra 1943, jedan dan po ulasku Nemaca u Split, naredila je nemačka komanda u Splitu da se svi odrasli Jevreji muškarci lično prijave nemačkoj komandi u hotelu „Ambasador". Osim 4—5 lica, svi su se ostali javili, bili po dolasku odmah uhapšeni i odvedeni u tvrđavu Gripe. Ostali su tamo 15 dana radeći preko dana teške fizičke radove, zlostavljani i ponižavani od stražara.

13 oktobra otpremili su Nemci sve pohapšene Jevreje, kao i 20 Jevrejki koje su naknadno uhapsili, vozom preko Metkovića i Sarajeva za Zemun, gde su ih zatvorili u logor na Sajmištu.

---

*) Osviecim

O daljoj sudbini tih žrtava bilo je već reči kod izlaganja zločina Nemaca na Sajmištu tokom 1943 godine.

13 oktobra nastavio je splitski Gestapo dalje hapšenje jevrejskih žena i dece. Hapsili su čitave porodice, tako da su se odmah po hapšenju useljavali u stanove uhapšenih i prisvojili pokućstvo i ostalu imovinu. Posle izvesnog vremena, pošto su im prostorije zatvora bile potrebne za sve veći broj hapšenika, a nemajući mogućnost da Jevrejke prebace u Hrvatsku i Nemačku, pustili su ih iz zatvora i smestili u stare i oštećene zgrade po 3—4 porodice u jedan stan.

Tako su Jevrejke provele do 11 marta 1944, koga ih je dana Gestapo iznenada sve pohapsio i uputio za Jasenovac. U Jasenovcu su sve do poslednje pobijene — oko 300 žena i dece.

2) Crna Gora i Kosmet

Crna Gora. — Hapšenje Jevreja u Crnoj Gori izvršili su Nemci sredinom februara 1944.

Uhapšene Jevreje zatvorili su u cetinjski zatvor „Bogdanov Kraj".

Postupak sa Jevrejima i prilikom hapšenja i u zatvoru bio je nečovečan. Jevreji su bili smešteni u rđavo građenim, nečistim drvenim barakama. Iako je bila zima, oni su živeli bez ogreva. Spavali su na golim daskama. Prostorije u kojima su bili smešteni bile su tesne za onaj broj ljudi koji je bio u njima zatvoren. Kada su nastupili topli dani, internirci su se gušili u tako malom prostoru.

Jevreji su upućivani na najteže radove. Nemci su ih gonili da čiste sneg na putevima Cetinje—Kotor i Cetinje—Budva, da opravljaju puteve, da čiste klozete, itd. Pri tome hrana je bila nedovoljna i kvalitativno slaba, tako da su postepeno malaksali od gladi.

Juna 1944 ovi Jevreji sa Cetinja — četrdeset lica — upućeni su za Sajmište. Na prolazu kroz Podgoricu (današnji Titograd) pridružila im se iz zatvora u Podgorici jedna grupa od 80 Jevreja izbeglica, najvećim delom iz Bosne, koji su pobegli u Crnu Goru, još 1941/42.

I ova je grupa prošla kroz pakao na Sajmištu i zatim je zajedno sa Jevrejima iz Kosmeta odvedena u Bergen-Belsen. Od oko 120 lica koliko su Nemci odveli iz Crne Gore juna 1944, ostalo je u životu svega dvadesetak lica.

Kosmet. — 14 maja 1944, pošto su prethodno zatražili i dobili od gradske opštine u Prištini spisak i adrese Jevreja, izvršili su Nemci blokadu grada, i pohapsili sve Jevreje u Prištini — domoroce i izbeglice.

Odvođenje Jevreja iz njihovih stanova počelo je u 24 časa, a trajalo je do 8 ujutru. Odvodili su čitave porodice — ljude, žene i decu. Uhapšenicima su dozvolili da ponesu sobom samo nešto malo

preobuke. Prilikom odvođenja internirci su bili zlostavljani od gestapovaca.

U kasarni u Prištini, u koju su prikupili uhapšene Jevreje, izvršili su Nemci temeljan pretres. Dvojicu, Mušona Ašera i sina mu Solomona, izdvojili su od ostalih Jevreja i prebili do krvi, a zatim streljali u Pauk-bašti kraj Prištine. Povod ovom streljanju bila je tobožnja izjava streljanih da će za svakog ubijenog nemačkog oficira dati 10 napoleona, a za svakog ubijenog nemačkog vojnika 5.

Pošto su od uhapšenih opljačkali sve što je imalo neke vrednosti, otpremili su ih — ukupno oko 400 lica — vozom za Beograd i zatvorili u logor na Sajmištu. Posle boravka od oko 3 nedelje u tome logoru uputili su ih zajedno sa grupom od 120 Jevreja uhapšenih u Crnoj Gori, u koncentracioni logor Bergen-Belsen. Iz logora se vratilo oko 100 lica, a ostali su u logoru pobijeni ili su umrli od gladi i iscrpljenosti.

PETI DEO

BAČKA I BARANJA

ODELJAK PRVI

MAĐARSKA OKUPACIJA (DO MARTA 1944)

Glava I

Prve mere

Ulazak trupa. — Jugoslovenske trupe započele su evakuaciju Bačke i Baranje neposredno posle prvih dubokih prodora nemačke vojske prema Skoplju i Nišu. Mađarske trupe, prešavši granicu na dan 12 aprila 1941, posedale su ranije pripremljene odbranbene položaje jugoslovenske vojske ne opalivši ni metka; ulazile su u gradove i sela, u kojima nije bilo jugoslovenskih vojnih jedinica i u kojima je vladao potpun red i mir. Mađari su zauzeli Bačku i Baranju, takoreći, bez kapi krvi.

Uprkos tome, neposredno po ulasku mađarskih trupa, skoro u svima mestima došlo je do divlje puščane paljbe; nije se razabiralo ni ko puca ni odakle. Među mađarskim vojnicima i mađarskim građanstvom, koje je izišlo da dočeka vojsku, proneo bi se odjednom glas da to pucaju na mađarsku vojsku četnici skriveni po srpskim i jevrejskim kućama. Spontano ili po naređenju svojih starešina mađarski vojnici, predvođeni domaćim Mađarima fašistima, upadali su u srpske i jevrejske kuće i ubijali stanovnike, ili su ih pohapsili i odvodili u zatvore ili komande, gde su ih mučili i ubijali; pljačkali su domove, radnje, kao i pojedince koje su ubili ili uhapsili.

I pored najbrižljivijih isleđenja od strane naših Komisija koje su preslušale više hiljada svedoka — među kojima i više stotina naših građana mađarske narodnosti — a po slučaju tog navodnog „četničkog otpora", nije se mogao naći ni jedan svedok koji bi video ubijenog ili bar ranjenog mađarskog vojnika. Ali je zato u istrazi

utvrđeno drugo nešto: utvrđena je jednoobraznost postupka u tim zločinima po svima mestima gde su oni izvršeni, utvrđeno je da su postojali unapred spremljeni spiskovi lica koje treba likvidirati ili uhapsiti. Sve to jasno ukazuje da je pucnjavu insceniralo vođstvo domaćih mađarskih fašističkih organizacija u dogovoru sa mađarskom okupacionom vojskom, u cilju da se stvori izgovor za uništenje naših najistaknutijih građana. Fašističkom vođstvu mađarske vojske nesumnjivo je bilo stalo do toga da preventivnim terorom skrši duh našeg življa i predupredi svaki njegov otpor protiv zločinačkih mera koje su nameravali da sprovedu, pripadnici građanskih fašističkih organizacija želeli su osvetu za „robovanje", a i jedni i drugi su iskoristili tu priliku da pljačkaju.

„... U vreme ulaska mađarskih trupa u Sentu 1941 godine bio sam očevidac kada je neko iz gomile koja je čekala vojsku viknuo: „Iz ove kuće pucaju", pokazujući na kuću Jevrejina Aftergut Hermana. Tom prilikom sam video Pozar Josipa, državnog učitelja, da je sa puškom u ruci trčao da bi iz druge ulice ušao u istu kuću. Sve stanovništvo je dolazak vojske dočekalo zahtevajući da se Srbi i Jevreji pobiju, jer su svi četnici i pucaju na dolazeću mađarsku vojsku. Kao primer da su sami „narodni stražari" sve ovo inscenirali, neka posluži to, da se u kuću ud. Goldštajn Marije jedan „narodni stražar" uvukao i pucao, dok su drugi, misleći da su to četnici, uleteli unutra i ubili ga. Kasnije u novinama Mađari su ovaj slučaj pretstavili kao da je poginuli žrtva Srba i nazvali ga prvom junačkom žrtvom oslobođene Sente". (Z. s. Aladara Binenfelda od 29 septembra 1945)

Ubistva, hapšenja i zlostavljanja. — U ovim zločinima, u kojima je stradalo preko 3.500 naših građana, stradao je i manji broj Jevreja. Prema podnetim prijavama od strane rodbine i prijatelja ubijenih lica, mađarski fašisti ubili su tom prilikom 25 Jevreja. Nesumnjivo je međutim, da je stvarni broj žrtava znatno veći: preko 4/5 Jevreja Bačke i Baranje našlo je mučeničku smrt tokom ovog rata, tako da za najveći deo zločina učinjenih prema njima nema danas ni tužilaca ni glavnih svedoka.

Kudikamo je veći broj onih Jevreja koje su mađarske okupacione vlasti uhapsile i zverski mučile po raznim komandama i zatvorima. Hapsili su naročito imućna lica, čije su porodice zatim ucenjivali, da bi uhapšene pustili iz zatvora. Pored toga, cilj je hapšenja bio i taj da se uhapšenima, kao otsutnim licima, postave upravnici imanja, a da se uhapšeni mučenjem i pretnjama navedu da preduzeća „dobrovoljno" prodaju u bescenje ili da ga se, naprosto, odreknu.

Iz zatvora je većina zatvorenika prebačena u koncentracione logore; drugi su prebačeni u Banat, Srbiju ili NDH i izručeni Nem-

cima odnosno ustašama; većina ovih lica ubijena je docnije od Nemaca ili ustaša. Samo su neznatan broj uhapšenika pustili iz zatvora na slobodu.

„... Prilikom ulaska mađarske vojske u Sentu bilo je uhapšeno mnogo Srba i Jevreja, koji su za sve vreme dok su se nalazili u zatvoru bili tučeni. U samom dvorištu zatvora video sam da su ljudi ležali mrtvi, ubijeni batinama, razmrskanih glava i polomljenih udova. Isto tako dok sam se nalazio u zatvoru, naši ljudi su odvođeni iz zatvora da se više nikad ne vrate. Znam da je pre mene u zatvoru bio Šternberg Bela, koga su jedne noći samog izveli u dvorište zatvora i tukli ga. Šternberg Bela nakon ovoga nije se više nikad vratio svojoj kući". (Z.s. Salomona Hauera od 28 septembra 1945)

„Bio sam izveden i pred vojni sud gde sam bio saslušavan. Pretsednik istoga suda posle saslušanja otstranio je ostale članove suda i ostavši sam samnom jako me išamarao. Pre no što sam došao na sud bio sam izbijen u toj meri da sam bio po obema nogama skroz modar, a šake su mi bile tako iskrvavljene, da nisam mogao da ih otvorim." (Z.s. Avrama Fincija od 17 januara 1946)

„.... U novosadskom pritvoru su bili sa mnom mnogi novosadski Jevreji. Znam da su skoro sve Jevreje, koji su tamo bili zatvoreni strašno istukli, a i Srbe, tako da je većina pritvorenika došla u ćelije sa teškim tragovima udaraca". (Z.s. Zoltana Ungara od 28 avgusta 1945)

Koncentracioni logori. — U koncentracione logore internirani su odmah po okupaciji Bačke i Baranje svi oni, za koje je okupator držao da mu mogu pružiti otpora u sprovođenju njegovih planova. Jevreje su zatvorili u nekoliko koncentracionih logora — u logor na Palićkom putu u Subotici, u logore u Starom Bečeju, Adi, Odžacima, u Begeču na pustari Vizić, u Bačkoj Topoli, odvojeno ili zajedno sa ostalim jugoslovenskim građanima, — Srbima, Slovacima i dr. U svima tim logorima mađarske su vlasti zlostavljale internirce tučom, glađu, nehigijenskim smeštajem, grubim postupanjem, prinudnim radom, itd.

Naročito su bili mučeni Jevreji koji su bili internirani u logoru na Palićkom putu.

„... Dana 7-og maja 1941 godine bio sam uhapšen od strane mađarske okupatorske policije sa grupom subotičkih Jevreja, koji su u privrednom i ekonomskom životu nešto značili. Po dolasku u logor policiski činovnik Tamási nas je poredao u dva reda, i pozvao mađarske vojnike da nas tuku, što su oni revnosno i izvršili. U polusvesnom stanju vraćeni smo u barake, te smo još dva dana bili izvrgnuti tuči,

maltretiranju i mučenju. U mojoj grupi je bilo 18 ovdašnjih Jevreja.

Postupak u logoru imao je za svrhu, osim mučenja i tuče još i poniženje, i što je neko bio inteligentniji, to se strašnije postupalo sa dotičnim.

Terali su nas da nosimo zemlju, i to u trčećem koraku, ako to nije išlo kako su oni mislili, tukli su nas kundacima. Osobito su tukli onoga, koji bi pao. Nisam video lično, ali znam za slučaj Jevrejina Adlera, koji je od tuče i teranja umro u logoru. Leš sam mu lično video.

Glavni naši mučitelji bili su mađarski vojnici, ali su oni to izvršivali po naređenju policiskog komandanta logora Tamási-a.

U logoru su nas i opljačkali, naime uzeli su nam sve vrednosti koje smo imali sa sobom a silili su da potpišemo, da smo mi te stvari dali u mađarske dobrovoljačke svrhe." (Z.s. Jakše Damjanova od 15 marta 1945)

Novosadski Jevreji su posle boravka u zatvoru, odvedeni u koncentracioni logor u Begeču, koji se nalazio na pustari Vizić. Tamo su internirci smešteni na tavanima sušare bez krova, i u štalama punim đubreta. Za internirce je postojao obavezan rad: gradili su i opravljali puteve od 6 izjutra do 6 uveče. U logoru je bilo oko 900 Jevreja, koji su tamo ostali oko 2 meseca.

Ukupno je kroz koncentracione logore tokom 2 meseca okupacije prošlo oko 2.000 Jevreja, koji su u logorima proveli od 14 dana do 2 meseca.

Prinudni rad. — Jevreji koji se nisu nalazili po zatvorima ili koncentracionim logorima pozvani su bili na prinudni rad od 3—5 nedelja.

Uslovi pod kojima su Jevreji obavljali ove prinudne radove, kao i sami radovi, bili su različiti; zavisili su u prvom redu od mesne vojne ili žandarmeriske vlasti, koje su svoje mere donosile u dogovoru s pretstavnicima mesnih mađarskih fašističkih organizacija. U nekim je mestima rad bio upravljen isključivo na ponižavanje Jevreja, u drugim su Jevreji morali stvarno obavljati najteže fizičke radove. Ali je zlostavljanja bilo svuda, i to kako od strane stražara vojnika, tako i od strane mađarskog fašističkog stanovništva.

Kontribucije. — U pogledu iznuđivanja kontribucije od Jevreja bio je postupak okupatorskih vlasti veoma različit: u nekim gradovima naplaćivali su od Jevreja na ime kontribucije ogromne svote novaca, dok je u drugim mestima uopšte nije bilo. Izgleda da je razrezivanje kontribucije zavisilo od pojedinih komandanata, kojima su u tom pogledu bile ostavljene slobodne ruke od strane najviše vojne uprave.

Najveću kontribuciju razrezao je komandant grada Novog Sada generalmajor Bayor novosadskim Jevrejima, i to u iznosu od

5,000.000.— penga ili 50,000.000.— dinara. Pretstavnicima novosadske jevrejske veroispovedne opštine, koji su po pozivu došli u komandu, saopštili su oficiri na službi u štabu generala Bayor-a, poručnici grof Viktor Károlyi i grof Ferenc Károlyi da u roku od 2 dana moraju da isplate rečenu svotu, i to zato „što za vreme Jugoslavije nisu ništa dali u mađarske svrhe"; ne isplate li određenu im kontribuciju, prebaciće sve novosadske Jevreje u Hrvatsku i predati ih ustašama. Ovu pretnju ponovio je dan kasnije i pukovnik Váradi, pomoćnik generala Bayor-a, prilikom odbijanja molbi Jevreja da jedan deo kontribucije mogu isplatiti u uložnim knjižicama, nekretninama i dragocenostima, upozorivši ih istovremeno da im rok za isplatu iznosi samo još 24 časa. Tek kada su se Mađari uverili u nemogućnost da se tolika svota novca pribavi za tako kratko vreme, dozvolili su da se jedan deo plati dragocenostima, robom itd. Isplaćeno je 34,000.000 dinara, ostatak Mađari nisu docnije zahtevali.

Protivjevrejski zakon od 1939. — Mađarski zakon protiv Jevreja kojim su Jevreji u Mađarskoj potpuno ili delimično isključeni iz nekih privrednih grana i kojim im je zabranjeno ili ograničeno bavljenje raznim slobodnim profesijama proširen je na Vojvodinu tek decembra 1941 god.

Ovaj zakon, iako strog, iako bi jednom velikom delu vojvođanskih Jevreja onemogućio svaki rad, bio je nedovoljan da posluži ostvarenju jednog od glavnih ciljeva okupatorove cele protivjevrejske akcije — naime, da Jevrejima ne samo onemogući rad u pojedinim privrednim granama, već da ih potpuno isključi iz javnog i i privrednog života okupirane oblasti, i da im ujedno oduzme sva iole veća preduzeća i radnje bez ikakve naknade ili uz minimalnu naknadu. Stoga okupatorske vlasti nisu htele da vezuju sebi ruke pravnim odredbama, zadržavši na taj način punu slobodu akcije.

Tako mađarske vlasti, s jedne strane, postupaju kao da je zakon od 1939 godine u važnosti i u Vojvodini. Oni sprovode sve protivjevrejske mere koje zakon predviđa: postavljaju komesare u preduzećima koja se po tom zakonu ne smeju nalaziti u jevrejskim rukama, zahtevaju primenu numerus clausus-a u slobodnim profesijama i privatnoj službi, itd. S druge strane, pojedini organi vlasti idu daleko preko granica postavljenih tim zakonom, pošto ovaj u Vojvodini još ne važi: postavljaju komesare i po jevrejskim preduzećima koja zakonom nisu obuhvaćena ili naprosto oduzimaju preduzeća i radnje od vlasnika, i sl.

Tako su Jevreji bili u punoj neizvesnosti o svom položaju. Očekivali su svakog dana da izađe zakon koji će biti kudikamo teži od zakona od 1939, i koji će ih potpuno lišiti njihove imovine — onako kako su to već uradili Nemci u Srbiji, a ustaše u Hrvatskoj. Mnogi Jevreji stoga dragovoljno prihvataju ponude koje im čine domaći Mađari i Nemci fašisti i prodaju svoja preduzeća, radnje i nepokretnosti u bescenje, verujući glasovima koji su se stalno proturali: da

će im zakon, koji se svakog dana očekuje, i onako oduzeti imovinu bez ikakve naknade.

U slučajevima gde pojedini Jevreji nisu pristali na dobrovoljno otuđenje svojih preduzeća, okupator se služio raznim drugim sredstvima. Da bi postigao željeni uspeh, on je stavio u pokret sav svoj vojnički i administrativni aparat: generali i žandarmi, veliki župani i policiski agenti sarađuju najuže u tom poslu s domaćim fašistima Mađarima i Nemcima.

Metode su razne: prosta brahijalna sila, zastrašivanje, ucenjivanje, onemogućenje rada hapšenjem ili zabranom obavljanja rada, nedavanjem sirovina i robe koje su stavljene pod kontrolu itd. Za akcije se obično biraju najpovoljniji psihološki momenti — neposredno posle kakvog masovnog zločina, posle hapšenja, zatim kad se žrtve nalaze u koncentracionim logorima ili na prinudnom radu, gde su prepušteni na milost i nemilost razbojnicima, nalazeći se pod njihovom neposrednom vlašću.

Na taj su način postigli da je do decembra 1941 najveći deo jevrejskih velikih i srednjih preduzeća došao u njihove ruke. Tek je tada ministarskom naredbom od 5 decembra 1941 mađarski zakon protiv Jevreja od 1939 godine proširen i na Bačku, Baranju i Međumurje. Ukoliko se taj zakon odnosio na jevrejska preduzeća, on je ostao skoro bez primene, jer je najveći broj istih, kao što je izloženo, već bio oduzet od Jevreja.

Glava II

Rad odeljenja za kontrolu stranaca

Ukidanje vojne i uvođenje građanske uprave u Bačkoj i Baranji avgusta 1941 trebalo je da znači povećanje reda i bezbednosti, ukidanje privremenih vojnih mera izazvanih ratnim potrebama i normalno funkcionisanje upravnih i sudskih vlasti na osnovu redovnih zakona.

Za stanovništvo okupirane Bačke i Baranje nova uprava značila je samo stvaranje novih institucija za njihov progon, dolazak novih činovnika koji još nisu imali prilike da pljačkaju; značila je uvođenje „zakonskog" prinudnog rada, stvaranje odeljenja za kontrolu stranaca, stupanje u puno dejstvo dželata po policiskim i sudskim zatvorima. A u slučaju potrebe, kada organi građanske uprave nisu bili sami dovoljni da efikasno sprovedu nameravane zločine, prostom naredbom izvršne vlasti suspendovano je to „redovno" stanje i, zajedno sa novostvorenim organima građanske vlasti, ponovo je stupala u dejstvo vojska kao glavni naredbodavac i izvršilac masovnih pokolja.

Jedna od okupatorskih ustanova koja je otpočela svoj rad tek s uvođenjem građanske uprave u Bačkoj i Baranji bila je novosadska ispostava centralnog odeljenja za kontrolu stranaca.

Ovo je odeljenje bilo potčinjeno neposredno ministarstvu unutrašnjih poslova, a u delokrug istoga spadala je i kontrola stranaca — davanje i uskraćivanje dozvola boravka, ispitivanje državljanstva, i sl. U stvari, ovo se odeljenje skoro isključivo bavilo ucenjivanjem i progonom Jevreja.

Neposredno po ulasku mađarskih trupa prognani su svi stanovnici Bačke i Baranje koji tamo nisu imali pravo zavičajnosti još pre novembra 1918 godine. Pored desetine hiljada Srba, proterani su u Srbiju ili Hrvatsku i svi Jevreji koji su se doselili u ove krajeve posle 1918 godine. Aprila meseca 1941 ova mera nije za Jevreje bila tako teška — iako im, kao i svima ostalim deportircima, nije bilo dozvoljeno da, osim ručnog prtljaga, ma što ponesu od svoje imovine — jer aprila meseca još nije bilo na dnevnom redu istrebljenje Jevreja ni u Srbiji ni u Hrvatskoj. Sasvim je drugi bio položaj Jevreja koje su mađarske vlasti predale Nemcima ili ustašama u jesen i zimu 1941 godine. Masovni pokolji Jevreja bili su u to vreme u punom jeku, pa su i deportirani vojvođanski Jevreji odvedeni pravo u koncentracione logore, a odatle na gubilišta.

Ovo je stanje stvari bilo vrlo dobro poznato šefu odeljenja, policiskom savetniku Könyöky József-u, te je on zajedno sa svojim saučesnicima iskoristio ovu situaciju, i pretnjom da će ih proterati iz Bačke odnosno Baranje od Jevreja iznuđivao ogromne svote novaca.

Svoju je akciju Könyöky započeo time što je pozvao sve novosadske Jevreje da dokažu svoje mađarsko državljanstvo uverenjem mađarskog ministarstva unutrašnjih dela. Kod jugoslovenskih Jevreja, kojima je bilo nemogućno da dođu do takvog uverenja, zadovoljio se drugim dokazima, među kojima je glavni bio dokaz o poreklu — zavičajnosti. Jevrejin je morao dokazati javnim ispravama da su on, njegovi roditelji, pa čak i ded i baba, rođeni na teritoriji Mađarske od 1918 godine. Drugi neophodan dokumenat bio je dokaz da su mu otac ili ded plaćali opštinski prirez između 1870 i 1880 godine u kojoj od opština Mađarske pre 1918 godine, najzad dokaz o moralnom vladanju i o nacionalnom opredeljenju za vreme od 1918 do 1941 godine, tj. dokaz da se molilac za vreme Jugoslavije bio deklarisao kao Mađar.

Jasno je bilo da je sve te isprave mogao imati samo neznatan broj Jevreja. Svi su ostali, od početka decembra 1941, kada je Könyöky izdao pomenutu naredbu o podnošenju dokaza, živeli na belom hlebu, potpuno prepušteni ucenjivanju i iznudama od strane Könyöky-a, policije i domaćih Mađara fašista. Stvorila se čitava privredna grana, i čitav stalež ljudi živeo je od iznuda, ucena i intervencija.

Könyöky je, po isteku roka koji je bio odredio za nabavku potrebnih dokumenata, pozivao poimenično Jevreje u svoj ured, i kada pozvani, kao što je bio po pravilu slučaj, nisu bili u stanju da mu podnesu potrebna dokumenta, pretio je da će ih u najkraćem roku prebaciti u Srbiju i Hrvatsku. Pozvani bi se tada obraćali Könyöky-

evim agentima i ovi bi im za veliku sumu novaca izdejstvovali privremenu dozvolu za boravak u Novom Sadu. Dozvola je obično važila za jedan do tri meseca, i nakon isteka toga roka, trebalo je ponovo plaćati posredniku za produženje dozvole.

Könyöky je svoje žrtve birao među imućnim Jevrejima, koji su mogli da plate visoke honorare, ali je, s vremena na vreme, pozivao i siromašnije, pa ih je, pošto nisu imali sredstva za podmićivanje, hapsio i upućivao naročitim kamionom, koji je jedanput nedeljno dolazio iz Budimpešte, u Beograd Nemcima ili u Petrovaradin ustašama. To je ujedno bila opomena svima ostalim ucenjenim Jevrejima da plaćaju uredno svote kojima su ucenjeni.

Na taj način Könyöky je predao niz Jevreja Nemcima, koje su oni zatvorili u logor na Banjici i zatim streljali.

Broj Jevreja koje je Könyöky prebacio u Hrvatsku mnogo je veći. O njima nema daljih podataka, ali je najverovatnije da je i njih snašao isti udes kao i sve ostale Jevreje u Hrvatskoj.

Glava III

„Racija"

Uvod. — Januara meseca 1942 mađarska vojska i žandarmerija, u zajednici s fašistički nastrojenim delom mađarskog i nemačkog građanstva, izvršile su u Bačkoj niz masovnih pokolja srpskog, ostalog slovenskog i jevrejskog stanovništva. Ovi pokolji, koji po načinu organizacije i izvršenja, po svom motivu i glavnim inicijatorima i naredbodavcima čine jednu celinu, ostali su zabeleženi u analima zločina mađarskog okupatora kao „Racija".

Kao neposredni povod za početak tih zločina poslužio je njegovim organizatorima jedan sukob između jednog malog odreda rodoljuba i mađarske vojske i žandarmerije na dan 4 januara 1942 u Žabaljskom Ritu. Taj je odred, napadnut u zimovniku, ubio, braneći se, četiri mađarska vojnika i žandarma. Još istog dana odred je uništen od strane nadmoćnih mađarskih trupa; razloga za dalju intervenciju oružane sile nije, dakle, više bilo. Uprkos tome, mađarska vlada u sporazumu s generalštabom donela je odmah odluku o suspendovanju građanske uprave, prvo u žabaljskom i titelskom srezu, docnije u Novom Sadu i Starom Bečeju, i svu je vlast prenela na komandu kraljevske honvedske brahijalne sile. Pod vođstvom svojih komandanata, uz najaktivnije učešće mesnih fašista Mađara i Nemaca, mađarska vojska i žandarmerija izvršile su niz najužasnijih masovnih pokolja nad nevinim srpskim, ostalim slovenskim i jevrejskim građanstvom, u kojima je platilo životom više hiljada lica.

Istragom koju su sprovele naše vlasti, čiji su rezultati podrobno izloženi u jednom od saopštenja Komisije AP Vojvodine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, ustanovljeno je da se takva akcija istrebljenja srpskog i jevrejskog stanovništva tih

krajeva nalazila u planu okupatorskih vlasti; da su one, zajedno sa fašističkim delom stanovništva, započele pripremu „Racije" znatno ranije, nego što je uopšte i došlo do sukoba na dan 4 januara; da se sa „Racijom" trebalo otpočeti na pravoslavni Božić — 7 januara 1942, ali kako su na dan 4 januara pripreme uglavnom bile završene, to su se mađarske vlasti poslužile sukobom u Žabaljskom Ritu kao dobrodošlim izgovorom za otpočinjanje masovnog pokolja, jer im je taj sukob olakšao položaj utoliko što nisu morale same inscenirati „pobunu", kao što su to bili učinili prilikom ulaska mađarskih trupa u Bačku aprila 1941, ili kao što će to učiniti januara 1942 u Novom Sadu i Somboru.

Pokolji više hiljada nevinih ljudi — među kojima i ogromnog broja žena, dece i staraca — ostali bi zločini, teški i svirepi zločini i u slučaju da je zaista i bilo kakve pobune, da je i bilo osnova za kažnjavanje pojedinaca. Ovako, međutim, ti pokolji, izvršeni pod lažnim izgovorom, ne samo da dobijaju teži i perfidniji karakter, već ujedno obelodanjuju plan mađarskog okupatora: da masovnim istrebljenjem Srba, ostalih Slovena i Jevreja stvori za mađarsko i nemačko stanovništvo povoljniji brojni i ekonomski odnos u tim krajevima.

U izvršenju ovih zločina mađarskoj vojsci i žandarmeriji pridružili su se rado fašistički elementi mađarskog i nemačkog stanovništva kod kojeg je postojalo nezadovoljstvo što prvi momenti posle okupacije nisu dovoljno iskorišćeni da se pobije veći broj Srba i Jevreja, što je uprkos „oslobođenja" i dalje „sve ostalo po starom", što se njihov imovinski položaj nije dovoljno popravio. Zbog učešća mesnih mađarskih i nemačkih fašista, pokolji će dobiti težak i svirep karakter.

Zločinci su masovne pokolje pripremili i izveli u svima mestima na skoro isti način. Stvorili su svuda pri opštinskim većima naročite odbore sa zadatkom da sačine spiskove lica koja će se pohapsiti, kao i da učine sve ostale pripreme da bi zločinačka akcija mogla nesmetano da se odvija. Podelili su oružje pouzdanim, fašistički nastrojenim domaćim Mađarima i Nemcima, a u mestima gde takvih nije bilo u dovoljnom broju, pozvali su u pomoć fašiste — građane Mađare i Nemce iz okolnih mesta. Po završenoj koncentraciji vojske i žandarmerije zabranili su javnim oglasima građanstvu izlazak iz stanova do dalje naredbe. Zatim su vojne i žandarmeriske patrole zašle po kućama, vršile pretres stanova, hapsile ukućane koji su bili uvedeni u pripremljene spiskove, odvodili ih pred „legitimacioni odbor", koji je naređivao izdvajanje „sumnjivih" (među kojima veliki broj žena, dece, pa i odojčadi!) i ta su lica, bez suda i bez istrage, streljana, pretučena motkama ili pobijena sekirama.

Samo je mali broj leševa pobijenih lica sahranjen; najveći deo leševa bacili su zločinci u Dunav ili Tisu kroz rupe koje su načinili u ledu. Zbog toga je u mnogim mestima i ubijanje žrtava vršeno na obali reka.

1) Šajkaška

Čurug. — Koncentracija vojske i žandarmerije u Čurugu započela je već 1 januara 1942 — dakle 4 dana pre nego što je došlo do sukoba sa grupom rodoljuba u Žabaljskom Ritu, sukoba, koji će okupatorskim vlastima poslužiti kao izgovor za počinjanje pokolja. Isto je tako pre 4 januara bio obrazovan odbor, u koji su ušli istaknuti građani fašisti, i bili su sastavljeni spiskovi Srba i Jevreja koji će se uhapsiti.

4 januara uveče započele su žandarmeriske i vojne patrole s masovnim hapšenjem Srba i Jevreja. Uhapšena lica zatvorena su u dva prazna magacina — Lampelov i Novakovljev — u opštinskoj zgradi i u zgradi osnovne škole.

U Lampelov magacin doveli su tokom tri dana nekoliko stotina lica, od kojih je izvestan broj naknadno pušten na slobodu. Na dan 7 januara kada je počeo masovni pokolj, nalazilo se u magacinu oko 200—300 lica među kojima i veliki broj žena i dece. Tokom sva tri dana, od hapšenja pa do pokolja, mađarski vojnici i žandarmi zverski su tukli uhapšene. Za sve vreme nisu im davali hrane ni vode; neke zatvorenike primoravali su da piju sopstvenu mokraću.

7 januara uveče započelo je ubijanje. Vojnici su iz mitraljeza, koji je bio postavljen na vratima magacina, otvorili iznenada vatru na zatvorenike. Paljba je trajala oko pola sata, a kada je prestala, vojnici su izvukli leševe iz magacina i utovarili ih u kamion, ubijajući metkom iz revolvera one koji su još bili u životu. Od 200—300 lica, koliko ih je 7 januara uveče bilo u magacinu, preživelo je ovaj strašan pokolj samo jedno devetogodišnje dete, jedini svedok užasa koje su se te noći zbile u Lampelovom magacinu.

Na isti način — vatrom iz mitraljeza i pušaka — pobijena su i lica koja su bila zatvorena u Novakovljevom magacinu. U trenutku kad je počeo pokolj, nalazilo se tu oko 500 lica, i ovde izvestan broj žena. O zverstvima Mađara pre pokolja i o samom pokolju, jedini preživeli svedok Popov Živan svedoči sledeće:

> „... Prvo su nas svu trojicu odveli u magacin Branka Novakovog na Trgu Slobode. U tom magacinu smo zatekli dosta muškaraca i nešto žena. Tu su nam naredili da klečimo, glave da sagnemo. Onda su počeli da skaču na nas, posle su naredili da se sasvim sagnemo, tako da smo napravili od naših leđa kao neki pod pa su počeli da trče po nama kao po nekom sagu, redom su nas tukli batinama... Onda su došli i mađarski vojnici, koji su nastavili sa batinanjem i mučenjem. Jedne od nas su često izdvajali iz gomile i stavljali uz zid i batinali, dok nismo popadali...
>
> Mučenje je trajalo stalno, čas sa većom snagom, čas je malaksavalo, valjda kako su se sami zlikovci umarali i snagu

gubili i odmarali. Ovo je tako trajalo od 6 januara do 7 januara uveče. Nisu nam za to vreme ni hrane davali niti pak vodu...

Za svo vreme dok smo bili u magacinu stajao je sa desne strane vrata mitraljez uperen na nas, a pored njega uvek po jedan vojnik. 7 januara 1942 godine uveče, moglo je biti posle 8 sati, jedan od zatvorenika se digao da pođe da mokri. Pri tome je slučajno dodirnuo stub na kome je bila petroleumska lampa. Lampu nije ugasio a niti je oštetio. To je video Farkaš koji je potrčao sa puškom i viknuo vojniku kod mitraljeza što ne puca, zar ne vidi da se Srbi bune. Na ovo je vojnik otvorio mitraljesku paljbu i oko 10 civila Mađara su otvorili puščanu paljbu. Tada je u magacinu nastao pakao. Vika se do neba čula, svaki je legao dole u uverenju da će se spasti, mnogi su popadali, jer su izginuli. Ova paljba je trajala skoro jedan sat, a Farkaš je stalno naređivao pucanje. Lelek u sali, ropac, jauk teško ranjenih nadkriljivao je paljbu. A paljba je išla dalje..."

Dožić Pavle, pravoslavni sveštenik u Čurugu nalazio se momentu pokolja u jednoj zgradi neposredno pored magacina. On navodi:

„... 7 januara uveče počela je paklena mitraljeska vatra u magacinu Novakova. Kada je na momente vatra prestajala, čuo sam pucnjavu koja je dolazila iz pravca škole i magacina Lampela. Za vreme pucanja u magacinu od koga sam bio 5 metara odvojen zidom, u sobi se čula paklena i strahovita piska, cika, zapomaganje, urlanje, ropac, glasovi koji su mi stalno u ušima, a koje čovek nije u stanju da opiše. Ovo je trajalo otprilike jedan sat... Kada je pucnjava prestala, čuo sam glas jednog Mađara, koji je preživelima komandovao da čitaju mađarski „Oče naš" i da pevaju mađarsku himnu a zatim sam čuo neke neartikulisane samrtne glasove. Oko ponoći video sam da dolaze nova kola, staju pred magacin, da u kola tovare nešto, i da natovarena kola idu u pravcu Tise..."

Po prestanku paljbe, naredili su vojnici preživelima da nose leševe u opštinsku zgradu, obećavši im, da će ih posle toga pustiti kućama. Jedno stotinu lica koja su se mogla kretati, poneli su leševe u opštinsku zgradu ali umesto slobode pobijeni su svi osim jednog koji se učinio mrtvim i pobegao u mraku iz kola u koja su ga bacili s ostalim leševima.

Najstrašnije je bilo u opštinskoj zgradi, gde je zasedavao „legitimacioni odbor". Tu su pobili ne samo one koje su posle hapšenja odmah odveli u opštinu, već i sve preživele posle pokolja u Lampelovom i Novakovljevom magacinu. Manji je broj ubijen vatrenim oružjem, veći batinama i sekirama. Mučenje je ovde trajalo duže i

bilo svirepije, tu su vršili i silovanje žena pre ubijanja. Ubijali su prvo vatrenim oružjem a zatim nastavili da ubijaju batinama, sekirama, budacima. Svedok Elek Szendrei navodi:

„Ovdašnji stanovnik, Mađar Péter Teleki, kojeg mi je opština sa druga tri Mađara dala za prenos stvari kada sam se ovamo preselio, rekao mi je, kada sam ga pitao ko je on, ovo: „Ja sam jedan od onih prljavih koji smo radili sa sekiricama, kojima smo ubijali ljude. U toku ubijanja smo se umorili i kako je bilo preostalo u životu još jedno 170—180 lica, ja sam bio otišao do beležnika Gyule Varga i rekao mu da smo već zamoreni i da dalje ne možemo, a Varga me je napao rekavši: „Zar se ne stidite, zar vi niste Mađari?" Ja sam onda izašao napolje i posao ubijanja smo nastavili..." Ovo mi je od reči do reči saopštio taj Péter Teleki."

Drugi jedan od ubica, neki Elek Kovács, testerisao je na Tisi gola ženska tela na najvećoj zimi, a na zapomaganje žrtava cinično odgovarao: „Ne plačite, polako će Elek bači."

O događajima u zgradi čuruške osnovne škole daje nam podatke svedok Velinka Dolovac:

„... Školske dvorane, ima ih pet odeljenja, bile su pune sveta. Svet je morao da kleči sa rukama podignutim u vis. I ja sam morala da klečim i ruke sam držala u vis. Iz dvorane su stalno uvodili i izvodili hapšenike...

Apotekara Peru Davidovca i fijakeristu Stevana Mačkića zatekla sam tamo gotovo mrtve, tako su bili isprebijani. Telo im je bilo sasvim crno od udaraca i batina. Isi Davidovcu su na naše oči živom pokidali brkove, jer je on nosio velike brkove. To mu je učinio policaj Molnár, koji je u bekstvu. Kada mu je strgao brkove šiknula je krv i mnogo je krvario. Bajonetom su mu posekli uši i iste sasvim otsekli sa tela, odnosno glave. Sve su tukli od reda, i mene su jako tukli vojnici, kao i ovdašnji Mađari-civili...

Vrativši se u salu kasnije je jedan vojnik uzeo k sebi devojku, unuku Draginje Mrazovac — ime te devojke ne znam tačno — koja je bila vrlo lepa devojka i na oči sviju nas, kao i rođene matere devojke, koja je isto bila zatvorena u toj sali, silovao, uz viku i dreku. Niko nije smeo da mrdne da jadnoj devojci skoči u pomoć, jer su ostali stražari na nas pazili. Nismo smeli da jedemo ili vodu da tražimo. Posle silovanja devojku su jako tukli...

Videla sam kako su malo dete uhvatili za noge i glavu mu udarali o zid dok nije umrlo. Čije je dete bilo ne znam...

Još pre više od dve nedelje pred raciju slušala sam od Mađara koji su dolazili u moju gostionu kako će Srbi imati krvav Božić, ali tim razgovorima nisam poklanjala neku veru

i pažnju. Smatrala sam da je ovo neko strašenje svetine. Dva tri dana pred početak racije videla sam na stanici kako pristižu vozovi sa vojnicima, municijom, to se vuklo cele noći..."

U Čurugu je u to vreme živelo 100 Jevreja — ljudi, žena i dece. Pobijeni su prilikom racije svi do poslednjeg. Stradalo je ukupno oko 1.000 lica Srba i Jevreja.

Žabalj. — Racija je u Žablju započela istovremeno kad i u Čurugu. 4 januara uveče započeli su mađarski vojnici hapšenje, a 7 januara ubijanje uhapšenih koje je trajalo do 9 januara. Svedok Petar Apić svedoči:

„... U policiji su me strašno tukli, jedva sam ostao živ. Tukli su me kamdžijom, pendrekom, kundacima, gazili me čizmama u stomak, naročito žandarmi. Tukli su i civili i vojnici. Policajci me nisu tukli, ali su mi uzeli novce. I druge zatvorenike su tukli. Bilo je ljudi, žena i male dece krvave. Svoga rođenog brata nisam mogao da poznam, tako je bio izudaran. Video sam kako ženama krvare uši, jer su im iščupali minđuše sa njih živih...

Posle su nas preveli u opštinsku štalu. I tu je bilo mnogo sveta. U štali smo ćutali okrenuti prema zidu. Štala je bila prepuna, bilo je naroda pod jaslama, u merdevinama. Drugu noć su nas izveli sve na Tisu kamionima. Nas su vezali, svakome ruke natrag, i tako su nas bacali kao snoplje u kamione. Na putu mi je uspelo da se odrešim, ali sam i dalje izigravao kao da sam vezan. Kamioni su stali kod Crne Čuprije. Tu su nas sve isterali u jednu grupu. Rekli su nam da se možemo oprostiti jedni od drugih. Meni nisu u štali skinuli kaput i cipele, ali bilo je naroda kome su sve to skinuli i koji su bili u košuljama, gaćama, džemperima i lakšem odelu. Tražio sam svoga brata da se s njim oprostim, ali ga nisam našao. Našla me je sinovica Sofija Apić, koja je na rukama držala malo dete. Ona je plakala, molila me da zajedno poginemo. Jedan je vojnik nju udario od natrag nožem i ona je pala i pustila je dete, koje je vrisnulo ispod mojih nogu. Ja sam na to počeo da bežim. Pucali su za mnom, a i sam ne znam kako nisam poginuo. Skočio sam u kanal kraj Tise, tu sam propao kroz led i davio sam se. Nekako sam se izbavio i krenuo sam natrag prema narodu. Onda je počeo mitraljez da tuče u svet...

Kada je mitraljez počeo da puca nastao je strašan lelek i jauk sveta na koji su pucali. Mnogi su odmah popadali sa nasipa. Nisam video da li su ljude posadili na nasip ili su ih ubili u stojećem stavu. Kada sam se već našao izvan domašaja pucnjave, utišala se bila mitraljeska vatra i onda sam čuo pojedinačne pucnjeve kojima su dotukli one koji su bili ranjeni..."

Svedok Mile Čonkić:

„... 8 januara 1942 godine uveče otvore paljbu iz puškomitraljeza i pušaka, te revolvera na gomilu. Ja sam legao dole na zemlju. U gomili je bilo 130—140 lica. Leševi su padali preko mene. Bio je užasan vrisak i jauk, a najviše od dece. Vida Tomićeva, učiteljica je pala ranjena preko mene. Bila je vezana. Kada su sve pokosili onda su pošli redom i ubijali one koji su se još micali. Kada su došli do Vide Tomićeve ona je kazala mađarski „kerem sepen, meg eđ goljot — molim lepo još jedan metak". Onda je prišao njoj jedan u vojničko odelo obučeni ovdašnji Mađar civil, pucao je u nju i pitao: „hoćeš li još jedanput"? Ona je već slabim glasom odgovorila „još jedan" i on je ponovo pucao... Unuče Mladena Čonkića, dete od 3—4 godine jako je plakalo i njih pet do šest pucali su iz pušaka, sve dok ga nisu ubili..."

Od 30 Jevreja koliko je u Žablju živelo ubijeno je tih dana 29 lica. Pored toga, u Žabalj su dovedeni i istom prilikom pobijeni i Jevreji iz Temerina — njih 37 na broju od ukupno 40, koliko ih je svega živelo u Temerinu. Temerinske Jevreje koji se tih dana nisu nalazili kod svojih kuća, već na putu, pozvale su mađarske vlasti depešama koje su potpisali imenima najbližih rođaka dotičnih žrtava, pozivajući ih da se iz raznih razloga odmah vrate kući. Kad su se trojica od njih na taj poziv vratili, Mađari su ih ubili.

Titel. — Pokolj u Titelu počeo je masovno 10 januara 1942 godine.

O pripremama za ovu raciju kao i o njenom izvođenju nema skoro nikakvih podataka. Poznato je samo da su uhapšena lica odveli u svilaru, tamo ih mučili, a zatim ih u manjim grupama odvodili i ubijali.

U Titelu je ubijeno 52 Srba i Jevreja, od toga broja 35 Jevreja od ukupno 36, koliko se tada nalazilo u Titelu.

Ostala mesta u Šajkaškoj. — I u drugim manjim mestima u titelskom i žabaljskom srezu istrebljeni su u „Raciji" svi Jevreji koji su se u tim mestima našli januara 1942. Tako je u selu Đurđevu ubijeno 7 ljudi i 6 žena, u Gospođincima 4 čoveka i 4 žene, u Šajkašu 1 žena.

2) Novi Sad i Stari Bečej

Uvod. — U Novom Sadu „Racija" je bila najkrvavija. Za tri dana — od 21—23 januara — koliko je „Racija" trajala, ubili su mađarski fašistički zločinci oko 1.300 Srba i Jevreja, od toga 870 Jevreja, oko četvrtinu od ukupnog broja novosadskih Jevreja.

U jeku najvećih i najsvirepijih zločina po Šajkaškoj, bačena je optužba na novosadske Srbe i Jevreje: „Konci zavere u Žablju vode

u Novi Sad". To ja značilo da se Novom Sadu priprema ono što je doživela Šajkaška.

Događaji su se brzo razvijali. Na zahtev velikog župana grada Novog Sada, mađarska vlada odobrava da se „Racija" proširi i na Novi Sad, ali s tim da se pored Novog Sada uključe još i Stari Bečej i Srbobran, a načelnik glavnog generalštaba, na zahtev ministra unutrašnjih poslova, donosi svoju naredbu od 15 januara 1942 godine kojom se akcija „pročešljavanja" rasprostire na Novi Sad, Srbobran i Stari Bečej. Ovom naredbom se istodobno poverava sprovođenje same akcije komandantu V segedinske armije Fekete Halmy-Czeidner-u, armiskom generalu, koji je rukovodio krvavom akcijom u Šajkaškoj.

Komandant V segedinske armije svojom naredbom obrazuje novu oružanu grupu, koja je imala da sprovede raciju u Novom Sadu i Srbobranu. Na čelu grupe nalazio se pukovnik vitez Grassy. Već postojećoj oružanoj grupi pukovnika Laszló Deák-a, koja je sprovela krvavu akciju po Šajkaškoj, poverava se sprovođenje akcije „pročešljavanja" u Starom Bečeju.

Jedan od krvoloka u raciji, žandarm János Kenyeres, koji na svojoj duši, po svom priznanju, nosi 20 jevrejskih života, ovako se izjasnio o ciljevima racije: „Imali smo nalog da pobijemo sve Jevreje; od Srba je trebalo poubijati sve one koji nisu znali perfektno mađarski ili koji nisu ranije bili austriski ili honvedski oficiri".

Prvi i drugi dan „Racije". — „Racija" je otpočela 21 januara 1942 godine ujutro.

Prvi dan novosadske „Racije" razvijao se uglavnom mirno, bez ikakvih naročito značajnih događaja; došlo je samo do nekoliko slučajeva pojedinačnih ubistava.

Ni drugog dana „Racije" nije došlo do masovnih ubistava. Izgledalo je da će „Racija" u Novom Sadu imati mnogo blaži oblik nego što ga je imala u Šajkaškoj. Najveći broj lica koji je prilikom pretresa, uhapšen, pušten je posle legitimisanja na slobodu. „Legitimacioni odbor" zadržao je samo nekoliko desetina lica, koja su ostala pod stražom u Narodnom domu, samo je nekoliko lica uputio odmah s patrolama na streljanje.

Rukovodilac „Racije", komandant V armije i komandant novoosnovane oružane grupe nisu bili zadovoljni takvim razvojem, što je ovaj poslednji — pukovnik Grassy — saopštio podređenim oficirima na konferenciji 22 januara uveče.

Odlučeno je stoga u toku večeri 22 januara 1942 godine da se inscenira borba između vojske i žandarmerije s jedne strane, i „buntovnika" s druge strane. Tako je još iste noći priređena prava borba pred bivšom banskom palatom. Praštale su bombe i pucale puške. Nabavljene su jugoslovenske puške i bombe, da bi se odgovornost za ovu „ borbu" mogla prebaciti na Srbe i Jevreje u Novom Sadu.

Žandarmeriski kapetan Dr. Zöldy Márton poučio je neke žandarme da prošire među svojim drugovima i vojnicima vest da su u toku

prošle noći sudelovali u oružanoj borbi sa buntovnicima, i da su u istoj bili i ranjeni. Kapetan Dr. Zöldy je sam uvio zavojem glavu i lice žandarmima Kenyeres-u, Heveri-u i Balázs-u, a žandarmu Kenyeres-u zavio i ruku. Sutradan, 23 januara 1942 godine ujutro, imenovani žandarmi na zboru svih žandarmeriskih jedinica prikazivani su kao „ranjenici" iz „teške borbe" koja se prethodne noći odigrala.

Treći dan „Racije". — Osvanuo je 23 januar, jedan od najhladnijih dana zime 1941/1942. Bilo je oko 30° ispod nule, a pored toga duvao je ledeni vetar. Mađarske trupe i žandarmerija, podivljale, razbešnjene potstrekivanjima svojih pretpostavljenih, predvođene domaćim fašistima, priredile su pravu hajku na srpsko i jevrejsko stanovništvo. Upadali su i u stanove gde su ranije — 21 i 22 januara — već bili izvršili pretres, zaustavljali i hapsili prolaznike Srbe i Jevreje koji su se vraćali iz Narodnog doma, gde su već bili legitimisani i pušteni na slobodu. Sakupljali su bez razlike sve — žene, decu, pa i majke s odojčadi na rukama i odvodili van grada na ubijanje.

Miletićeva ulica i Trifkovićev trg. — Prvo masovno ubijanje izvršili su fašistički zlikovci u Miletićevoj ulici, posle 9 časova: jednu grupu od oko 30—40 ljudi, žena, staraca, starica i dece zaustavili su vojnici koji su ih sprovodili na uglu Miletićeve ulice i Trifkovićevog trga i komandovali: „Lezi!". Svi su legli u sneg. Odmah zatim razlegli su se pucnji — vojnici su ih sve do poslednjeg pobili iz pušaka. Svedoci koji su krišom gledali ovu užasnu scenu govore o jednoj mladoj materi koja je jednom rukom vodila malo dete, dok je u drugoj nosila odojče. Zlikovci su ih bez milosti ubili sve troje.

Skoro istovremeno započelo je i ubijanje na uglu Miletićeve i Grčkoškolske ulice. Na tom je mestu ubijanje trajalo od 1/2 10 do 12 časova.

> „. . . 23 januara 1942 godine oko 10 sati pre podne čuo sam prve pucnje iz pravca ćoška Grčkoškolske i Miletićeve ulice, preko od zgrade Srpske banke. Odmah sam otvorio prozor i oprezno pogledao u pravcu iz koga su se čuli hitci. Video sam jedno 15 vojnika potpuno naoružanih, kao i nekoliko žandarma. A u snegu sam već video nekoliko leševa muškaraca. Odmah je dovedeno još nekoliko muškaraca, kojima su vojnici vikali: „Okreni se, ruke u vis!", što su ovi jadnici i izvršili. Zatim su vojnici i žandarmi iz najbliže blizine pucali u potiljak ovim ljudima, koji su se rušili uz lelek i jauk. Onda je naišao jedan oficir, koji je naredio vojnicima: „Svakog pojedinca primorajte da legne i tako pucajte u njega". Ovo naređenje je izdao svakako za to što su meci udarali i u kuće, pa je valjda smatrao da ubijanje u stojećem stavu nije praktično i ostavlja mnogo tragova od metaka na zidovima kuća...

Vojnici su novoj grupi naredili da legne u sneg potrbuške. Pošto su se neki ustručavali, vojnici su ih udarali kundacima i tako primoravali da legnu. Odmah zatim se čuo lelek, jauk i pucnji. Pucali su im u potiljak. Ovo dovađanje i ubijanje je trajalo tako skoro do pred podne. Posle su došli kamioni i te leševe sve odneli...

Sutradan, 24 januara 1942 u subotu, kada je kretanje već bilo dozvoljeno, video sam na tom ćošku svuda unaokolo i na putu, i u gomilama snega, a i na zidovima mozgove, otkinute uši, prste, itd..." (Z.s. Julije Krajčević od 9 decembra 1944).

„... Kasnije sam video još dva kamiona, u koje su vojnici isto bacali leševe. Kada su ovi kamioni bili napunjeni leševima, video sam kako vojnici lopatama prevrću i zgrću sneg, da bi lokve krvi zatrpali. Posle nekoliko dana kada je počeo sneg da se malo topi, bio sam na tom ćošku i video lokve krvi, prosute mozgove, a trgovac A. Cigler koji je imao radnju na tom ćošku, pokazao mi je gomilu mozga sa izjavom da je to mozak Maksima Frojda..." (Z.s. Dr. Žarka Kapamadžije od 12 decembra 1944).

Beogradski kej. — Tu su dovođeni i ubijani Srbi i Jevreji stanovnici ulice Jaše Tomića. Sakupljanje je započelo oko 10 časova. Pošto su sakupili prvu grupu od oko 60 lica, vojnici i žandarmi naredili su pokret prema Dunavskoj obali. Kad je grupa došla do keja prema sanatorijumu Dr. Uzelca, vojnici su iznenada otvorili puščanu i mitraljesku vatru, pucajući dok nisu ubili i poslednju žrtvu. Posle pljačke — svlačenja leševa i skidanja nakita i zlatnih zubi — odvukli su leševe do Dunava, do mesta gde su prethodno napravili rupu u ledu, i bacili leševe u reku gurajući ih čakljama pod led.

Na istom mestu nastavili su sa ubijanjem novih grupa. Da ne bi morali vući leševe do Dunava, dovodili su žrtve do same rupe u ledu i tu ih ubijali.

Pravoslavno uspensko groblje. — Ubistva su vršena i na samom groblju. Mađarski vojnici dovodili su na groblje Srbe i Jevreje koji su stanovali u blizini groblja i tu ih ubijali iz pušaka.

Posle pokolja nađeno je na groblju 250 leševa. Leševi su ležali pred mrtvačnicom u dugim redovima, leš preko leša. Pored leševa u redovima, mogli su se videti i pojedini leševi s jedne i druge strane puta ili rastureni po groblju.

Jezivo je bilo gledati leš jedne mlade žene na jednom nadgrobnom spomeniku. Žrtva je bila u sedećem stavu kada je ubijena. Leš se u takvom stavu zadržao, samo je glava bila naslonjena na ruku. Puščani metak je prošao kroz slepoočnicu, svakako iz neposredne blizine, i oči su formalno iz očnih duplji ispale i visile.

Jedan od svedoka opisuje izgled groblja nekoliko dana posle „Racije" ovako:

„Ja sam postavljen za grobara i dužnost grobara primio sam 28 januara 1942 godine, posle „Racije", jer je u „Raciji" ubijen dotadašnji grobar Jovan Gonđa sa ženom i četrnaestogodišnjim detetom.

28 januara 1942 ujutru izašao sam na groblje. Leševe nisam više zatekao, ali sam od suseda čuo da je na groblju bila velika gomila leševa. Na zidovima je bilo puno krvi, mozgova. Tarabe bile su sve umrljane krvlju i na njima je bilo smrznutih ostataka mozgova. Svuda okolo na snegu bilo je lokvi krvi, a ostali su i drugi tragovi od leševa. Sve to sam ja počistio.

Kada se sneg počeo topiti našao sam lokve krvi, mozgove, šplitere kostiju iz lubanja, otrgnute prste na kojima obično stoji prstenje, creva iz ljudskih drobova...

Kada se sneg otopio, ja sam pokupio sve ostatke, zakopao u četiri jame. Mesta gde su te jame znam i sada... (Z.s. Hristofora Malija od 18 decembra 1944).

Futbalsko igralište „NAK". — I ovde je vojska ubijala ne samo ljude, već i žene i decu. Pre pokolja naredili su žrtvama da se skinu, pa im je rečeno da trče i da će oni koji budu najbrži, ostati u životu. Međutim, kad su žrtve otpočele da trče, otvorili su vojnici vatru iz mitraljeza i pucali u gomilu sve dok nisu ubili i poslednjeg čoveka.

Štrand. — Ali najviše Jevreja stradalo je na novosadskoj plaži — Štrandu — i to u prostoru pored obale, koji je izdvojen i ograđen kabinama.

Žrtve su dovođene iz grada kamionima ili su terane sa sabirnih mesta u gradu na Štrand pešice. Na Štrandu su u dugim redovima po četvoro čekale da dođu na red da budu ubijene. Spolja se, istina, nije moglo videti šta se dešava u unutrašnjosti kupatila koje je bilo ograđeno kabinama, ali su se svakog trenutka razlegali paljba i krici nesrećnih žrtava, tako da je onima napolju bilo jasno šta se unutra zbiva i kakva ih sudbina čeka.

„... Prilikom „Racije" Mađari su izveli moje roditelje i mene radi streljanja na Dunav, a osim toga i moju sestričinu i njenog muža. Tri žandara su došli i prinudili nas da uđemo u auto. Ispred Štranda ljudi su stajali u čekali na red. Gurali su se da dođu na red što pre. Deca su plakala: „Kad ćemo doći na red, ne mogu izdržati hladnoću." Ljudi su tražili da se što pre svrši s njima, jer je hladnoća bila neizdrživa. Kad su nas uveli na Štrand, videli smo strašan prizor. Bila je jedna rupa iskopana u ledu na Dunavu, daska je bila preko rupe i redom su terali ljude u malim grupama do rupe. Tamo su ih streljali i bacali u rupu. Morali smo da se svučemo, kapute i sve baciti, mnogi su bili do kože goli i tako smo sta-

jali tamo, užasno stradajući od hladnoće. Neki su se branili očajno pa su i ove streljali. I onda je došlo neko naređenje pa su prestali. Sestričina i njen muž su ubijeni pred našim očima..." (Z.s. Agi Rajter od 10 avgusta 1945)

„...Za vreme „Racije" u Novom Sadu ja sam stanovao u Petrovaradinu, u Ribnjaku, odakle se i slobodnim okom može gledati na Dunavsku obalu, a naročito se može gledati na novosadsku plažu — Štrand. Treći dan „Racije" 23 januara pre podne počelo je ponovno ubijanje ljudi na novosadskoj obali. Video sam kako su vojnici vrlo mnogo ljudi doterali na obalu, a zatim su pojedine ili u manjim grupama doterali u unutrašnji deo Štranda, tu su ih dovodili na led do same vode i onda ih iz pušaka ubijali tako, da su pobijeni odmah padali u vodu i nestajali. Isto tako sam i slobodnim okom kao i dogledom video, da su malo niže uz obalu na novosadskoj strani, a pored samog železničkog mosta ubijali, no ne sećam se broja pobijenih, jer sam bio neobično dirnut i uzbuđen. Sve ovo posmatrala je i moja žena, pa i mnogi naši susedi i drugi u Ribnjaku. Ovo ubijanje na novosadskom Štrandu trećeg dana „Racije" trajalo je do 4 sata posle podne. Ne mogu da kažem koliko je toga dana pobijeno, samo mogu da tvrdim da je vrlo mnogo ubijeno. Jedan hrvatski oficir gledao je na časovnik i rekao nam da se za jedan minut pobilo 15 lica. Opazio sam, međutim, da su ubijali ne samo muškarce, nego i mnogo žena, a video sam da su decu žive bacali u Dunav. Mogao sam još i konstatovati, da su mnogi dovedeni na obalu bez gornjeg odela i da su ih tako ubijali. U toku ovog, trećeg, dana „Racije" video sam još da su mnogi kamioni donosili leševe, koje su vojnici bacali u Dunav. Posle dva, tri dana se moglo pak još videli da su neki civili dolazili i sa leševa skidali odela, jer su još uvek neki leševi ležali na ledu..." (Z.s. Đorđa Stankovića od 25 januara 1945).

Oko 16 časova dovezao se na Štrand neki mađarski oficir koji je naredio da se obustavi ubijanje, a da se „zarobljenici" tj. ljudi, žene, starci i deca koji su pred Štrandom čekali, stražarno sprovedu u Narodni dom. Mađarski vojnici opkolili su kolonu koja je bila narasla na preko hiljadu lica i poterala je natrag u grad. Odveli su ih u zgradu Narodnog doma i smestili tamo u veliku gimnastičku dvoranu. Otpočelo je ponovno legitimisanje, koje je trajalo do blizu 22 časa. Oko 22 časa svedoci su čuli neki glas s balkona sale koji je saopštio sakupljenima da su krivci kažnjeni smrću, a da ostali mogu ići kući.

Stari Bečej. — U Starom Bečeju Mađari su s pojedinačnim ubistvima započeli 10 januara, a masovne pokolje vršili su između 26 i 28 januara. Masovne je pokolje pripremio i izvršio — po naređe-

nju komandanta V armije — komandant II oružane grupe i komandant IX pešadiskog puka pukovnik Deák.

I ovde su se fašistički zločinci poslužili lažima da bi svojoj zločinačkoj akciji dali karakter „vojne mere". Kao u Novom Sadu, i u Starom Bečeju je inscenirana „pobuna", posle koje su odmah sledovali pokolji. Jedan od učesnika u zločinima, opštinski činovnik Rezső Vorány, izjavio je kada su ga prilikom popisa imovine pobijenih Srba i Jevreja pitali: šta znači izraz koji uvode u formulare „nestali za vreme partizanske borbe", sledeće:

> „Nije bilo nikakve borbe, to je bila veštačka borba, jer su opili nekoliko vojnika i naredili im da odu u srpski kraj. Tamo su počeli pucati po krovovima, a potom su građani hapšeni. Oznaka „nestali za vreme partizanske borbe" je službena tajna i tako se mora upotrebljavati kod lica koja su nestala u „Raciji"...

Masovna su hapšenja započela 26 januara ujutro. Patrole su odvodile uhapšena lica pred „legitimacioni odbor", koji je izdvajao „sumnjiva" lica — među njima veliki broj žena i dece — i upućivao ih u prostorije vojne komande koja se nalazila u hotelu „Central". Noću su vojnici odvodili ta lica kamionima na Tisu do pristaništa i tu ih streljali. Najveći broj žrtava pobijen je 27 januara, kada je stradalo oko 200 lica — ljudi, žena i dece. Ukupno je prilikom „Racije" u Starom Bečeju, od oko 200 Jevreja, koliko je svega živelo u Starom Bečeju, ubijeno oko 100 lica.

Podroban opis mnogih događaja prilikom „Racije" od 10—28 januara 1942 godine daje nam jedan od zločinaca koji je i sam najaktivnije učestvovao u mučenju i ubijanju žrtava — Helmer Béla opštinski strvoder iz Starog Bečeja.

> „. . . Ja sam uglavnom svoj posao radio na strvodernici, gde sam bio još za vreme Jugoslavije zaposlen. 10 dana pre „Racije", dana se tačno ne sećam, uveče oko 9 časova, došli su kod mene Buruzs Gyula i Pekár Szilvi, policajci, i pozvali me da idem sa svojim kolima u policiju. Ja sam bio već legao u krevet, ali sam ustao i sa svojim pomoćnikom Kovács János-em te Buruzs Gyulom i Pekár Szilvi-em otišao sam kolima u policiju. Kada sam stigao u policiju, u kancelariji sa agentima se nalazio uhapšeni inženjer Bulat, koga su Buruzs Gyula i Pekár Szilvi sa agentima tukli sve dok pod batinama nije izdahnuo. Ja ga nisam tukao, jer je on već bio mrtav kada sam ja ušao u kancelariju. Iz kancelarije smo Buruzs Gyula, Bognár István i ja izneli mrtvog Bulata napolje i stavili na kola, koja su se nalazila u dvorištu policiske zgrade. Ta kola su bila moja, ja sam ih doterao u policiju.
>
> Tu u policiji isto to veče u zatvoru su se nalazili Paja Švarc, zvani „mali Švarc", dr. Havaši i još jedan čovek koga

nisam prepoznao, pa i njih su Pekár Szilvi i Buruzs Gyula sa žandarmerijom tukli sve dotle dok nisu onesvešćeni pali na zemlju. Kada je Dr. Havaši pao na zemlju, ja sam ga udario sekirom po glavi, jer su mi žandarmi rekli da i ja moram nekoga ubiti, kako ne bih posle ulicom pričao šta se u policiji odigralo. Mali Švarc je pod batinama umro, a onog četvrtog čoveka čije ime ne znam, je Kovács János udario sekirom po glavi. Kada su oni svi već bili mrtvi, onda smo ih Szabó Mihály, Buruzs Gyula, Kovács János i ja natovarili na moja kola, u kojima je već bio i inženjer Bulat, pa su ih Szabó Mihály i Buruzs Gyula sa jednim vojnikom odneli na Tisu prema Novom Bečeju i tamo pobacali u vodu...

... Prvog dana masovnih hapšenja, 26 januara, ja sam otišao u opštinu u 4 sata posle podne, kako je to na pozivu bilo označeno i javio se beležniku Berec Gyuli i on mi je rekao da uveče oko 9 časova odvedem vojsku na Tisu kod šlajza*. Nije mi rekao šta će se tamo raditi. Ja sam otišao u sobu gde su bili vatrogasci i tamo sam bio sve do blizu 9 časova. Za to vreme sam video da je vojska sa žandarmima i civilima sprovodila Srbe i Jevreje u hotel „Central". Uveče oko 9 časova ja sam prešao u „Central" i tamo sam pomagao vojsci skidati sa pohapšenih bolje odelo i nakit i vezivati ih. Kada su svi pohapšeni bili povezani, vojska i žandarmerija ih je uz našu pomoć natovarila na kamion pa tako odvezla na Tisu. Sa jednim kamionom otišao sam i ja.

Sećam se da su tom prilikom odvedeni Siherman Aladar, Šajnberger Lajoš sa sinom i ženom, Gutman Dezider sa ženom, Blajer sa ženom i jednim rođakom iz Sente, jevrejski popa, Boroš sa ženom i dva sina, Mita Buarov sa ženom i ćerkom, Balint Reže sa ženom i još nekoliko njih čijih se imena ne sećam.

Kada smo stigli na Tisu, skinuli smo ih sa kamiona kod pristaništa i onda peške oterali na čardu te zatvorili u jednu sobu. Iz te grupe u kojoj je bilo 26 ljudi, žena i dece, prvo smo odvojili njih 12 i oterali na šlajz, gde je vojska iz pušaka sve njih pobila. Tom prilikom ja sam dobio od jednog poručnika pištolj te sam i ja pucao, a ne znam da li sam koga ubio. Kad je tih 12 ljudi, žena i dece pobijeno, mi smo se ponovo vratili na čardu pa i preostale oterali do šaljza, te na isti način pobili.

Sećam se da sam te večeri ja ubio dve žene i to jednu Kenigovu, a drugoj ime ne znam. Vrlo dobro se sećam da smo sve te poubijane pobacali u Tisu. To je sve bilo prvog dana „Racije" između 9 i 12 časova. Koliko ja znam, te večeri poubijeno je svega 25 ljudi, žena i dece, među kojim je najviše bilo Jevreja. Tu noć sam spavao kod kuće.

*) crpna stanica

Drugog dana „Racije" ujutro, kada sam došao u opštinu, ne sećam se tačno koliko je časova bilo, video sam da vojska sa civilima hapsi još ljude, a čuo sam, ne sećam se od koga, da su svi ti ljudi koji se hapse popisani na nekom spisku i da imaju biti pobijeni. Hapšenike su sprovodili u hotel „Central" i ja sam za sve to vreme bio u sobi vatrogasne čete.

Toga dana uveče oko 6 časova, vojnici, da bi zaplašili narod, otvorili su iz mitraljeza i pušaka paljbu, a mi smo za to vreme prešli u hotel „Central" i tamo skidali pohapšene, pretresali ih i oduzimali im novac i nakite. To je sve radila vojska, policija i žandarmerija uz pomoć nekoliko civila koji su vršili hapšenja, a čijih se imena ne sećam. Sav oduzet novac je vojska uzela za sebe. Od njih sam saznao da će sve to slati u Segedin. Kad smo sve pohapšene pretresli, povezane smo ih tovarili u kamione i vozili na Tisu. Kada je bio prvi kamion natovaren, ja sam otišao sa njima na Tisu i ostao na kamenu na šlajzu. Kamioni su stalno pristizali jedan za drugim i iz njih su istovarene žrtve, pa su jedna za drugom prilazile samoj obali gde su vojnici iz pušaka pucali u njih. Tom prilikom ja sam ih nekoliko ubio, tako što sam im zabio nož u grudi, a potom gurnuo u Tisu. Svud oko doteranih i povezanih ljudi, žena i dece stajala je naoružana vojska i pazila da neko ne pobegne.

Tu noć pumpa na šlajzu je specijalno radila za ovu stvar. Sećam se, da je u toku te noći pobijeno i bačeno u Tisu oko 200 ljudi, žena i dece.

Posle završenog posla na Tisi ja sam otišao u hotel „Central" i tamo sam sa vojnicima pio. Tu u hotelu dobio sam od jednog potporučnika zimski kaput kao nagradu, a koga mi je kasnije krojač Farkaš prepravio..." (Z.s. Bele Helmera od 12 marta 1945).

Pljačka. — Svuda, u svima mestima gde su vršili „Raciju", zločinci su ujedno i pljačkali. Pljačkali su i vojska i žandarmerija i građani fašisti. Pljačkali su prilikom pretresa stanova, koga su u stvari samo radi toga vršili; pljačkali su prilikom legitimisanja na sabirnim mestima. Pljačkali su pre ubistva — žrtve su svlačili gole; pljačkali su posle ubistva, ako su propustili da žrtvu skinu pre no što su je ubili. Leševima su sekli prste da bi im skinuli prstenje, ženskim leševima su otsecali ili otkidali uši da bi došli do minđuša; čupali su leševima zube i lomili vilice da bi se domogli zlatnih zuba i vilica.

Pljačkali su zatim stanove, radnje i imanja ubijenih lica. Gde su istrebili celu porodicu, imanja i radnje prisvojili su i u njihove su se stanove uselili fašisti, Mađari i Nemci.

*

Epilog. — Učesnicima u tim pokoljima — vojsci i žandarmeriji podeljeni su ordeni i medalje. Neki su dobili „Krst narodne odbrane", drugi „Spomenicu južnih krajeva". Pored mnogih oficira — učesnika u „Raciji" unapređeni su u viši čin i neki od glavnih naredbodavaca tih pokolja: pukovnik vitez Grassy József unapređen je Hortijevim ukazom u čin generalmajora, a Grassy-jev saradnik potpukovnik Gunde u čin pukovnika. U čin pukovnika unapređen je i Zoltán Czakas, komandant 16 bataljona pograničnih lovaca u Novom Sadu, koji je odigrao jednu od glavnih uloga za vreme „Racije" u Novom Sadu.

Glava IV

Mučenje po zatvorima islednih vlasti

Pored masovnih pokolja koje su mađarski fašisti vršili s vremena na vreme nad srpskim, ostalim slovenskim i jevrejskim stanovništvom, dejstvovali su trajno, čas jače, čas slabije, naročiti okupatorovi organi, koji su, pod izgovorom borbe protiv komunizma, vršili permanentni „preventivni" teror nad stanovništvom. Taj je zadatak bio poveren organima „Kontrašpijunaže" i „Mađarskog kraljevskog V/1 žandarmeriskog islednog podotseka".

Ustanova „Kontrašpijunaže" bila je obaveštajna služba vojske. Ona je bila centralizovana, i to u okviru komande armiskih oblasti. Svaka komanda armiske oblasti imala je u svom sastavu posebno odeljenje obaveštajne službe, koje je ujedno vršilo i nadzor nad svim svojim ispostavama van sedišta komande.

U Bačkoj se ta centrala nalazila u Novom Sadu, a ispostave u Somboru, Subotici, Starom Bečeju i drugim mestima. Koncentracioni logor „Kontrašpijunaže" bio je Bačka Topola; u logor su upućivana lica obično pošto su prethodno izdržala najužasnije torture u zatvorima „Kontrašpijunaže".

Posle nemačkog napada na SSSR, obrazovao je okupator u Novom Sadu novu, posebnu, ustanovu, koja se po svojoj nadležnosti malo razlikovala od „Kontrašpijunaže", a po svojim zločinačkim metodama rada ovu još i prevazilazila. To je bio „Mađarski kraljevski V/1 žandarmeriski isledni podotsek" sa sedištem u Novom Sadu, u zgradi biv. jugoslovenske I armije, pa je narod po toj zgradi i sam „ V/1 žandarmeriski podotsek" nazvao „Armijom", a docnije zvao tim imenom i „Kontrašpijunažu" pa i sve ispostave „Kontrašpijunaže" i „V/1 žandarmeriskog podotseka" u drugim mestima Vojvodine.

Svoj krvavi rad započele su te ustanove odmah po svom formiranju. Progoni Jevreja otpočinju, međutim, masovno tek krajem leta 1941 godine da bi trajali s nesmanjenom žestinom sve do jeseni 1942 godine, kada su okupatorske vlasti mobilisale sve za rad sposobne muškarce u Bačkoj i Baranji u razne jedinice.

Tokom toga vremena prošlo je kroz njihove zatvore i tamo zverski mučeno više stotina Jevreja, većinom omladinaca. Oni koji su preživeli sve torture došli su pred sud i bili osuđeni na smrtnu ili dugogodišnju vremensku kaznu, ili mobilisani u radne jedinice i upućeni u Ukrajinu, odakle se skoro niko više nije vratio. Sve osuđenike antifašiste Nemci su po svom ulasku u Mađarsku 1944 odveli u logore smrti, odakle se vratilo svega desetak lica.

Život pritvorenika u „Armiji". — „ ... 1 oktobra 1941 godine uhapsila su me dva nepoznata agenta, stavila me u automobil i prevela me u „Žutu kuću" u Subotici... Sprovela su me i zatvorila u jednu sobu, u kojoj je bilo oko 100 zatvorenika. Ovde mi je jedan agent dao stolicu. koja je bila okrenuta zidu i naredio mi da stalno gledam ispred sebe u zid i to u onu tačku, koju je olovkom tog momenta predamnom nacrtao na zidu. Svi ostali zatvorenici u ovoj sobi sedeli su na podu i gledali ispred sebe u zid. Meni su stolicu dali u znak neke počasti što sam bio pukovnik...

U zatvoru režim je bio sledeći:... Posle doručka morali smo svi sedeti pred zidom i gledati nepomično u zid... U sobi je stalno bilo 3—5 žandarma, koji su pazili da ne bi mogli razgovarati i koji su pazili na to da se ne bi neko prilikom sedenja micao...

Žandarmi koji su pazili na nas, bili su svi zlikovci prvoga reda, jer su svi danomice zlostavljali po nekoga od zatvorenika koji su se pomakli. Prišli bi dotičnom pozadi i sa kundakom bi ga tako udarili u glavu ili u leđa, da se dotični obično onesvestio..." (Z.s. Radoja Blagotića od 20 marta 1945 godine).

„ ... Mađarske okupatorske vlasti 2 oktobra 1941 godine izvršile su masovno hapšenje i svi uhapšeni zatvoreni smo u zloglasni zatvor tzv. „Tunel" (u Senti), koji se nalazi u blizini železničke stanice...

Bilo nas je pritvoreno najmanje 250 osoba. Zgrada je za ovu svrhu preuređena, vrata i prozori bili su tapecirani sa slamnim džakovima, da se naši jauci ne bi čuli na ulici. Čim smo smešteni u jednu veliku prostoriju, poređani smo svi uza zid i to tako da smo morali stajati potpuno pravo, sa rukama stegnutim unazad što više, i licem okrenuti zidu. Ukoliko bi koji od nas klonuo, žandarmi su ga puščanim kundacima ispravljali tako, da je dotična žrtva bila sva modra od udaraca..." (Z.s. Mihalja Leveja od 22 marta 1945)

„ . . .Hrana je bila sasvim loša. Prvih dana smo mogli jesti samo ono što smo sebi kupovali. No većina nije smela da jede, jer su tukli posle obeda, pa sedali na stomake, tako

da smo morali čuvati da nam stomaci ne budu puni pri batinanju..." (Z.s. Vase Besermenjija od 13 decembra 1944)

Istražni postupak. — „Odveli su nas vozom u Bačku Topolu, gde su nas smestili u Adam Haz, „Žutu kuću". Mene su dvanaest dana tukli tri puta dnevno,ujutro, posle ručka i uveče. Tukli su ovako: položili me na jednu klupu, vezali mi ruke natrag, noge vezali za drugi kraj klupe, jedan od detektiva stane na klupu i udara pendrekom, u kom je morala biti kakva žica, po tabanima. Drugi detektiv sedne na stomak, uzjaši me, i udara po glavi. Onda me uhvati za mošnice i čupa mi jaja. Ovako su me tukli 6—7 dana a da me nisu ništa pitali. Kada me skinu sa klupe, narede mi da četvoronoške idem po sobi i onda, kako koji od njih dohvati, udara nogom, pendrekom gde stigne, po leđima, debelom mesu — gde dohvate. Ako padnem, onda me gaze. Kada je ovo gotovo, onda mi udare 20—30 udaraca po dlanovima svake ruke. Onda mi kažu „možeš ići da se odmoriš". Ovako je to bilo 12 dana. Sedmog dana tučnjave su me prvi put saslušali..." (Z.s. Vase Besermenjija od 13 decembra 1944).

Jedan od učesnika u mučenju hapšenika opisuje postupak sa hapšenicima ovako:

„... Ja sam bio tumač onima koji nisu znali mađarski jezik. Saslušanje je teklo ovako: uvek uvedu jednog hapšenika samog. Meni su naređivali da dovedem poimenično hapšenika. Onda su ga pitali za delo za koje je optužen, ako to delo nije priznao kako oni žele, onda je nastalo batinanje. Ja sam bio prisutan batinanjima. Tukli su ovako: vežu hapšeniku noge kajišom, s jednom rukom drže kajiš, a sa pendrekom tuku po tabanima. Tukli su i po rukama i po glavi. Polagali su ljude na leđa i zavrtali im mošnice. Nisam video da su skakali na ljude koji bi ležali na podu... Mučili su ih ovako: natrli su za jednu šaku rena, to stave u jednu štaniclu i onda tu štaniclu sa renom navuku hapšeniku na glavu, a vežu je ispod vrata, da ne bi ren ispao iz štanicle Tako drže jedno pet minuta. Ona (žrtva) se bacala i otimala, iz čega sam zaključio da je dejstvo ovoga mučenja strašno. Pri tome su joj ruke bile vezane. Kada su joj skinuli štaniclu sa renom, iz nosa joj je curila slina, a iz usta voda... Za vreme saslušanja meni su naređivali da tučem ljude. Tukao sam sa pendrekom po tabanima, po ruci. Ja sam se branio da ne tučem, ali sam morao to da radim." (Z.s. Martona Vizia od 19 januara 1945).

Međutim ovo je samo bleda slika onoga što su zatvorenici stvarno pretrpeli. Navodimo iskaze samih žrtava:

„... Mene prvih šest dana uopšte nisu saslušavali. Kada su me prvi put pozvali na saslušanje, u sobi su se nalazila petorica i čim sam ušao u sobu napali su me svi sa svih strana i počeli su me udarati šakama, nogama, pendrecima po celom telu. Kada su me propisno istukli, onda su mi rekli da idem sad na svoje mesto i da razmislim zbog čega je ovo bilo, da bi znao pričati kada me budu saslušavali. Ovom prilikom me nisu ništa pitali, već su me samo istukli. Prilikom mnogobrojnih saslušavanja mučili su me na sledeće načine:

Jedanput sam morao ispružiti oba dlana i tada su tukli pendrekom po dlanovima i žilama iznad članaka. Drugom prilikom njih četvorica-petorica pendrecima su me mlatili po pola sata po čitavom telu gde god su stigli. Vezali su me na klupu na taj način što sam morao leći potrbuške na klupu, ispružiti obe ruke napred, a kada su ruke užetom dobro pričvrstili uz klupu, onda su počeli peći cigaretom ili zapaljenom hartijom vrhove prstiju, zabadati igle pod nokte ili kakvim tvrdim predmetom odvajati nokte od mesa.

Jedan sistem mučenja sastojao se u tome, što su me vezali leđima za klupu na taj način što su vezane ruke nazad istegli ispred glave prema kraju klupe i tamo ih zavezali, a noge su istegli u drugom i opet zavezali uz klupu. Kada sam bio ovako istegnut i potpuno vezan za klupu onda su me počeli zlostavljati i tući. Jedan je udarao pendrekom po stopalama, drugi je skakao kolenima na stomak, treći je pendrekom udarao po polnim organima, a četvrti je natrpao usta raznim prljavim predmetima, na primer čarapama, a posle toga seo na lice. Na ovaj način tukli su sve dotle dok se nisam onesvestio. Posle toga su me odvezali, polili vodom i kad sam se osvestio, ponovo su me vezali za klupu i na opisan način ponovo zlostavljali...

Najstrašniji način zlostavljanja sastojao se u tome što su vezali ruke ispod kolena, a između kolena i ruku proturili jedno drvo, posle čega se nije moglo uopšte maknuti. Tada su me srušili na leđa i onda su udarali pendrekom po polnim organima. To je toliko bolelo, da sam mislio da ću poludeti.

Ne znam koliko puta sam saslušavan, a svako saslušavanje značilo je jedno ili više vrsta gore opisanih mučenja. Prosečno sam dnevno saslušavan dva do tri puta, a jednoga dana sam bio saslušavan 17 puta. Ovo nisam bio u stanju da brojim i zapamtim, već su to brojali moji drugovi i oni su mi rekli da sam bio 17 puta toga dana. Tom prilikom nisam mogao stati na noge, a bio sam i skoro onesvešćen, pa su me detektivi iz sobe u kojoj sam bio saslušavan za kose

odvukli u sobu gde smo bili zatvoreni..." (Z.s. Josipa Kujundžića od 14 aprila 1945).

Ni žene nisu pošteđene od torture:

„... Među ostalima čula sam i to kada su Magdu Bošan, 19 godina staru Jevrejku saslušavali. I nju su više njih mučili na najrazličitije načine, a kada to sve nije dovelo do željenog rezultata, onda su joj sa najgrubljim izrazima naredili da raširi noge, pa su je gumenim palicama tukli po polnom organu..." (Z.s. Lili Lanji od 8 februara 1945)

„... Mnoge muškarce su zlostavljali krvnički, udarajući ih specijalnim štapićima po polnim udovima. Ovo su činili i sa ženskinjama, tako da su dve morale abortirati. Zlostavljanje su naročito obavljali nad ženskim pritvorenicima, koje su nekako manje pokazivale slabosti od nas muškaraca, te su ih još nemilosrdnije tukli.. Svako izlaženje na nužnik propraćeno je nemilosrdnim kundačenjem, tako da žrtva često puta nije svršila svoju potrebu...

Naročito su nas zlostavljali prilikom manevrisanja vozova (zatvor se nalazio neposredno pored železničke pruge) kada se naše zapomaganje nije moglo čuti na ulici..." (Z.s. Mihalja Leveja od 22 marta 1945).

Oni koji su ostali uporni i ćutali — bili su podvrgnuti naročito teškim torturama.

„... Čim sam doveden u „Žutu kuću" smešten sam među ostale zatvorenike, a mesto sam dobio baš neposredno pored Dr. Singera Adolfa, koji je kasnije bio osuđen na smrt i obešen. Dr. Singer, kada sam ja došao bio je već potpuno premlaćen. Jedna noga usled batinanja po stopalima bila je sva zagnojena i videla se velika otvorena živa rana, u kojoj su se videle same kosti... Ranu lekar uopšte nije lečio niti previjao. Ja sam više puta lično previjao i čistio ranu. Na noge nije mogao uopšte da stane. Svagde smo ga nosili po dvojica...

Osim toga i ruke su mu bile izlomljene, ili bar kosti u rukama naprsle u tolikoj meri, da nije mogao rukama ništa raditi... Pošto nije mogao ići, po dvojica smo ga nosili na saslušavanje i prilikom saslušavanja bio je zlostavljan..." (Z.s. Josipa Kujundžića od 14 aprila 1945)

Mnogi su podlegli povredama zadobivenim od tih tortura. Drugi su pokušali ili izvršili samoubistvo.

„... Kada sam ja bio zatvoren, bili su tamo: jedna devojka, Lilika Bem, koju su posle obesili, bio je Karaš, koji je isto obešen, i mnogi drugi. Skoro svakog su na isti način besciljno tukli i mučili. Od batina su neki i umrli. Jedan od

drugova je skočio s prozora i tako poginuo. Onda su prozore na spratu daskama zakovali. Ja sam video kada je taj drug skočio s prozora. Jedan je drug pod batinama glavačke skočio niz stepenice i teško se ranio, sve je vilice polomio." (Z.s. Vase Besermenjija od 13 decembra 1944).

Glava V

Prinudni rad

Pozivanje na prinudni rad. — U prvoj polovini 1942 jednom dopunom zakona o narodnoj odbrani uvedena je radna obaveza za sve narode „niže rase" u Mađarskoj, pa i za one „anektiranih" oblasti Vojvodine. Zakonski predlog obrazložio je tadašnji ministar narodne odbrane da ti ljudi, koji „nisu dostojni niti pouzdani da služe u mađarskoj vojsci kao vojnici", moraju za „svoju otadžbinu" bar da rade.

Na osnovu te zakonske dopune usledilo je i pozivanje vojvođanskih Srba, ostalih Slovena i Jevreja na radnu službu u više mahova. Pozivali su sve muškarce od 21 do 48 godina starosti; ukupno je pozvano na radnu službu do 1943 godine oko 4.000 Jevreja.

U mestima koja su određena za prikupljanje izvršili su mađarski lekari pregled obveznika, pregled, koji je za svakog pojedinca trajao nekoliko sekundi i pretstavljao samo ispunjenje zakonske forme. Obveznici su skoro bez izuzetka proglašeni sposobnim za radnu službu, iako je među njima bio i znatan broj lica s teškim oboljenjima — sa srčanom manom, tuberkulozom i drugim teškim bolestima.

Sva sposobna lica podvrgnuta su odmah posle toga ličnom pretresu koji je, za razliku od lekarskog pregleda, trajao dugo i bio vršen temeljno i savesno; oduzimali su sav novac preko 100 pengea, dragocenosti i lekove.

Od obveznika Jevreja formirali su radne čete od po 200—250 ljudi i ove uputili u razne radne logore u Ukrajini, u Borskom rudniku i Mađarskoj. U Vojvodini je ostao samo neznatan broj obveznika, i to u radnom logoru u Somboru.

Nećemo se zadržavati duže na izlaganju postupka Mađara prema obveznicima u radnim četama u Mađarskoj i Somboru. Postupak prema njima, do ulaska Nemaca u Mađarsku, iako nečovečan, nije imao za posledicu masovno istrebljenje tih ljudi. Drukčije, međutim, bilo je s četama upućenim u Ukrajinu i Bor.

Izložićemo na ovom mestu samo život i sudbinu Jevreja u radnim četama upućenim u Ukrajinu; o zatočenicima u Borskom rudniku biće reči u drugom odeljku.

Radne čete u Ukrajini. — Od oko 4.000 Jevreja iz Bačke i Baranje mobilisanih za prinudnu radnu službu, uputile su mađarske

vlasti oko 1.500 obveznika na rad u Ukrajinu. Ovi su upućeni prethodno u Košice gde je bilo sakupljeno oko 10.000 Jevreja obveznika iz svih delova Mađarske.

> „Pre polaska iz Košica bio nam je dozvoljen oproštaj od naših porodica. Članovi naših porodica došli su u Košice; međutim, tamo ih je dočekala mađarska žandarmerija i pogranična straža te ih je potpuno opljačkala oduzevši od njih pakete, koje su poneli za nas sa toplim vešom i hranom pa je čak i njih opljačkala, oduzevši im novac i nakit pod izgovorom da su oni to sve hteli nama dati. Tako smo pošli za Rusiju uoči zime, potpuno neopremljeni." (Z.s. Dr. Jovana Dojča od 5 septembra 1945)

19 septembra krenulo je u Ukrajinu oko 1.500 jugoslovenskih Jevreja u letnjim odelima, bez ćebadi i bez ikakve hrane.

Četa 105/III, koja se sastojala isključivo iz jugoslovenskih Jevreja upućena je na front u Ostrogorsk. Rad se sastojao u kopanju rovova. Novembra meseca započeli su strahoviti mrazevi, a radnici su bili u lakom odelu bez toplog rublja i pokrivača. Radili su danju i noću, po najvećoj zimi, pa i po zimi od —40°, kada je zemlja bila tako smrznuta da je nemoguće bilo kopati. Ljudi su se svakodnevno smrzavali.

Ova je četa imala stanove u poluporušenim štalama, koje nisu mogle štititi ljude od vetra i zime. Dobro odeveni mađarski stražari smenjivali su se zbog zime svakog sata; Jevreji su po celu noć morali izdržati u tim štalama, bez pokrivača, jer im Mađari nisu dali pokrivače ni u najvećoj zimi.

Pored muka koje su trpeli od zime, radnici su bili izloženi i zverskim postupcima i kaznama od strane stražara i oficira. Kažnjavani su i zlostavljani za najmanju sitnicu. Kazne su bile batinanje ili vešanje o stub po 2 sata po najvećoj zimi. Kazne su izvršavane u vreme određeno za odmor i to javno; svi ostali obveznici iz čete kažnjenog morali su, bez obzira na umor i hladnoću, satima da stoje i gledaju mučenje svojih kažnjenih drugova. Od 124 čoveka, koliko je brojala ova četa, umrlo je za nekoliko nedelja 29 lica, a 70 teško obolelo. Kada je Crvena Armija početkom 1943 oslobodila tu četu u životu je bilo ostalo svega 6 lica.

Na slične postupke prema Jevrejima radnicima nalazimo i u radnoj četi br. 105/IX u kojoj je bilo takođe Jevreja iz Bačke:

> „... Moja četa u Rusiji radila je na krčenju šume i popravljanju drumova, a posle na sakupljanju mina na ničijoj zemlji, i to bez svake prethodne izobrazbe. Zadatak tih skupljača mina bio je taj, da rukom ili pripremljenim štapovima pronađu položene mine, da ih demontiraju i učine bezopasnim. Sve su to radili ljudi bez prethodne obuke, bez potrebnog alata, nalazeći se stalno u životnoj opasnosti. Sva-

kodnevno su se dešavale nesreće — mine su eksplodirale i dnevno su osakaćeni ili ubijeni po dvojica-trojica. Spavali smo u šupi bez tavana, dok su honvedi bili smešteni po kućama, i to svaki posebno. U groznoj ruskoj zimi nismo imali ni slame, o pećima nije bilo ni govora, većina od nas nije imala ni pokrivača, tako da smo neverovatno mnogo trpeli od zime. Ljudi su se smrzavali danju i noću...

5 januara 1943 godine ispostavilo se, da su nas Rusi opkolili sa sviju strana. Nas je straža bezglavo vodila nekuda, zatim nas vratila na mesto polaska, pa smo pošli u drugom pravcu i tako smo lutali okolo sve do 17 januara, dakle 12 dana stalnog napora, skoro bez hrane. Na ledenim i strmim putevima, gde ni konji nisu mogli da vuku prevozna sredstva, isprezali bi konje, pa smo mi morali gurati i vući kola, koja su bila natovarena njihovom ličnom spremom. Kada bi kola izgurali na vrh brda, morali smo trčećim korakom da se vratimo po druga. Naravno, od gladi, napora i zime potpuno iznureni ljudi su padali, ali straža ih je terala kundacima i batinama da ustanu i nastave rad." (Z.s. Dr. Jovana Dojča od 5 septembra 1945)

Od cele čete svedok je jedini od Jugoslovena Jevreja koji je ostao u životu.

Potresan je iskaz dvojice Jevreja koji su uspeli da pobegnu iz svojih četa, koje su radile u Donskom bazenu jedna pored druge tokom 1942/3 godine.

Dezider Šosberger, iz Novog Sada radio je u jednoj kažnjeničkoj četi. Radilo se od zore do mraka bez prekida, između dva fronta. Radili su i po najvećoj zimi; svako je morao da iskopa dnevno rov od 3 m dužine, 1,20 m dubine i 0,80 širine; ko ne bi uspeo da obavi taj posao bio je strogo kažnjen. Pored zime, teškog rada i gladovanja, zbog kojih je smrt kosila ljude, Mađari su svakog dana ubijali ljude ni za što; pored svakodnevnih ubistava, Mađari su za 20 dana dva puta desetkovali četu: svaki deseti je bio izdvojen i streljan u prisustvu cele čete. Streljanje su izvršili zbog toga što su navodno uhvatili neke radnike da se pripremaju za bekstvo.

„... Drugi put bi kao razonodu praktikovali ovo: izabrali bi jednog ili drugog, poslali u izvesnom pravcu a posle nekoliko koraka su ga streljali u leđa... Za 20 dana ubijeno je iz naše grupe od 192 čoveka, 82... To nije čudo, jer kada je naša grupa polazila iz Segedina, onda je na stanici jedan potpukovnik rekao pratiocima vojnicima da će se oni vratiti tek kad nas bude nestalo sa zemaljske kugle..." (Z.s. Dezidera Šosbergera od 26 novembra 1945).

Drugi svedok, Adolf Fekete, iz Novog Sada, iskazao je da je u njegovoj četi vladao skoro isti sistem istrebljenja Jevreja. I u nje-

govoj četi je bilo više puta desetkovanja. Mađari su streljali tom prilikom 70 lica.

Posledica takvog zločinačkog rada mađarske komande i mađarskih vojnih stražara u jevrejskim radnim četama u Ukrajini bila je ta, da se od 1.500 jugoslovenskih Jevreja koji su u jesen 1942 godine upućeni na rad u Ukrajinu, vratilo svega desetak ljudi. Svi su ostali streljani ili su pomrli od zime, gladi i bolesti.

ODELJAK DRUGI

NEMAČKA OKUPACIJA (MART—OKTOBAR 1944)

Glava VI

Prve mere

19 marta 1944 ušle su nemačke trupe u Mađarsku i u oblasti Jugoslavije koje su bile dotle pod mađarskom okupacijom.

Prve mere koje su Nemci po svom ulasku u Vojvodinu primenili protiv Jevreja ne razlikuju se u svojim glavnim crtama od mera koje su primenjivali ranije, 1941 godine, prilikom ulaska u Srbiju, Hrvatsku ili Bosnu. Samo je vremenski razmak od početka primene prvih mera pa do potpunog uništenja ili deportacije Jevreja u logore smrti postao mnogo kraći: od nekoliko meseci, koliko je iznosio u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, spao je u Vojvodini na svega nekoliko nedelja.

Znamo iz dosadašnjih izlaganja da se te prve mere sastoje uglavnom u pojedinačnim ubistvima, masovnom zlostavljanju i ponižavanju Jevreja, u pljački, hapšenju i internacijama, u potpunom isključenju Jevreja iz privrednog i kulturnog života svoje otadžbine. Ni od jedne od tih mera nisu bili pošteđeni ni Jevreji Bačke i Baranje.

Ubistva, hapšenja i zlostavljanja. — Nemački vojnici ili folksdojčeri ubili su neposredno po ulasku desetak Jevreja (u Parabuću 4, u Staroj Kanjiži 3, u Novom Sadu, Subotici i Senti po 1).

Hapšenja Jevreja, međutim, izvršili su Nemci masovno. Zatvorenici su po pravilu svuda bili zlostavljani; ponegde zlostavljani u toj meri da su pojedini podlegli telesnim povredama još u samom zatvoru ili kasnije po puštanju na slobodu (u Novom Sadu, Subotici, Senti, Somboru i drugim mestima).

Tako je na primer, u Novom Sadu Gestapo uz pomoć folksdojčera uhapsio preko 300 Jevreja i doveo u prostorije hotela „Slobode", koje su služile kao zatvor. Uhapšena lica smatrana su istovremeno taocima. Preko dana radili su najteže fizičke radove zlostavljani od stražara i nadzornika; noću su služili za zabavu i razonodu svojim

nemačkim stražarima i pripadnicima mesnih fašističkih nemačkih i mađarskih organizacija, koje su radi toga dolazile u zatvor. Tako su zatvorenici posle teškog dnevnog rada noću morali da izvode razne gimnastičke vežbe, na veliko uveseljavanje prisutnih građana fašista. Kada bi se sve to završilo i posetioci otišli iz zatvora, stražari su naređivali Jevrejima da ostatak noći provedu stojeći, ne dozvoljavajući im da spavaju, a kada bi neko klonuo i pao, tukli su ga dotle dok nije ponovo ustao i stao pored zida sa ostalima. Na sličan su način postupali Nemci i sa zatvorenicima — taocima po drugim mestima.

Većina tih talaca puštena je kućama posle boravka od 19—20 dana u zatvorima. Ali su na slobodi proveli samo nekoliko dana: odmah je zatim došlo do masovne internacije Jevreja muškaraca i internirana lica odvedena su u koncentracioni logor u Bačkoj Topoli.

Logor u Bačkoj Topoli. — Logor u Bačkoj Topoli koga su Mađari osnovali odmah po okupaciji Bačke i koji je tokom tri godine mađarske okupacije služio u razne svrhe — kao sabirni logor za deportirce, kao logor za političke krivce, itd. — preuzeli su odmah po ulasku Nemaca SS-ovci.

Aprila 1944 počinju da pristižu u logor prvi internirci Jevreji. To su bili uglavnom Jevreji iz Bačke, ali je u njemu bio smešten i manji broj Jevreja iz Mađarske. Posle kraćeg ili dužeg boravka u logoru — retko ko duže od četiri nedelje — internirci su upućivani dalje u nemačke koncentracione logore. Kroz logor je na taj način prošlo oko 3.000 jugoslovenskih Jevreja; prosečno brojno stanje logora u aprilu mesecu iznosilo je oko 1800 ljudi.

Uhapšena lica trpela su u tom logoru sva maltretiranja i poniženja kakva su bila uobičajena u SS-ovskim logorima te vrste.

Logor u Bačkoj Topoli nije bio podešen za radni logor, te stvarnog rada u njemu nije ni bilo. Ali je komanda logora izmišljala sve moguće načine da i tim putem — putem prekomernog fizičkog napora — ljude iscrpe, izmuči i ponizi. Internirci su vršili potpuno nepotrebne radove, na primer raskopavali jedno brdašce i bili primorani da zemlju prenose u dragačima, koje su morali da pune šakama, jer su im Nemci oduzeli lopate. Zatim su internirce uprezali u plugove i drljače i na taj su način, upotrebljavajući ljude umesto stoke, Nemci preorali velike komplekse zemljišta oko logora.

Za svaku pogrešku sledovale su kazne: batinanje, gimnastika po kazni, koja se sastojala u tome da su ljudi morali satima da trče u krug, da se po komandi bacaju na zemlju i opet dižu, da prave žablje skokove, itd, bez obzira na starost i fizičku kondiciju.

Postepeno je ovaj logor ispražnjen; 18 jula bilo je u njemu svega 16 lica, ostale su Nemci otpremili u Osviecim.

Protivjevrejsko zakonodavstvo. — Istovremeno s hapšenjem i interniranjem Jevreja izdaje mađarska marionetska vlada ceo niz uredaba radi upotpunjavanja protivjevrejskih mera ranijih mađar-

skih vlada, koje su Nemci smatrali preblagim. Sve su ove mere bile upravljene uglavnom na dalje ponižavanje Jevreja, na njihovo potpuno isključenje iz društvenog života kao i na pripremne mere za konfiskaciju još preostale jevrejske imovine.

Tako izlaze jedna za drugom: naredba o zabrani da se nejevrejin zaposli u kući gde je makar samo jedan član Jevrejin; naredba da svi Jevreji počev od 6 godina starosti moraju nositi jevrejski znak (Broj 1240/1944); naredba kojom se Jevrejima zabranjuje putovanje (Br. 1270/1944); naredba da se imaju otpustiti svi Jevreji koji vrše ma kakvu intelektualnu službu; naredba o obaveznoj prijavi imovine i o sekvestraciji iste (Br. 1600/1944) i dr.

Glava VII

Deportacija Jevreja Bačke i Baranje

1) Internacija

Pripreme. — Tok pripreme vidi se iz poverljivih naredaba i raspisa mađarske vlade, koji se nalaze u posedu Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina FNRJ.

Prvi po redu dokumenat je naredba mađarskog ministra unutrašnjih dela br. 6163/1944 od 7 aprila 1944, upućena kao okružnica strogo poverljive prirode svima ustanovama i komandama koje su imale da učestvuju u izvršenju internacija. Ona u prevodu glasi:

> „Mađarska kraljevska vlada očistiće uskoro državu od Jevreja. Jevreje treba premestiti u određene sabirne logore, bez obzira na pol i starost. U gradovima i većim opštinama jedan deo Jevreja smestiće se kasnije u jevrejske zgrade, određene od redarstvene vlasti, odnosno u geto. Prikupljanje Jevreja vršiće teritorijalno nadležno redarstvo i mađarska kraljevska žandarmerija. Nemačko redarstvo sigurnosti izlaziće na lica mesta kao savetodavni organ. U sabirnim logorima ostaće samo oni Jevreji, koji su opasni u pogledu javne bezbednosti, dok će se ostali razmestiti po jevrejskim kućama... Jednovremeno sa sakupljanjem i otpremanjem Jevreja, mesne vlasti će odrediti odbore, koje će zajedno sa nadležnim redarstvenim i žandarmeriskim organima zaključiti i zapečatiti stanove i radnje Jevreja; novac i vrednosti (zlato, srebrne stvari itd.) napred spomenuti organi uzeće na čuvanje. Jevreji koji će se otpremiti mogu poneti sobom samo odelo koje je na njima, najviše dve preobuke veša, hranu za najmanje 14 dana po glavi, nadalje 50 kg računajući tu i težinu postelje, pokrivača i matraca... Upozoravam vlasti na to, da se svi Jevreji, koji su pobegli ovamo iz drugih dr-

žava tretiraju bez izuzetka kao komunisti i svi će se zatvoriti u logor. Ova moja naredba ima se smatrati strogo poverljivom. Vlasti, odnosno komandanti, odgovorni su zato da o njoj pre početka čišćenja niko ne dozna."

Drugi dokumenat je uputstvo o izvršenju gornje naredbe izdate od strane istog ministra. Ovo je uputstvo izdato posle konferencije u ministarstvu unutrašnjih dela na dan 19 aprila 1944 godine, kojom su prilikom utvrđene pojedinosti oko izvršenja naredbe od 7 aprila. Između ostalog, pomenutim uputstvom naređuje se da se sa hapšenjem Jevreja otpočne 26 aprila 1944 godine i da se internirani Jevreji smeste u prazne magacine, napuštene fabrike, ciglane, jevrejske zgrade, bogomolje, i t.sl.

Hapšenje. — U noći 25 i 26 aprila 1944 godine izlepljene su javne objave u svima mestima Bačke i Baranje gde je bilo Jevreja kojim je ovima, bez obzira na pol i doba starosti, zabranjeno da napuštaju svoje stanove.

Primera radi dajemo prevode dveju takvih objava.

Objava u Novom Sadu imala je ovu sadržinu:

„Prema naređenju m. kr. vlade saopštavamo: od 26 aprila 1944 godine od 5 sati ujutro pa do dalje naredbe Jevreji ne smeju da napuste svoj stan. Zakupnici koji stanuju u kućama koje su vlasništvo Jevreja dužni su od sada plaćati kiriju gradskom poreznom uredu. Niko ne sme primiti novac ili druge predmete od Jevreja na čuvanje. Svi oni koji su preuzeli na čuvanje od jevrejskih lica novac, nakite, ćilime ili ma koji drugi predmet od vrednosti dužni su isti, pod pretnjom krivičnopravne odgovornosti, prijaviti gradskom poglavarstvu u roku od 48 sati. Svi oni, koji gornje naređenje ne poslušaju... najstrožije da se kazne... Novi Sad, 26 aprila 1944 godine, Dr. vitez Nagy Miklós, gradonačelnik, Zombory Gyula, upravnik policije".

U Senti je objava glasila:

„Saopštava se svim licima jevrejskog porekla... koja stanuju na teritoriji grada Sente, da počevši od 26 o.m. ujutro u 5 sati ne smeju napustiti svoje stanove... Mađarska kr. policija upotrebiće oružje protiv onoga koji tu zabranu povredi. Na području grada Sente stupio je na snagu Statarium, naređenja ovoga prekog suda su i danas na snazi... Pozivam stanovništvo, da svako kod koga se nalazi na čuvanju imovina, novac, nakit ili kakva druga vrednost koja je svojina Jevreja to odmah prijavi gradonačelniku. Upozoravam sve one hrišćane, koji su od 22. III. 1944 godine sklopili ma kakav kupoprodajni ugovor ili posao sa Jevrejima, da bezuslovno udovolje svojoj dužnosti prijave takvih ugovora, jer će se protiv hrišćana koji to propuste, preduzeti najstrožije

mere koje povlače sobom i interniranje krivaca i konfiskaciju cele njihove imovine. Senta, 25 aprila 1944 godine, dr. G. Ussath György, s.r. gradonačelnik."

Istoga dana, već od 5 časova ujutro, započele su mađarske vlasti, uz pomoć nemačke policije, da hapse sve Jevreje i da ih odvode u prostorije određene za privremeni smeštaj.

U Novom Sadu trajala su hapšenja i pretres nekoliko dana. Kao i svuda dotad kad se radilo o prikupljanju Jevreja radi potpunog istrebljenja, od internacije nisu bili pošteđeni ni odojčad, ni bolesnici, pa ni samrtnici. Tragali su za svakom ženom, starcem ili staricom, detetom, bolesnikom; dovodili ove poslednje iz bolnica; izvlačili ih iz samrtničkih postelja. Obavljali su sav ovaj rad tako temeljno kao da se radi o poteri za najtežim zločincima ili o licima koja ugrožavaju opstanak države. Sva su uhapšena lica zatvarali u novosadsku sinagogu, gde je zatim policija izvršila isto tako temeljan pretres, tragajući za skrivenim novcem i dragocenostima. Prilikom pretresa svlačili su žene i devojke gole i na najbrutalniji način tražili zlato i nakit po svima delovima tela.

Kada su pokupili sve još preostale novosadske Jevreje — oko 1900 lica — i završili s njihovim pretresom, uputili su ih sve vozom u Suboticu i zatvorili ih u sabirni logor. Na sličan način izvršile su nemačke i mađarske vlasti hapšenje Jevreja i u svima ostalim mestima Bačke i Baranje. Jedino su subotičke Jevreje poštedeli tada od hapšenja: njih su u prvo vreme zatvorili u izdvojen deo grada, koji je imao da posluži kao geto.

Sabirni logori. — Svi uhapšeni Jevreji, posle kraćeg ili dužeg boravka po sabirnim mestima u svom gradu radi prikupljanja i pretresa, prebačeni su u sabirne logore.

Novosadski Jevreji i Jevreji iz Srednje Bačke zatvoreni su u logor u Subotici, a oni iz istočne Bačke u logor u Segedinu. Kasnije su Jevreje iz oba ova logora prebacili u logor u Baji, gde su se već pre toga nalazili Jevreji iz Baranje. Subotičke Jevreje odveli su iz geta u Subotici u logor u Bačalmašu, gde je pored njih bilo i Jevreja iz drugih manjih mesta severne Bačke.

Subotički logor. — Sabirni logor u Subotici nalazio se u jednom napuštenom mlinu. U četvorospratnu zgradu bilo je smešteno oko 4.000 lica oba pola, svih doba starosti. Spavalo se na golom betonskom podu, bez slame. Za ishranu interniraca nisu se logorske vlasti uopšte starale: internirci su živeli od hrane koju im je subotička jevrejska opština nabavljala i spremala. Sva briga mađarskih logorskih vlasti svela se na to da od interniraca opljačka i ono malo stvari koje su prema ministarskoj naredbi smeli imati sobom, kao i da od pojedinih imućnijih Jevreja, u čijim stanovima nisu zatekli onoliko stvari od vrednosti koliko su očekivali, torturama iznude podatke o

tome gde su svoju imovinu sklonili. Pojedina od tih lica vraćali su u mesto gde su uhapšena ili u zatvor Gestapo-a u Novom Sadu, gde su i ljude i žene strahovito mučili, da bi od njih izvukli željene podatke. Neka od tih lica nisu se više vratila u logor niti se ikad doznalo šta se s njima zbilo.

Posle oko dvadesetak dana provedenih u subotičkom logoru, internirci su prebačeni u logor u Baji.

Segedinski logor. — Nisu prošli bolje ni Jevreji iz istočnog dela Bačke, koji su bili koncentrisani u sabirnom logoru u Segedinu. Ni ovde nije bilo ništa pripremljeno za njihov smeštaj. Logor se nalazio u segedinskoj sinagozi. Dve nedelje su internirci spavali na kamenom podu, zbijeni svi zajedno, muški i ženski, odrasli i deca, zdravi i bolesni. Ni ovde se mađarske vlasti nisu starale za hranu, već ju je nabavljala i spremala segedinska jevrejska opština. Za dve nedelje boravka u tom logoru umrlo je 40 interniraca, većinom starijih lica i male dece. Između 10 i 15 maja internirci iz ovog logora takođe su prebačeni u logor u Baji.

Logor u Baji. — U drugoj polovini maja 1944 u logoru u Baji bilo je prikupljeno oko 8.000 vojvođanskih Jevreja. Osim interniraca u Bačkoj Topoli i subotičkih Jevreja, koji su se tada nalazili još u subotičkom getu, tu je bilo sve što je preostalo od vojvođanskih Jevreja posle 3 godine okupacije.

Malobrojna jevrejska zajednica u Baji nije bila u stanju da nabavlja ni približno dovoljno namirnica za tako ogroman broj ljudi. U logoru je vladala velika glad.

> „... Ja sam odmah pošao u Baju i uz pomoć Branka Debeljačkog, trgovca iz Baje, uspeo sam da se približim logoru, koji se nalazio u bivšoj fabrici nameštaja Polak. Razgovarati nisam mogao ništa. Tom prilikom video sam da su svi Jevreji izmučeni, mršavi, skoro sam kostur i video sam mnoge da su modri u licu i inače da ima tragova na njima od batinanja. Bili su jako bedno obučeni u razderanim odelima, u drvenim papučama, a mnogo ih je bilo i bosih..." (Z.s. Božidara Mudrinskog od 5 februara 1945).

U tom logoru je tokom desetak dana boravka pomrlo ili izvršilo samoubistvo 65 lica.

Subotički geto. — Subotički Jevreji nisu internirani krajem aprila 1944 kao svi ostali Jevreji Bačke i Baranje. Oko 3.000—3.500 lica, koliko je još preostalo subotičkih Jevreja, mađarske su vlasti početkom maja 1944 zatvorile u izdvojeni deo grada, neposredno pored železničke stanice i pruge, koje su u to vreme bile izložene jakom i čestom bombardovanju savezničkih aviona. Ova masa ljudi bila je smeštena u nekoliko višespratnih zgrada, po 15—20 lica u stan od dve do tri male sobe sa sporednim prostorijama. Jevreji koji su

doterani u geto morali su da ostave sve svoje stvari u svojim ranijim stanovima, koje su odmah zauzeli ili opljačkali članovi fašističkih organizacija, mađarska vojska i žandarmerija. Posle nekoliko dana geto je ograđen i tako potpuno izdvojen od grada. Pre 9 časova Jevreji nisu smeli da napuštaju geto; najkasnije u 18 časova morali su se svi nalaziti u getu — ulaz se zatvarao, i Jevrejina koga bi uhvatili van geta posle policiskog časa stražari su divljački premlatili. Nedeljom i praznikom Jevreji nisu uopšte smeli da napuštaju geto; radnim danom mogli su ići na trg radi nabavke namirnica tek posle 11 časova — kad je ostalo stanovništvo već bilo podmirilo svoje potrebe. Stajali su pod strogom policiskom stražom, koja je budno pazila da niko od nejevreja ne zalazi u geto. Mnogi subotički građani bili su strogo kažnjeni, jer su pokušali da svojim prijateljima Jevrejima pomognu.

16 juna 1944 godine, rano ujutru, iznenada je došla policija i naredila da se svi stanovnici geta odmah postroje; pod stražom ih je sprovela do stanice i u zapečaćenim vagonima prevezla u logor u Bačalmašu.

Logor u Bačalmašu. — Pored Jevreja iz Subotice nalazio se u logoru u Bačalmašu još i izvestan broj Jevreja iz drugih manjih mesta Severne Bačke i Mađarske.

> „... Tu su bili svi na okupu, bez izuzetka, mladi i stari, bolesni i zdravi, muškarci i ženske... Neki su spavali po svinjcima, neki po štalama, neki pod vedrim nebom, ali svi su bili na goloj zemlji..." (Z.s. Jelisavete Stipić).

Postupak je bio nečovečan. Internirci su radili najteže i najprljavije poslove, bez najpotrebnijeg alata. Nadzor nad radom su vršili bačvanski SS-ovci, koji su radnike tukli i prebijali ne samo za najsitnije greške u radu već i bez ikakvog povoda. Nasilja i pljačke prilikom pretresa vršili su svakodnevno, uz tuču, pa i tuču žena i dece, staraca i bolesnika.

Zbog takvih uslova ljudi su umirali svakodnevno. Mnogi su izvršili samoubistvo, ne mogavši dalje da snose muke i ponižavanja svoja i svojih najbližih.

2) Deportacija

Polovinom maja 1944 godine glavni je deo posla oko internacije i koncentracije Jevreja u sabirne logore bio završen. U sabirnom logoru u Baji nalazilo se oko 8.000 lica, kroz koncentracioni logor u Bačkoj Topoli prošlo je za to vreme oko 3.000 lica, najzad u subotičkom getu bilo je zatvoreno 3.000 do 3.500 Jevreja iz Bačke, koji su svakog dana čekali da budu takođe prebačeni u neki sabirni logor. Deportacija i ubijanje tih 14.000—15.000 ljudi, od kojih preko

4/5 žena, dece, staraca ili bolesnika, zavisili su još jedino od saobraćajnih mogućnosti. A ove su Nemci brzo stvorili, uprkos svim smetnjama koje im je činio bombardovanjem poremećen i vojnim transportima preopterećen saobraćaj. Ni skori slom koji im je pretio nije umanjio njihovu bestijalnu želju za totalnim istrebljenjem Jevreja, pa makar to bili starci, žene i deca.

Pretežni deo interniranih lica odveli su Nemci neposredno u Osviecim, manji broj iskoristili su prvo za radove po poljskim imanjima i fabrikama, a docnije su preživele uputili naknadno u logore uništenja.

3) Polazak iz sabirnih logora

Bačka Topola. — Jevreji koji su bili internirani u koncentracionom logoru u Bačkoj Topoli došli su prvi na red.

> „Početkom aprila 1944 godine oterali su me u logor u Bačku Topolu. U logoru je bilo oko 2.800 Jevreja — bilo je ljudi, žena i dece... Posle 14 dana sve ove u logoru podelili su u dve grupe, i to jednu stariju — lica preko 50 godina... kojih je bilo oko 400 i ostavili je u logoru; sve ostale, kao i žene i decu, transportovali su vozom za Nemačku, a o njihovoj se sudbini dalje ništa ne zna... Pre otpremanja u logor izvršili su neki samoubistvo trovanjem, a jedna Jevrejka strgla je jednom nemačkom vojniku nož sa puške i sebi zabola u grudi; ja sam lično video ovu scenu. Za vreme prevoženja ovih žrtava u logor i po dolasku na stanicu izbacili su ih iz kamiona zajedno s kuferima i ostalim prtljagom, tako da se pred svakim kamionom videla gomila iz koje je između pobacanih stvari virila negde glava a negde noga." (Z.s. Mirka Ronaja od 18. V. 1945).

Baja. — Transporti deportiraca iz logora u Baji krenuli su krajem maja: prvi oko 26 maja 1944, a drugi nekoliko dana kasnije.

Gore je već rečeno da su odrasli, za rad sposobni muškarci, bili ranije ili odvedeni na prinudan rad tokom 1942/4, ili su ih Nemci internirali u koncentracioni logor u Bačkoj Topoli. Transporte koji su polazili iz logora u Baji i Bačalmašu sačinjavali su, dakle, ogromnom većinom žene, deca, starci i bolesnici.

Takve su bile i povorke koje su Nemci na dan 26 maja poveli iz Bajskog logora goneći ih kao stoku prema železničkoj stanici. Mnogobrojni svedoci opisuju sliku bednih ljudi koje su nemački i mađarski stražari terali kundacima i korbačima. Ljudi, iscrpljeni od gladovanja i stalnih maltretiranja poslednjih mesec dana, jedva su se vukli po strahovitoj žezi, bacajući usput i ono malo najpotrebnijih stvari koje im nisu prilikom mnogobrojnih pretresa opljačkali.

Tako su došli do kompozicije, koja je stajala na otvorenoj pruzi van stanice. Komandu su sad preuzele SS trupe koje su obično pra-

tile takve transporte. Na poljani su Jevreje podelili u grupe od po 70—80 lica. Čekalo se satima i satima po najvećoj pripeci dok se nije izvršilo prebrojavanje i utovarivanje u vagone jedne grupe za drugom — po 70—80 lica u jedan vagon. Prozori na vagonima bili su pokriveni daskama, a vagonska vrata odmah po ulasku ljudi u vagon zaključana.

U vagonu je bila strahovita vrućina: 70—80 lica jedva su mogli stati u vagon predviđen za 40 lica. Nije bilo ni vazduha ni prostora za toliki broj osoba; ljudi su padali u nesvest od vrućine, deca su plakala i vriskala. Vedro vode koje je bilo stavljeno u svaki vagon ispražnjeno je za tren oka, jer se pre toga stajalo po najvećem suncu nekoliko sati, bez mogućnosti da se dođe do kapi vode. Uzalud su bile molbe za dozvolu da se vedra ponovo napune vodom. Uz plač i vrisak male dece, uz vapaje i molbe bednih žena i bolesnika, krenuo je voz u logor smrti.

Bačalmaš. — Skoro pod istim strahovitim uslovima odlaze i transporti iz Bačalmaša. Jedan od transporata sa subotičkim Jevrejima krenuo je na put 25 juna 1944. Pre polaska iz logora i na stanici mađarski stražari oduzeli su od Jevreja sve stvari, osim po jedne preobuke rublja. Oduzeli su im i sve lične isprave i spalili ih usred logorskog kruga, govoreći internircima da im na ovom svetu i onako neće više biti potrebne isprave. I u tim su transportima internirce natrpali po 70—80 ljudi u jedan vagon, čiji su prozori bili zakovani daskama, a vrata celim putem zaključana.

> „... Scena je bila strašna. One ljude koji nisu mogli sami da idu peške do stanice, tovarili su na špediterska kola — trpali kao džakove jedan preko drugog, i čuo sam da su se neki pogušili na putu do stanice. Bilo je žena koje su se tek pre nekoliko dana porodile, pa su neke umrle, kao i njihova odojčad, još pre nego što su stigle na stanicu." (Z.s. Mirka Ronaja od 18 maja 1945).

Putovanje. — Zbijeni u vagonu tako da nisu svi istovremeno mogli ni sesti, bez vode, i — najstrašnije — bez vazduha, putovale su bedne mase staraca, žena i dece u susret smrti. Prošlo je po 36, pa i po 48 sati u nekim transportima, dok su SS-ovci, prvi put od polaska, dozvolili da se otvore vrata i da ljudi uzmu vode i obave nuždu izvan vagona.

Svedoci koji su videli te transporte u prolazu opisuju ih ovako:

> „... Ja sam maja meseca 1944 godine bio na prisilnom radu u Szatmár-u i radio sam na stanici. Kroz Szatmár je prošlo 7—8 železničkih kompozicija sa Jevrejima. Vagoni su bili prepuni sa njima. Video sam napisano na vagonima da u pojedinim ima preko 80 lica. Vozovi su stajali na stanici u Szatmár-u i tom prilikom Jevreji su molili za vodu i hleb, ali niko nije smeo prići bliže vozu, pošto žandarmerija nije

dozvoljavala. Po pričanju železničkog osoblja, bio je dosta veliki broj mrtvih, tako da sam čuo da je iz jedne kompozicije izbačeno na toj strani 15 leševa..." (Z.s. Salamona Polaka od 3 februara 1945).

„... Na radu sam bio u Segedinu sa jednom grupom Jevreja, a radili smo na raščišćavanju ruševina od bombardovanja... Video sam da su u vagone potrpali najmanje po 80 duša. Bila je velika vrućina; iz vagona čuli su se jauci i molbe za vodu, ali niko nije smeo da im da vode, jer to nisu dozvoljavali pratioci voza — nemački vojnici i mađarski žandarmi. Iz vagona Jevreji nisu mogli uopšte izići napolje, jer su vagoni bili plombirani. Vozovi se uopšte nisu zadržavali u Segedinu, već su posle kraćeg vremena nastavili put dalje..." (Z.s. Lajoša Štajna od 13 februara 1945).

Dolazak. — Prvi transport koji je iz Baje krenuo 26 maja upućen je pravo u Osviecim i stigao je tamo 29 maja.

„... Nas su smestili u vagone tako da nas je bilo u vagonima 80—100 osoba raznog pola i raznog doba. Vagone su zatvorili i plombirali. Nas su poveli za Gornju Šlesku, u mesto Auschwitz. Tako smo bili zatvoreni sve do Bečkog Novog Mesta; dotle nam nisu otvarali vagone niti davali vode. Kada su otvorili vagone, bilo je već mnogo pomrlih i poludelih, te su mrtve i poludele iz vagona izneli. Kada smo pošli, ponovo su nas zatvorili u vagon i ovaj plombirali, te nam nisu više otvarali sve do Auschwitz-a...

Kada smo prolazili pored našeg voza videli smo u našim vagonima strahovite prizore poludelih i mrtvih naših Jevreja, koji su, dok smo putovali, umrli i poludeli..." (Z.s. Adele Homan od 14 aprila 1945).

„... Pre nego što smo odvedeni za Nemačku, bila sam prisutna kada je nemački oficir koji nas je sprovodio, dve starice, koje su bile bolesne, čizmom udario u glavu, tako da su odmah umrle, samo da ih bolesne ne vodi... U Baji smo bili predati nemačkim vlastima, koje su nas smestile u 50 marvenih vagona, iste plombirali i poveli nas za Poljsku... Tako smo putovali tri dana i tri noći, uvek u plombiranim vagonima. Za vreme puta u našem vagonu umrle su dve starice, pa iako smo vikali da imamo mrtve u vagonu, niko se na to nije obazirao, već smo putovali dalje. U mestu Gänsendorf prvi put su otvorili vagone i tada je iz naše kompozicije izneseno 45 leševa, koji su tamo sahranjeni. Pre nego što su leševi sahranjeni, isti su bili skinuti goli i tako sahranjeni... Posle zadržavanja od par sati, bili smo

ponovo uvagonirani i tako u plombiranim vagonima putovali još dva dana i jednu noć do mesta Auschwitz...

Kada smo stigli u to mesto bilo je već mnogo mrtvih po vagonima. Videli smo kako su te mrtve u kamionima vozili za krematorijum..." (Z.s. Klare Bek od 16 aprila 1945).

Drugi jedan transport iz Baje, koji je krenuo nekoliko dana kasnije, zaustavio se u Gänsendorf-u, gde su Nemci izabrali ljude koji su još bili „sposobni" za rad i uputili ih u razne komande u Austriju. Veći deo transporta nastavio je put za Osviecim.

Transport jugoslovenskih Jevreja iz Bačalmaša podeljen je u Segedinu na dva dela. Jedan deo, sa oko 700 Jevreja „sposobnih" za rad, upućen je u Strasshof u Austriji, a odatle u radne komande. Drugi deo transporta sa preko 3.000 ljudi nastavio je put za Osviecim preko Košica.

„... Nakon osam dana ponovo su nas utovarili u vagone, ali sada već po 70 lica u jedan vagon i odveli za Segedin, gde su veći deo vozne kompozicije zajedno sa pretežnim delom subotičkih Jevreja odveli — kako sam posle saznao — u pravcu Košica, a nas od prilike 700 Subotičana sa još mnogo Jevreja iz Mađarske, odveli za Strasshof kod Beča. Ovo putovanje je trajalo 6 dana, a celo vreme nisu nam davali jesti; nuždu smo morali vršiti u vagonu. Kada smo stigli u Strasshof onda smo među našima našli oko 120 mrtvih koje smo morali spaliti. Bilo je među nama više njih koji su na putu poludeli. Kada smo stigli u Strasshof, onda su Nemci ovakve ludake stavili u jedan vagon, tamo su bacili još oko 15—20 leševa, te su vagon zaključali i više nisu otvarali dok ljudi nisu poginuli..." (Z.s. Đorđa Fodora od 12 febuara 1945).

4) Pljačkanje jevrejske imovine

Za razliku od stanja koje je vladalo u oblastima Jugoslavije koje su nemačke trupe posele još 1941 godine, gde su Nemci sami ili uz pomoć domaćih izdajnika već posle 3—4 meseca okupacije oduzeli od Jevreja najveći deo imovine, u Bačkoj i Baranji mađarski se okupator ograničio do aprila 1944 na oduzimanje jevrejskih privrednih preduzeća, na povremene pljačke, kontribucije i razne iznude i ucene. Izvestan deo svoje imovine zadržali su Jevreji sve do okupacije Mađarske od strane Nemaca.

Jedan od glavnih ciljeva deportacije Jevreja koju je u saglasnosti sa Nemcima naredila mađarska vlada bio je i taj da se od Jevreja oduzme i taj ostatak njihove imovine. To jasno proizilazi iz raznih naredaba o internaciji i deportaciji Jevreja, u kojima je pitanju osiguranja te imovine posvećena glavna pažnja.

Tako naredba ministra unutrašnjih poslova br. 6163/44 koju smo već citirali, naređuje, da se prilikom skupljanja Jevreja imaju oduzeti radi „čuvanja" dragocenosti i novac; predviđa šta sve Jevreji mogu poneti sobom itd. Uz naredbu izdato je uputstvo da se troškovi „ispražnjenja" imaju pokriti iz gotovog novca uzetog od Jevreja. Vrednosne stvari, novac, pisaće strojeve, bicikle, fotografske aparate i sl. treba otpremiti filijali Narodne banke. Treba obratiti naročitu pažnju na to da Jevreji ne sakriju gotov novac, dragocenosti i nakite.

Da bi se pak obezbedila jevrejska imovina za konfiskaciju još pre nego što počne skupljanje i iseljavanje Jevreja, izdata je naredba ministra pretsednika br. 1500/1944 od 16 aprila 1944 godine kojom je određena obavezna prijava i sekvestracija skoro celokupne jevrejske imovine.

I pored svih tih naredbi, od jevrejske imovine, od koje je fašistička vlada očekivala znatne prihode, samo je mali deo dospeo do državnih magacina i trezora; glavnu korist od pljačke imali su baš oni koji su učestvovali u uzapćivanju, popisu i predaji, tj. organi mađarskih građanskih i vojnih vlasti, kao i pripadnici raznih mađarskih i nemačkih fašističkih organizacija.

Tako su, na primer, mađarski žandarmi i fašisti prilikom hapšenja Jevreja ili prilikom pretresa njihovih stanova pljačkali ili krali sve što su hteli, pa tek onda zapečatili stan. Isto su činila i lica koja su imala za dužnost da vrše popis stvari nađenih po jevrejskim stanovima, zatim lica koja su te stvari pakovala radi upućivanja u Mađarsku, kao i lica koja su imala da obave prodaju istih. Oni su često pojedine stvari od veće vrednosti zadržavali za sebe, stavljajući na njihovo mesto druge predmete manje vrednosti.

Bilo je i organizovanih pljački u kojima je učestvovala cela komanda — na primer oduzimanja stvari od interniraca po sabirnim logorima i to stvari koje su Jevreji prema ranijim naredbama mađarske vlade smeli poneti sobom u deportaciju. Tu dolazi i slučaj koji se desio u Baji prilikom odlaska prvog transporta interniraca za Osviecim, kada je mađarski komandant logora „dozvolio" Jevrejima da svoj prtljag stave u tri poslednja vagona vozne kompozicije i neposredno pred odlazak voza naredio da se ta tri vagona izdvoje od ostale kompozicije digavši tako svom nemačkom savezniku plen ispred nosa.

Po dolasku u logore smrti jedna od prvih procedura bila je ta, da su internirce skinuli gole, oduzeli im apsolutno sve što su sa sobom ili na sebi imali, i dali im u zamenu prnje umesto rublja i odela.

Poslednja, pak, pljačka bila je pljačka leševa: leševima su čupali zlatne zube, ženskim leševima šišali kosu, a pepeo sagorelih leševa u krematorijumu služio je za veštačko gnojivo.

Glava VIII

Sudbina Jevreja na prinudnom radu

Uvod. — Nemci nisu pozivali Jevreje Bačke i Baranje u većem broju na ispunjenje „zakonske" obaveze prinudnog rada: mesec i po dana po dolasku Nemaca svi su tamošnji Jevreji već bili zatvoreni u sabirne logore, gde su čekali na otpremanje u nemačke koncentracione logore.

Međutim, priličan broj Jevreja, koji su tokom 1942/43 bili pozvani na ispunjenje radne obaveze zatekao se u proleće 1944 na prinudnom radu. 1500 Jevreja otposlatih na rad u Ukrajinu, bili su, znamo, u to doba već uništeni, ali se još oko 2.500 Jevreja iz Bačke i Baranje nalazilo u radnim četama po raznim mestima Mađarske i u Borskom rudniku. Osvrnućemo se na ovom mestu na sudbinu tih ljudi posle okupacije Mađarske.

A) Radne čete u Mađarskoj

Posle nemačke okupacije pogoršalo se i stanje Jevreja u radnim četama. Sve rukovodeće položaje u tim komandama zauzeli su oprobani fašisti. I inače nečovečan postupak prema Jevrejima postaje još nečovečniji, radno vreme se produžuje na 14 pa i više časova dnevno, obroci hrane se smanjuju, zlostavljanje i mučenje povećavaju. Život u tim radnim komandama ne razlikuje se više mnogo od života po nemačkim logorima smrti. Bolest ili nesposobnost za fizički rad značile su neposrednu smrt. Naročito su bili teški momenti za vreme povlačenja mađarske vojske pred naletom Crvene Armije. Radnici koji, potpuno iscrpljeni i na kraju svojih snaga, nisu mogli da izdrže brz tempo povlačenja mađarske vojske, bili su bez milosti ubijeni.

Ostaci jevrejskih radnih četa prikupljeni su u jesen 1944 na još nezauzetoj teritoriji — oko Budimpešte, u Košicama, Székesfehervár-u, Sopron-u i Szolnok-u. Od ovih ostataka formirane su nove čete i komandu nad njima preuzeli su strelasti krstaši ili SS-ovci.

U Székesfehervár-u formirana četa sa većim brojem Jevreja iz Bačke izgubila je za nepunih mesec dana 75 ljudi od ukupno 216; njih su pobili SS-ovci. Nešto kasnije je ta četa, odnosno njeni ostaci deportovana u nemačke logore smrti.

Drugu jednu četu, pod zapovedništvom strelastih krstaša, uputili su Mađari iz Budimpešte u Gödölö. Na putu je ubijeno 22 čoveka, jer nisu mogli da izdrže brzinu marša. Za vreme od 14 dana, Jevreji su svega tri puta dobili hrane — nešto variva, hleba i crne kafe.

Jedna jevrejska radna četa sa velikim brojem bačkih Jevreja vraćala se sa fronta pod komandom potporučnika Kántor János-a,

književnika iz Kolozsvár-a. Ovaj je naredio da se streljaju 40 Jevreja, jer su bili zaostali prilikom povlačenja. Četa je stigla 23 decembra 1944 godine u Košice, gde je zatim ušla u sastav grupe jevrejskih radnika od oko 1700 lica. Cela je grupa premeštena u Hideges kraj Sopron-a u Mađarskoj. Tokom nekoliko nedelja od ove grupe od 1700 ljudi pobijeno je oko 1500, među njima mnogi Jevreji iz Bačke i Baranje.

Neposredno pred zauzimanje Mađarske od strane Crvene Armije prebacili su Nemci sve ostatke radnih četa u Nemačku — u razne logore smrti. I prilikom povlačenja i u samim logorima Jevreje su ubijali masovno. Nećemo se zadržati na izlaganju nemačkih zločina prilikom povlačenja u Nemačku, oni su bili skoro isti kod svih radnih grupa, jer su vršeni po istim uputstvima. Tipičnu sliku njihovu daćemo kada budemo govorili o povlačenju jevrejskih radnih grupa iz Borskog rudnika.

B) Radne čete u Borskom rudniku

1) Život radnika-obveznika

Broj radnika. — Još pre okupacije Mađarske 1944 godine upućeno je u Borski rudnik više jevrejskih radnih četa, koje su svoju radnu obavezu ispunjavale radeći za Nemce u Boru.

Prvi transport Jevreja upućen je u Bor još jula 1943, oko 1.200 ljudi. Posle marta 1944 uputile su marionetske mađarske vlade još oko 5.000 jevrejskih obveznika u Borske rudnike, tako da se u proleće 1944 godine nalazilo tamo na radu oko 6.200 Jevreja. To su najvećim delom bili Jevreji iz Mađarske. Bilo je među njima samo oko 500—600 Jevreja iz Bačke i Baranje. Ovi nisu bili izdvojeni u posebne radne čete, već su bili izmešani sa mađarskim Jevrejima. Stoga dalju sudbinu tih Jevreja iz Bačke i Baranje možemo pratiti samo zajedno sa sudbinom Jevreja iz Mađarske.

Rad u Boru. — Radne grupe u kojima su bili Jevreji radile su delom u Boru, delom u prostoru između Bora i Žagubice. Stanovali su po „logorima", od kojih je najveći bio „Berlinski logor" sa oko 2.400 radnika. Obveznici iz četa u Boru radili su u samom rudniku teške rudarske radove; obveznici iz četa van Bora — na primer oni iz „Vestfalskog logora" — gradili su prugu Bor—Žagubica, drugi su gradili ili opravljali drumove, itd. U samim logorima Jevreji su se nalazili pod komandom Mađara, a na radu su bili pod stražom i nadzorom Nemaca — vojnika i službenika organizacije Todt.

Rad koji su Jevreji obavljali u Boru bio je veoma težak i naporan, naročito onaj u „Durchlass"-tunelu koji je dugačak oko 5 km a dubok nekoliko stotina metara. U tunelu je radnicima voda bila do kolena. Vazduh je bio zagušljiv, pun prašine i gasova od eksplozija.

Česti su bili nesrećni slučajevi. Kamenje se odronjavalo i mnogi su radnici usled toga poginuli ili ostali osakaćeni; drugi su pak od napornog rada i slabe ishrane oboljevali i umirali.

Rudarska pravila propisuju za rad pod ovakvim uslovima maksimum od 5 radnih časova dnevno, ali se nemačke vlasti u Boru nisu držale tih propisa: radno vreme iznosilo je prvo 10, zatim je povišeno na 12 sati dnevno.

Odmor. — Slobodnog vremena radnici nisu imali nikad, pa ni nedeljom. Kada nisu radili u rudniku ili pruzi, obavljali su razne logorske poslove, na primer seču drva za kuhinju ili za ogrev svojih stražara, popravke zgrada i baraka, građenje puteva za prilaz logoru, itd. Logorski posao nije se računao kao rad, radnici su ga morali obavljati u vreme određeno za odmor.

Kazne. — U početku komandant borskog rudnog odreda bio je pukovnik Sándor Balog, koji je uveo kao kaznu batinanje radnika. Batinanje je vršeno obično nedeljom, i to javno; svi su radnici morali da prisustvuju izvršenju kazne. Kažnjavalo se batinama za svaku sitnicu, tako da su svake nedelje dugi redovi kažnjenih čekali da nad njima bude izvršena kazna.

Novi komandant, pukovnik Marány, koji je došao posle pukovnika Balog-a, uveo je umesto batinanja kaznu vešanja o gredu. Kazne vešanja bile su izricane masovno; dešavalo se da nije bilo dovoljno konopca za vezivanje kažnjenih, tako da je izvršenje kazne moralo zbog toga da se odloži. Kažnjenici, čija je kazna odložena, morali su, dok su im se drugovi mučili viseći obešeni za ruke o gredu, da izvode „egzercir" — čučanje, žablje skokove, prevrtanje preko glave, valjanje niz brdo kao bure, itd. Svi ostali radnici morali su po celo pre podne da stoje u stroju i u nepomičnom stavu da gledaju mučenje svojih drugova.

Svedok Potesman Vilim ovako opisuje stanje u logoru koje je nastalo posle dolaska pukovnika Marány-a:

> „. . . Znamo da je on uputio naše stražare da postupaju s nama što surovije. Od toga dana, zaista bojali smo se da se vraćamo s rada u svoj krug, jer su nas stražari za svaku sitnicu, pa i bez razloga, tukli, vezivali i mučili na razne načine. Primera radi moram navesti da je za rđavo očišćene cokule kazna bila vezivanje na 2 sata. Vezivanje je vršeno propisno, tj. visili smo 2 sata oko 10 cm od zemlje. Za to vreme se žrtva nekoliko puta onesvestila, pa su je stražari skidali, polivali vodom, a zatim ponovo obesili. Od nas 200, bilo je može biti desetorica koji nisu kažnjeni vezivanjem. Postupanje naših stražara s nama je bilo toliko svirepo, da smo tražili od svoga nemačkog vođe da nas nedeljom izvodi na rad, jer smo znali iz iskustva da praznicnim danima naša straža ima dovoljno vremena da se s nama igra."

Vešanje o gredu vršilo se, po kazivanju svedoka, ovako:

„Ovo je vešanje izvođeno na taj način što su nam otraga vezivali kanapom obe ruke, podigli nas na stolicu ili klupu ispod jedne drvene ili gvozdene rude, o koju su nam zatim vezali ruke, i posle toga stolicu na kojoj smo stajali izmaknuli, tako da je kažnjenik satima visio obešen o ruke ne dodirujući nogama zemlju. Pored njega je obično stajao lekar čija je dužnost bila, da lice koje se onesvesti vrati k sebi, obično masažom ili hladnom vodom, a kada kažnjenik dođe k sebi, ponovo ga obese na isti način, tako da je bilo slučajeva da ga na ovaj način drže obešenog po 4 pa i po 6 sati dnevno. Teže kažnjenike vezivali su po nekoliko dana, naizmenično danju i noću, po 6 časova neprekidno. Juna meseca 1944 godine 23 Jevrejina su osudili na 120 časova vešanjem, i to zbog pokušaja bekstva iz logora. Nad ovima izvedeno je ovo mučenje vešanjem na taj način što su svakodnevno visili po 12 časova, tj. 6 časova danju, a 6 časova noću. Najinteresantnije je da su sva lica izdržala ovu strahotu, jedino što su nakon izvršenja kazne bili strahovito izmučeni, iscrpljeni i potpuno u licu izmenjeni, tako da ih je čovek mogao jedva prepoznati. Ovi ljudi bili su se potpuno deformirali i usled vešanja od 120 časova izdužili, jer su kosti i muskulatura ruku i nogu popustile — protegle se. Na 2 dana pre napuštanja Bora, ovu grupu od 23 lica mađarska komanda je predala gestapovcima, koji su ih odveli u nepoznatom pravcu, verovatno na streljanje..." (Z.s. Ilije Maleka od 13 januara 1945).

„... Pri radu za najmanju sitnicu kažnjavali su nas vezivanjem od 2—100 sati koja kazna je izvršena uvek uveče posle rada. Skoro uvek su ljudi padali u nesvest posle prvih 15 minuta, onda su polivani vodom i nastavljalo se sa izvršenjem kazne. Vreme što je neko ležao bez svesti morao je da nadoknadi..." (Z.s. Nikole Kovača od 31 avgusta 1945).

O sudbini druge jedne grupe jevrejskih radnika begunaca koja je uhvaćena u proleće 1944 godine daje nam drugi jedan svedok podatke:

„... Treća grupa od 9 članova uhvaćena je nakon nedelju dana. Na raportu dobili su kaznu vezivanja od 120 časova, dvojicu je, primera radi, komandant logora dao streljati. Svi su bačeni i zatvoreni u jednu jamu za krompir, dugačku 10 m, široku 3 m, gde su ovi zatočenici bili zatvoreni od marta 1944 godine do septembra iste godine. Dobili su polovinu hrane od našega sledovanja, iz jame nisu smeli izaći ni da vrše nuždu, te su napokon 13 septembra 1944 godine predati Nemcima, koji su ih izveli u šumu i tamo streljali. Toga

dana sam video iz daleka ovu grupu osuđenika na smrt. Bili su neopisivo bedni, kost i koža, slepi od mraka u jami..." (Z.s. Vilima Potesmana od 17 avgusta 1945).

2) Put iz Borskog rudnika u Mađarsku

Bor—Beograd. — Polovinom septembra 1944 započeli su Nemci da evakuišu Borski rudnik zbog nadiranja Crvene Armije. 17 septembra krenula je iz Bora prva kolona jevrejskih radnika — oko 3.600 lica — u pratnji oko 100 mađarskih vojnika. 29 septembra krenula je druga kolona od oko 2.500 Jevreja.

Zadržaćemo se na opisu puta samo prve kolone, jer su se skoro svi Jevreji iz Bačke i Baranje nalazili u toj grupi.

Prva grupa krenula je za Beograd pešice preko Petrovca, Male Krsne i Smedereva. Taj put prešla je za 8 dana, noćeći po poljima bez šatora, često po kiši i u blatu. Do Beograda primio je svaki radnik svega kilogram hleba, kao jedinu hranu.

U blizini Smedereva pala je prva žrtva na tom putu. Komandant kolone, mađarski poručnik pucao je iz revolvera na jednog radnika bez ikakvog razloga i pogodio ga u trbuh. I pored sve brige svojih drugova lekara ranjenik je posle 3 sata mučenja izdahnuo.

Oko 25 septembra stigla je prva kolona u Beograd i odvedena u logor na Sajmištu.

> „Ja sam video povorku Jevreja, kako su ih 4 po 4, a oko 3.000 ljudi terali peške u paradnom maršu kroz Beograd. Bio je prizor strahovit, da je bio užas gledati ih. Nekolicinu su nosili na kolicima, nekolicinu su vodili pod rukama, a na mnogima se videlo da su bolesni..." (Z.s. Đorđa Pavkova od 24 avgusta 1945).

Beograd—Jabuka. — Posle 3 dana provedenih na Sajmištu, kolona je nastavila put. Preko Dunava prebačeni su skelom i u prolasku kroz Pančevo srpsko stanovništvo im je, uprkos zabrane, kundačenja i tuče batinama i kamdžijama od strane mađarskih vojnika i pomoćnih policiskih trupa folksdojčera, dodavalo hleba i druge namirnice. Na putu do Pančeva ubili su mađarski vojnici osmoricu radnika: četvoricu što su putem brali kukuruz, dvojicu što su ušli u jedno dvorište da traže vodu, dvojicu što su iznemogli i pali na putu. Iz Pančeva nastavila je kolona odmah dalje put za Jabuku i Glogonj.

Iscrpljenost kod ljudi bivala je sve veća. Iako su bili svesni da ih to može stati života, mnogi nisu bili više u stanju da se kreću dalje i ostali su da leže kraj puta. Sva ta lica, kao i izvestan broj radnika koji su pokušali da pobegnu prilikom prolaska kroz Pančevački Rit ili u samom Pančevu, pokupili su odredi nemačke momčadi iz Pančeva i poveli ih u Pančevo.

Bilo je ukupno 147 ljudi. Izdvojili su njih 20 i grupa nemačkih vojnika pod komandom 4 oficira poterala ih je u pravcu sela Jabuke. Na oko 3 km od Pančeva skrenuli su s druma u jednu njivu. Tamo su im nemački vojnici naredili da iskopaju rov, pa kad je posao bio završen, Nemci su vezali Jevreje za ruke u 5 redova po četvoricu. Zatim su odvodili jedan red za drugim negde u mrak, odakle se, posle kraćeg vremena, začula mitraljeska paljba. Jedan od te dvadesetorice radnika, inž. Ilija Malek, uspeo je da se u mraku odreši. Kada je došao red na njegovu grupu, poveden je s drugovima u stranu od glavnog druma i pošto su došli na mesto odakle se ranije čula paljba, video je pri svetlosti ručnih električnih lampi hrpu leševa svojih ubijenih drugova, kao i 2 nemačka oficira s mitraljetkama u ruci, koji su vršili streljanje. Video je ujedno da se nekoliko koraka iza Nemaca nalazi usek u zemljištu, oko 3 m dubok, koji vodi reci. Odlučio je da pokuša da se u poslednjem trenutku spase bekstvom:

„... Okrenuo sam se oficiru koji je bio u desnom uglu od mene i na nemačkom jeziku rekao mu: „Gde je vaša velika nemačka kultura, šta smo mi vama skrivili da nas ubijate kao pse. Radili smo u lageru u Mađarskoj 3 meseca bez hleba, bez odela, bez plate. Naša porodica kod kuće nije imala šta da jede. Radili smo u Boru 14 meseci za vas Nemce, a vi sada hoćete da nas ubijete. Obećali ste nam da idemo kući svojim porodicama. Pustite me da odem, čekaju me kod kuće žena i dvoje male dece. Nemate srca, nemate boga." Ja sam znao da moja molba neće imati uspeha, ali sam hteo da dobijem u vremenu kako bih odlučio šta da činim. Zaista, ovaj momenat dobro mi je došao, jer sam dobro procenio visinu telefonske žice, kao i jamu koja je bila iza nje. U tom je naređeno da se okrenemo na levo krug, radi streljanja, i u tom momentu skočio sam prema oficiru koji je bio u desnom uglu od nas, gurnuo ga i bacio se u provaliju preko žice. Prilikom skoka zakačio sam žicu no u padu dočekao sam se na ruke i dotrčao do suncokreta, koji je bio udaljen od mesta izvršenja oko 10 metara..." (Z.s. Ilije Maleka od 13 januara 1945)

Zahvaljujući tom preživelom očevicu pogibije moglo se kasnije od strane Anketne komisije utvrditi mesto na kome su ubijeni pre svoje pogibije iskopali raku za sebe i za ostale drugove i tu su nađeni leševi streljanih 146 Jevreja.

Jabuka—Novi Sad—Crvenka. — Dok su nemački vojnici i folksdojčeri ubijali grupu od 146 radnika, glavni deo kolone nastavljao je svoj put prema Perlezu i Novom Sadu.

Na putu između Perleza i Titela naišla je kolona na gomile istrulelih lubenica, koje je neko iz kola izbacio kraj puta. Stražari folksdojčeri, koji su se pridružili koloni u Pančevu i pratili je za-

jedno s mađarskim vojnicima, dozvolili su Jevrejima da mogu pokupiti te lubenice. Kada je gomila od oko 250 izgladnelih ljudi jurnula iz kolone da pokupi lubenice, čula se komanda za otvaranje paljbe. Stražari su pripucali iz mašinskih pušaka i one koji su izišli iz redova pobili do poslednjeg čoveka.

Kod Titela kolona napušta Banat i prelazi u Bačku. Straža nemačke momčadi, koja je pratila kolonu od Pančeva, vraća se u Pančevo i kolonu prate opet samo mađarski vojnici.

Kod dolaska u Novi Sad kolona je brojala samo još nešto preko 3.000 ljudi. Oko 500 ljudi ubijeno je od Bora do Novog Sada, samo je neznatan broj lica uspeo da pobegne.

Posle kraćeg odmora u Novom Sadu kolona nastavlja put prema Srbobranu. U blizini Srbobrana, u jednom malom naselju pobili su mađarski vojnici oko 20 Jevreja koji su bili ušli u jedno dvorište da se napiju vode iz bunara. — Na putu od Srbobrana do Novog Vrbasa ubijeno je još desetak Jevreja koji nisu mogli dalje da idu.

U Novom Vrbasu naredili su mađarski vojnici odmor. Evo kako je izgledao odmor u tom mestu naseljenom pretežno folksdojčerima:

> „U Vrbasu naš vođa uterao nas je u jednu veliku jamu usred Vrbasa, gde smo morali svi polegati i to po pet jedan na drugog. Bila je baš sveta nedelja. „Pobožni" nemački narod opkolio je jamu gde smo mi ležali, otvorio je naše ruksake, i ono malo što je bilo još od vrednosti u njima opljačkao. Skidali su čizme i cipele sa mojih drugova, no srećom samo one koje su bile još u dobrom stanju, a takvih je bilo vrlo malo. Meni su skinuli sa prsta moj žuti prsten, koji je izgledao kao zlato, ali je bio samo od borskog bakra..." (Z.s. Tibora Langa od 5 septembra 1945).
>
> „Bilo je zverstava i u Vrbasu, gde su dvojici Jevreja radnika otsekli uši..." (Z.s. Đorđa Laufera od 19 januara 1945).

Sutradan nastavila je kolona put za Kulu, a odatle u Crvenku.

Masovni pokolj u Crvenki. — 6 oktobra 1944 godine grupa jevrejskih radnika iz Bora stiže u Crvenku. U selu nema mesta za toliki broj ljudi, zato kolona skreće s puta i ulazi u ciglanu Glaeser Welker Rauch-a kraj samog mesta. Izmučeni napornim putovanjem, Jevreji se bacaju na zemlju i zauzimaju svaki kutak slobodnog prostora. Cela noć je protekla u miru.

Svanulo je. Zatvorenici, navikli da rano polaze ustaju i spremaju se. Međutim prolazi sat za satom, a pokret se ne naređuje.

U toku dana Nemci — SS-ovci — preuzimaju Jevreje od mađarskog komandanta. Izdvajaju odmah grupu od oko 800 Jevreja i upućuju je prema Somboru.

Glavna grupa od oko 2.200 Jevreja ostaje u ciglani. Oko 9 sati uveče dolazi „delegat" smenjene mađarske straže, neki podoficir Szabó, i traži od Jevreja da mu predadu dragocenosti i novac: Nemci

će ih i onako postreljati i oduzeti im sve što imaju. Bolje da to predadu njima, Mađarima, nego da ostane onima koji će ih streljati. Neki od Jevreja zaista mu daju svoje stvari od vrednosti. Odmah zatim ulaze nekoliko SS-ovaca i iz pušaka ubijaju 5 Jevreja. Do 11 sati ništa se drugo ne događa.

Oko 11 sati noću upadaju Nemci, naređuju: „Auf, Auf!" i odvode prvu grupu Jevreja oko 20—30 lica u dvorište prve ciglane, pred duboko iskopani jarak. Pošto su ih svrstali uz rub jarka, otvorili su vatru iz mitraljeza i Jevreji padaju pokošeni mitraljeskom paljbom, ko u jarak, ko pored jarka. Zatim Nemci dovode drugu grupu pred mitraljeze, ali pre nego što će ih pobiti, naređuju joj da bace u jarak streljane Jevreje iz prve grupe koji su pali van jarka, a zatim im komanduju da se okrenu prema cevima mitraljeza, koji ponovo otvaraju vatru i ljudi padaju mrtvi na zemlju. Dolazi treća grupa, četvrta, deseta. Ubijanje traje cele noći, sve do 4 sata ujutro.

Ovaj užasan pokolj preživela su, od preko 700 Jevreja izvedenih na streljanje samo dvojica. Jedan od njih, Vilim Potesman iz Subotice, ovako opisuje ove strašne događaje i svoje spasenje.

> „... Kada je na red došla moja grupa i kada smo prešli u drugo dvorište, video sam ovo: u dvorištu se diže mali brežuljak, a ispred brežuljka nalazi se dugačka jama. Na brežuljku stoje 20 SS-ovaca sa puškomitraljezom „na gotovs". U jarku, pa i svuda, leševi, krv, zapomaganje, a mi smo morali kod jarka zastati. Kada smo stali, svaki od nas imao je prema sebi svoga krvnika, a ispred sebe na zemlji 1 ili 2 leša svojih drugova. Svaki je od svoga dželata dobio nalog da leš ispred sebe baci u jamu. Onda smo se izljubili, svaki je dohvatio leš ispred sebe, pa vukao i gurnuo u jamu. I ja sam podigao mrtvo telo jednog nepoznatog Jevrejina, pa kako sam ga bacio u jamu i sam sam za njim skočio. U tom momentu su puške okinule, zrno me je promašilo i ja sam pao u jendek. Leš je pao na mene, a odmah zatim leševi mojih drugova, koji su streljani i pogođeni od metaka pali u jamu. Nekoliko časaka sam ležao bez svesti, kada sam izdaleka pri mesečini spazio kako krvnici pregledaju svoje žrtve, da nije možda ko ostao živ, jer se iz jarka čulo zapomaganje. Možda i ne znajući šta radim, namazao sam lobanju mozgom jednog druga, čija je lobanja bila prsla, lice mi je već bilo krvavo pa sam tako ostao ležeći pokriven leševima. Krvnici me nisu opazili. Međutim, verovatno zato što je neko u rovu i dalje zapomagao, SS-ovci su bacili u jamu još 10 ručnih granata, da bi među mrtvacima napravili reda. Od parčadi granata odbranili su me leševi mojih poginulih drugova..."

Crvenka—Baja. — Posle ove strašne noći ostatak glavne grupe — sad već samo nepunih 1.500 ljudi — dobija naređenje za pokret

prema Somboru; uzima, dakle, isti put kojim je 2 dana ranije, pre pokolja u Crvenki, krenula prva, manja grupa od 800 ljudi.

Pod utiscima strašnog pokolja spremaju se Jevreji za dalji put, ostavljajući za sobom preko 700 nesahranjenih leševa svojih drugova. 8 oktobra oko 5 časova ujutru poslednji redovi kolone napuštaju Crvenku.

Ubistva se nastavljaju. SS-ovci ubijaju svakog koji istupi iz reda da se napije vode, da vrši nuždu, ili koji ne može da izdrži brzinu marša kolone. A takvih je bilo mnogo: većina je bolovala od dizenterije ili proliva; ljudi zbog bolova i iscrpljenosti padaju na putu ili, uprkos opasnosti koja im preti, izlaze iz kolone da obave nuždu. Ali često nemački stražari ne čekaju ni takve beznačajne povode da bi ubijali: s vremena na vreme odvajaju manje grupe, odvode ih ustranu od puta, i ubijaju ih.

U blizini Starog Sivca prolazi jedan nemački vojnik na motociklu, zaustavlja se, pa kad vidi da ima pred sobom Jevreje, skida svoju mašinsku pušku, ubija nekoliko Jevreja i nastavlja svoj put.

Kolona ide dalje. Kraj druma leže leševi drugova koji su dva dana pre njih krenula prema Somboru. Između Sivca i Krnjaje, gde železnička pruga ide uporedo s putem, nailazi voz s mađarskim vojnicima koji beže ispred Crvene Armije. Ti „hrabri" ratnici otvaraju iz mašinskih pušaka vatru na kolonu i ubijaju u prolazu veći broj ljudi.

Svedok-stanovnik jednog salaša između Krnjaje i Sombora — ovako opisuje tu grupu jevrejskih radnika koja pešači skoro već mesec dana.

„. . . Oktobra 1944 godine upala su dva nemačka oficira i tražili da otvorim kapiju moga dvorišta, što sam ja i učinio. Kada sam otvorio kapiju ušlo je u dvorište mnoštvo Nemaca iz Crvenke, koji su se sa nemačkom vojskom povukli prema severu. Iza njih stigli su, gonjeni Nemcima, Jevreji. Video sam da su ti Jevreji bili strahovito premoreni, prašnjavi i izgladneli, tako da je bilo strah pogledati u njih, jer su izgledali kao da su iz groba izašli. Pokušali su da piju vode sa bunara, ali je bunar brzo usahnuo. Po naređenju nemačkih vojnika morali su Jevreji da legnu na livadu u detelini licem okrenuti zemlji. Vojnici su išli između njih, kundačili ih i tukli drvenim motkama, i to ne birajući mesto gde će ih udarati. Pre nego što su polegali, a i posle toga, pregladneli Jevreji jurnuli su i pojedinačno i u masama na moju njivu sa šećernom repom, te rukama i britvama kopali repu, čistili je i jeli. Iako su Nemci zaustavljali i batinali, ipak su oni, takoreći, srljali na repu. Video sam kasnije čak da su i u džepove spremili repu za put.

Oni su stigli oko podne na moj salaš, a oko 2 sata posle podne čula se već i pucnjava od mesta gde su bili Jevreji.

Svojim rođenim očima gledao sam kada su pretrčavali Jevreji prostor koji je stajao pred njima, verovatno u cilju pregrupacije kolone. Vojnici koji su tamo bili u tom momentu pucali su u masu Jevreja, koji su mrtvi padali. Sada su od mene tražili ašov i motiku, da pokopaju pobijene Jevreje. Posle toga jedan nemački vojnik me je na čisto srpskom jeziku zapitao da li su mi Jevreji vratili ašov i lopatu, pa kad sam odgovorio da nisu, on je povikao: „Još deset!" i zbilja video sam odmah da su ubijali Jevreje ponovo. Koliko su ubili ne znam. Oko 4 sata posle podne cela ova kolona otišla je sa moga salaša. Docnijim pregledom njive, na kojoj je bila šećerna repa, video sam da su Jevreji napred pomenutom prilikom pojeli i sa sobom odneli oko 2.000 kg repe..." (Z.s. Adama Džinića od 16 februara 1945).

Na putu između tog salaša i Sombora ubijeno je još nekoliko Jevreja.

U Somboru su pratnju kolone preuzeli SS-ovci regrutovani u Bosni. I u Somboru je ubijeno još nekoliko Jevreja. Između Sombora i Gakova ubijeno je oko 40 lica. Od Gakova do Baje nije bilo ubijanja.

U Baju je kolona stigla oko 20 oktobra. Od 3.600 ljudi došlo je do Baje ne više od 1.200—1.300 ljudi, — ne računajući grupu od 800 Jevreja, koja je u Crvenki odvojena od glavne kolone.

U Baji su Jevreji ostali 3 dana, pa su zatim prebačeni u Szent-Királyszabadja gde su ponovo pali u ruke svom ranijem komandantu iz Bora, pukovniku Marány-u, koji je još istog dana naredio da se strelja 7 Jevreja, da bi zaveo „red i disciplinu".

Odavde su Jevreji prebačeni u razne koncentracione logore u Nemačkoj, najvećim delom u Fossenburg i Buchenwald. Dalju njihovu sudbinu nećemo pratiti; oni su u tim logorima izmešani sa ostalim internircima raznih narodnosti iz svih okupiranih delova Evrope, koji su u te logore dospeli iz drugih logora u haosu koji je nastao u pozadini nemačke vojske kod povlačenja iz Šleske, Mađarske i dela Poljske koji su u leto 1944 još bili držali u rukama. Na ovom mestu da kažemo samo još toliko da je od oko 600 jugoslovenskih Jevreja, koliko ih je bilo u Boru u jesen 1944 godine, ostalo u životu svega 9 lica, od kojih su se šestorica spasli bekstvom prilikom povlačenja iz Bora, a svega trojica se vratili iz logora.

Sudbina druge grupe. — Ova je kolona krenula iz Crvenke 7 oktobra, pre pokolja koji je tamo izvršen nad Jevrejima. Nju su pratile pored nemačkih SS-ovaca još i ustaše iz Bosne u SS-ovskim uniformama.

Put od Crvenke do Sivca morala je kolona preći u trčećem koraku, s glavama pognutim k zemlji. Ko bi se usudio da podigne

glavu, dobio bi udarac kundakom po glavi; ko bi zaostao iza svog reda tučen je bičem; ko bi, iznemogao, pao, bio je ubijen.

O odmoru i prenoćištu u Sivcu priča nam jedan od svedoka sledeće:

„... U Sivcu su nas uterali u jedno veliko dvorište, gde nam je bilo rečeno da imamo da se molimo bogu, potom da iskopamo jamu za naše buduće leševe, jer ćemo ovde svi umreti. Bilo nam je naređeno, da poležemo na zemlju, potom su pozvana trojica mojih drugova, koji su se morali popeti na jedno drvo i tamo otprilike pola sata pevati jevrejske pesme. Pošto se smrklo, bilo je naređeno da možemo sedeći spavati, ali pokrivač nismo smeli upotrebiti. Baš je udarila kiša, koja je padala celu noć. Međutim, možda bi i po kiši zaspali od umora, da nije došao jedan SS-ovac, koji nam je držao govor na srpskom jeziku puna 3 sata o tome kako smo krivi ovome ratu..." (Z.s. Tibora Langa od 5 septembra 1945).

U zoru 8 oktobra naredili su Nemci dalji pokret prema Somboru. Na tome su delu puta također vršena ubistva, i to masovno. Posle dolaska u Sombor kolona je brojala svega nešto preko 600 ljudi; od skoro 200 ljudi koliko je nedostajalo, ogromna većina je ubijena, samo se nekoliko lica spaslo bekstvom — nijedan od jugoslovenskih Jevreja ne nalazi se među živima.

U Somboru je Jevrejima podeljen hleb prvi put posle više od 10 dana gladovanja, kad je jedina hrana bila presna repa.

„... U Somboru su nas napokon smestili u hram, gde smo dobili iste noći i hleba, i to na taj način, da su SS-ovci i meštani Nemci doneli na balkon hrama vojničkog hleba, koji su sa balkona bacali među nas..." (Z.s. Tibora Langa od 5 septembra 1945).

Posle 3 dana, kolona je nastavila put za Mohač, preko Bačkog Manastira i Bezdana. Na putu za Bački Manastir, pored kanala a blizu mosta na reci Plazovici, streljali su Mađari grupu od 26 Jevreja, o čemu nam daje podatke jedan svedok iz Bačkog Manastira, koji je sakriven na tavanu na jednom salašu gledao ovaj zločin. Pored ubistva ove veće grupe, ubili su mađarski vojnici još nekoliko Jevreja pojedinačno kada su ovi iznemogli pali i nisu bili u stanju da nastave put. Na putu iz Bačkog Manastira za Bezdan ubijeno je još 10 Jevreja.

U Mohaču su komandu preuzele mađarske trupe. 17 oktobra krenula je kolona prema nemačkoj granici. Daljih ubistava do granice nije bilo, ali su ljudi u masama umirali od potpune iscrpljenosti, dizenterije i gladi. Do granice je put trajao 5 dana i za to vreme umrlo je preko 50 ljudi.

Po dolasku u Nemačku, ostaci ove grupe prebačeni su u logor u Oranienburg. Od jugoslovenskih Jevreja koji su se nalazili u toj grupi ostao je u životu samo jedan.

ŠESTI DEO

MAKEDONIJA

Glava I

Od okupacije do internacije svih makedonskih Jevreja

(April 1941 — Mart 1943)

Ulazak nemačkih i bugarskih trupa. — Dolazak fašističke vojske, prvo nemačke, zatim bugarske, bio je propraćen svim protivjevrejskim merama koje su okupatori neposredno po ulasku u novookupirane krajeve primenjivali: raznim zlostavljanjima, ponižavanjem svake vrste, pojedinačnim ubistvima i, najzad, pljačkom u svim oblicima, kako od strane nemačkih i bugarskih oficira i vojnika, tako i od strane domaćih fašista i petokolonaša.

Prinudna likvidacija svih jevrejskih preduzeća. — Posle prvih izgreda nastaje u Makedoniji za Jevreje relativan mir, koji je trajao sve do oktobra 1941 godine. 4 oktobra saopštila je filijala bugarske trgovačko-industriske komore za Skopsku i Bitoljsku oblast u Skoplju naredbu kojom se Jevrejima zabranjuje dalje obavljanje trgovine i ujedno naređuje da se sve postojeće jevrejske radnje imaju do kraja godine likvidirati. Nema sumnje da je ova odluka doneta na zahtev članova uprave filijale u Skoplju, u kojoj su se posle okupacije nalazili skoro isključivo pristalice fašističkog režima. Ovi su u toj meri našli sredstvo ne samo da se oslobode svojih konkurenata nego i da prisilnom likvidacijom jevrejskih preduzeća u relativno kratkom roku nateraju Jevreje da svoja preduzeća ustupe po znatno nižim cenama. I zaista, trgovci Jevreji su bili prinuđeni da robu prodaju ili svoja preduzeća ustupaju u bescenje. Pretežnom delu makedonskih Jevreja, kojima je trgovina bila glavno zanimanje, onemogućena je time njihova dotadanja privredna delatnost.

Odvođenje jevrejskih izbeglica iz Srbije. — U Makedoniju je prebeglo iz Srbije oko 300 Jevreja, većinom iz Beograda koji su se tamo sklonili ispred gestapovskog terora. Sva su ta lica živela, ne prijavivši se policiskim vlastima, najvećim delom u Skoplju. Novembra meseca 1941 godine, na poziv skopske policije da se svi Jevreji izbeglice prijave policiji radi evidencije, prijavio se izvestan broj

Jevreja, koje su bugarske vlasti odmah uhapsile i 27 novembra izručile Nemcima — ukupno 48 lica. Njih su Nemci odveli u Beograd i streljali ih u Jajincima 3 decembra 1941 godine.

Protivjevrejsko zakonodavstvo. — Zakonom o jednokratnom porezu za Jevreje od 1942, nametnuta je svim makedonskim Jevrejima obaveza da ustupe bugarskoj državi 1/5 svoje imovine.

Prema odredbama tog zakona, svaki je Jevrejin morao podneti u određenom roku prijavu o celokupnoj svojoj imovini, uključujući tu i sve tražbine pa i pokućstvo. Prijave su proveravale naročite komisije, koje su, u slučaju sumnje u tačnost prijave, vršile proveravanje na licu mesta. U komisije za proveravanje i procenu određivale su okupatorske vlasti notorne fašiste i pljačkaše, koji su se među sobom takmičili u preteranim procenama jevrejskih imanja. Česti su slučajevi bili da je procena izvršena tako, da je pojedinim Jevrejima umesto petine, oduzeto celo imanje.

26 avgusta 1942 izdala je bugarska fašistička vlada svoju naredbu br. 4567. Pored mnogih drugih mera protiv Jevreja, predviđena je tom naredbom i ustanova „Komesarstvo za Jevreje" sa sedištem u Sofiji, koje je imalo svoje delegate po svima mestima Bugarske gde su živeli Jevreji. Glavni zadatak komesarstva bila je kontrola nad Jevrejima i inicijativa za donošenje novih protivjevrejskih mera. Komesarstvo je stajalo u tesnoj vezi s nemačkim poslanstvom u Sofiji i s Gestapo-om. Ceo aparat komesarstva morali su plaćati sami Jevreji, a pored toga, celokupna imovina jevrejskih opština i svih verskih, dobrotvornih i sl. ustanova prešla je u svojinu komesarstva.

Samom naredbom o ustanovljenju komesarstva ili raznim naredbama komesara donete su mnogobrojne protivjevrejske mere od kojih navodimo:

Obavezno nošenje jevrejskog znaka za svako lice jevrejskog porekla preko 10 godina starosti — čak i na rublju ili domaćem odelu.

Obavezno obeležavanje jevrejskih stanova naročitim natpisom, koji je, pored toga, morao da sadrži imena svih Jevreja koji stanuju u dotičnom stanu.

Zabrana posećivanja javnih lokala — bioskopa, kafana, itd.

Zabrana zajedničkog stanovanja s licima bugarskog ili srodnog porekla.

Zabrana putovanja, zabrana izlaska iz svojih stanova pre i posle određenog časa, zabrana prolaska određenim ulicama u gradu, itd.

Glava II

Deportacija makedonskih Jevreja (Mart i april 1943)

Ali prava tragedija makedonskih Jevreja počinje tek marta 1943, tragedija, koja se brzo završila skoro stoprocentnim istrebljenjem makedonskih Jevreja.

Pregovori između bugarske fašističke vlade i nemačkog opunomoćenog ministra u Sofiji Aleksandra Beckerle-a o deportaciji makedonskih Jevreja u Nemačku započeti su i dovršeni već u početku 1943. To se jasno vidi iz izveštaja koji je komesar za jevrejska pitanja Belev uputio ministru unutrašnjih poslova Gabrovskom i koji je objavljen u knjizi Natana Grindberga „Dokumenta". U tom izveštaju, komesar izlaže ministru svoj razgovor koji je vodio sa opunomoćenikom nemačkog poslanika, Theodor-om Dannecker-om, SS-Hauptsturmführer-om. Na jednom mestu navodi:

„ . . . Dannecker mi je izjavio da ste Vi i g. Beckerle pitanje u načelu rešili..."

U produženju izveštaja Belev iznosi mere koje su već preduzete: određivanje sabirnih logora, broj lica koja će se internirati, vreme kada će se internacija izvršiti, itd.

Sporazumom između tih fašističkih zlikovaca sudbina svih makedonskih Jevreja bila je zapečaćena.

11 marta 1943 pristupili su Nemci i bugarski fašisti ostvarenju svoga plana. Iznenada i istovremeno u svima mestima Makedonije gde su Jevreji živeli — uglavnom u Skoplju, Bitolju i Štipu — blokirala je vojska preko noći grad, zatim su policiske patrole zašle po jevrejskim stanovima i odvodili sve ukućane, ne ostavljajući im često ni vremena da se obuku.

Dozvoljavali su svakome da uzme sobom onoliko stvari koliko je mogao sam da ponese, a naročito su preporučivali ljudima da uzmu sav novac i dragocenosti, „da se u nevolji nađe". Cilj te preporuke postao je jasan svima kada su po dolasku u logor odnosno na železničku stanicu policiski agenti počeli da vrše pretres, pljačkajući i oduzimajući sve što im se svidelo. Mnogima su skidali i odelo i obuću, ostavljajući ih gole i bose.

Skopske Jevreje bugarska je policija i vojska odvela odmah u sabirni logor, koji se nalazio u magacinu Državnog monopola. Bitoljske i štipske Jevreje, kao i mali broj Jevreja iz drugih mesta Makedonije, policajci su posle prvog pretresa ukrcali u vagone i otpremili u Skoplje, i takođe zatvorili u sabirni logor u Državnom monopolu. Osim malog broja Jevreja stranih podanika (198 lica), zatim lekara, apotekara i članova njihovih porodica (67 lica), doterani su u logor svi Jevreji koji su tada legalno živeli na teritoriji Makedonije — svega 7.215 lica. Među njima je bilo i:

Dece do 3 godine	539
Dece od 3 do 10 godina	602
Dece od 10 do 16 godina	1172
Staraca i starica preko 60 godina	865
Teških bolesnika koji su bili stalno vezani za postelju	250

Samrtnika koji su umrli u logoru odmah po dolasku 4
Trudnih žena koje su se porodile u samom logoru 4

Sabirni logor u Skoplju. — O smeštaju Jevreja u skopskom logoru i o uslovima pod kojima su oni tamo živeli navodimo iskaz jednog od svedoka koji je proveo izvesno vreme u logoru a zatim pušten kao član porodice lekara.

„11 marta 1943 u 5½ časova bugarski policajci uz pomoć bugarske vojske blokirali su ceo Bitolj... Na stanici je izvršen detaljan pretres i posle toga smo zatvoreni u vagone po 50—60 lica u jedan vagon i odvedeni za Skoplje.

U Skoplje smo stigli isto veče oko 12 časova u noći.

Otvorili su nam vagone i u mraku nas gonili da što pre napustimo vagone i da uđemo u dve zgrade. Nas, bitoljskih i štipskih Jevreja bilo je ukupno preko 4.200 duša. Jedan preko drugog, udarani stalno od bugarskih vojnika, gurali smo se u mraku i vukli svoje stvari, decu, starce i bolesne.

Kad je svanulo, razabrali smo da se nalazimo u Monopolu, a u druge dve zgrade videsmo da su već bili sabrani i skopski Jevreji.

U zgradi u kojoj sam bio, razmestili smo se nekako po sobama; u jednoj sobi bilo je čak i preko 500 duša. Ceo taj prvi dan, zgrade u kojima smo se nalazili mi i štipski Jevreji, bile su zatvorene, jer su vršili pretres — pljačku — nad skopskim Jevrejima, pa su se bojali da se ne izmešamo, da im što slučajno ne bi izmaklo.

Zatvoreni u vagonima celog prošlog dana, a i sad zatvoreni ceo dan u zgradi koja nije imala klozeta, ljudi su bili primorani da vrše nuždu po hodnicima i stepeništu, tako da je zadah uskoro postao neizdržljiv i da se jedva moglo disati.

Tek 13 marta prvi put su otvorili kapiju naše zgrade i pustili nas da odemo u nužnik i da se umijemo. Nas preko 2000 lica pustili su da u roku od svega pola sata sve to obavimo, pa nas opet zatvoriše, tako da ni polovina nije stigla da se umije i svrši nuždu...

Puštali su nas napolje svega jedanput dnevno, i to zgradu po zgradu. Oni koji su bili bolesni ili sakati nisu za tako kratko vreme mogli ni da siđu.

Tako je trajalo 4 dana i za to vreme nikakvu nam hranu nisu davali. Nastala je glad. Tek su petog dana logorske vlasti uredile kuhinju za logor...

Ni petina od nas nismo imali tanjire ili zdele da primimo hranu; niko nije pomislio da te stvari treba da ponese od kuće, a sve drugo (što smo poneli) bio je samo balast.

Ali su nas od toga balasta ubrzo oslobodile grupe koje su bile određene za pretres — pljačku. Pod izgovorom da vrše pretres da bi našli skriven novac, valute i zlato terali su nas da se svlačimo, izuvamo obuću i čarape. Jedan nas pretresa a ostala šestorica ili sedmorica uzimaju sve ono što im se svidelo. Posle pretresa svakom od nas ostalo je samo ono što je imao na sebi. Bilo je slučajeva da su uzimali i dečije pelenice. Kad bi pak kod nekog našli nešto da je sakrio, toga su te komisije još i istukle..."

Deportacija. — Isti svedok navodi dalje:

„Prvi transport skopskih Jevreja krenuo je 22 marta 1943. Dan ranije bilo je određeno samo 1600 lica za transport i njima je bila podeljena hrana za put. 22 marta izjutra odjednom saopštiše da još 800 lica treba da putuje, i poteraše ih u vagone, a većina od tih 800 lica nije primila ništa od hrane, jer je transport morao brzo da krene.

Drugi transport krenuo je 25 marta, i to jedna grupa skopskih, svi štipski i jedna grupa bitoljskih Jevreja. Ovaj je transport već od Skoplja preuzeo jedan vod gestapovaca, a prvi je transport krenuo pod stražom bugarskih policajaca.

S trećim transportom, koji je krenuo 29 marta, odvedeno je oko 2.500 duša... Ja sam bio pušten 28 marta, jer mi je žena kao lekar bila mobilisana..." (Z.s. Dr. Išaha Levia od 3 maja 1945).

O daljoj sudbini odvedenih 7215 lica doznajemo iz zaplenjenih dokumenata nemačke policiske stražarne čete u Niškoj Banji, koja je dala ljude za pratnju transporta.

Prvi izveštaj je od 3 aprila 1943 i on u prevodu glasi:

Policiska stražarna četa — 3 aprila 1943
Niška Banja — Poverljivo!

Radni izveštaj

Predmet: Sprovođenje jevrejskih transporta
Veza: Zapovest bataljona br. 25/43 (g)

Na telefonsku zapovest SS-Hauptsturmführer-a Dannecker-a krenuo je 22. III. 1943 treći vod čete jačina 1/35, vođa majster Šucpolicije Rot vozom za Lapovo.

Transport je preuzet od majstera Rota 23.III.1943 u 15 časova u Lapovu.

Ovde je kao krajnja stanica vođi transporta označena Treblinka (logor), stanica Malkinija. Istoga dana, u 23.30 časova, dostignut je krajnji cilj.

28.III.1943 u 7 časova bio je transport predat tamošnjem zapovedniku logora...

Događaji: Na putu od Lapova za Zemun umrla je jedna Jevrejka usled staračke slabosti... Na putu od Pjotrkuva do Malkinije umrla su još tri Jevrejina. Leševi su bili predati na krajnjoj stanici zapovedniku logora. Smrtne slučajeve treba pripisati staračkoj slabosti...

Brojno stanje transporta: primljeno: 2.338 lica
rashod: 4 „

Predato u Treblinki 2.334 lica

Potpis: Karl
poručnik Šucpolicije i komandir čete

Drugi je od 7 aprila 1943:

Policiska stražarna četa 7 aprila 1943
Niška Banja

Poverljivo!

Radni izveštaj

Predmet: Sprovođenje jevrejskih transporta
Veza: Zapovest bataljona br. dnevnika 25/43 (g)

Na telefonsku zapovest SS-Hauptsturmführer-a Dannecker-a krenuo je 23.III.1943, u 12 časova drugi vod čete, jačine 1/35, vodnik majster šucpolicije Handrik vozom za Skoplje, gde je stigao oko 23 časa.

25.III.1943 oko 6 časova počeo je u tamošnjem bivšem stovarištu duvana utovar 2.402 Jevrejina u teretne vagone. Ovo je bilo oko 13 časova završeno, i u 14 časova sledovao je polazak. Zbog razaranja pruge bio je transport upućen preko albanskog područja...

Ovde je označena kao krajnja stanica Treblinka (logor), stanica Malkinija. Krajnji cilj je bio dostignut 31. III. 1943 preko Čenstohove — Pjotrkuva, Skjernevice i Varšave oko 17.30 časova. Istoga dana oko 18.30 bilo je 20 vagona odvezeno u logor i istovareno. Preostali vagoni su 1. IV. 1943 oko 6.30 časova otpremljeni za logor i istovareni.

Događaji: Na putu od Zemuna do Rume umrla je jedna žena, 96 godina stara, od srčane slabosti. Leš je preuzet od staničnih vlasti u Rumi. Za vreme vožnje umro je još jedan 75-godišnji starac u Zagrebu, kao i jedno dvogodišnje dete u Lundenburg-u. Prateći lekar Jevrejin utvrdio je kao uzrok smrti srčanu slabost.

Brojno stanje transporta: primljeno: 2.402 lica
rashod: 3 „

Predato u Treblinki 2.399 „

Potpis: Karl
poručnik Šucpolicije i komandir čete

Treći, od 12 aprila 1943:

Policiska stražarna četa — 12 aprila 1943
Niška Banja

Radni izveštaj

Predmet: Sprovođenje jevrejskih transporta
Veza: Zapovest bataljona br. dnevnika 25/43 (g)

Na telefonsku zapovest SS-Hauptsturmführer-a Dannecker-a krenuo je 27.III.1943 u 12 časova prvi vod čete, jačine 1/30, vodnik majster Šucpolicije Buhner vozom za Skoplje, gde je stigao oko 23 časa.

29.III.1943 oko 6 časova počeo je u tamošnjem bivšem stovarištu duvana utovar 2404 Jevreja u tovarne vagone. Ovaj je bio oko 12 časova završen i 12,30 sledovao je polazak. Transportni voz je krenuo preko albanskog područja...

Preko Čenstohove-Pjotrkuva i Varšave bio je 5.IV.1943 u 7 časova dostignut krajnji cilj Treblinka (logor). Istoga dana od 9 do 11 časova bio je voz istovaren...

Događaji: Za vreme puta umrla su 5 Jevrejina, i to noću 30.III.1943 jedna 76-godišnja starica, noću 31.III.1943 jedan 85-godišnji starac, 3.IV.1943 jedna 94-godišnja starica i jedno šestomesečno dete, a 4.IV.1943 jedna 99-godišnja starica...

Brojno stanje transporta:	primljeno:	2.404 lica
	rashod:	5 „
	Predato u Treblinki	2.399 lica

Potpis: Karl
poručnik Šucpolicije i komandir čete

Od tih preko 7.000 odvedenih lica nije se nijedno više vratilo.

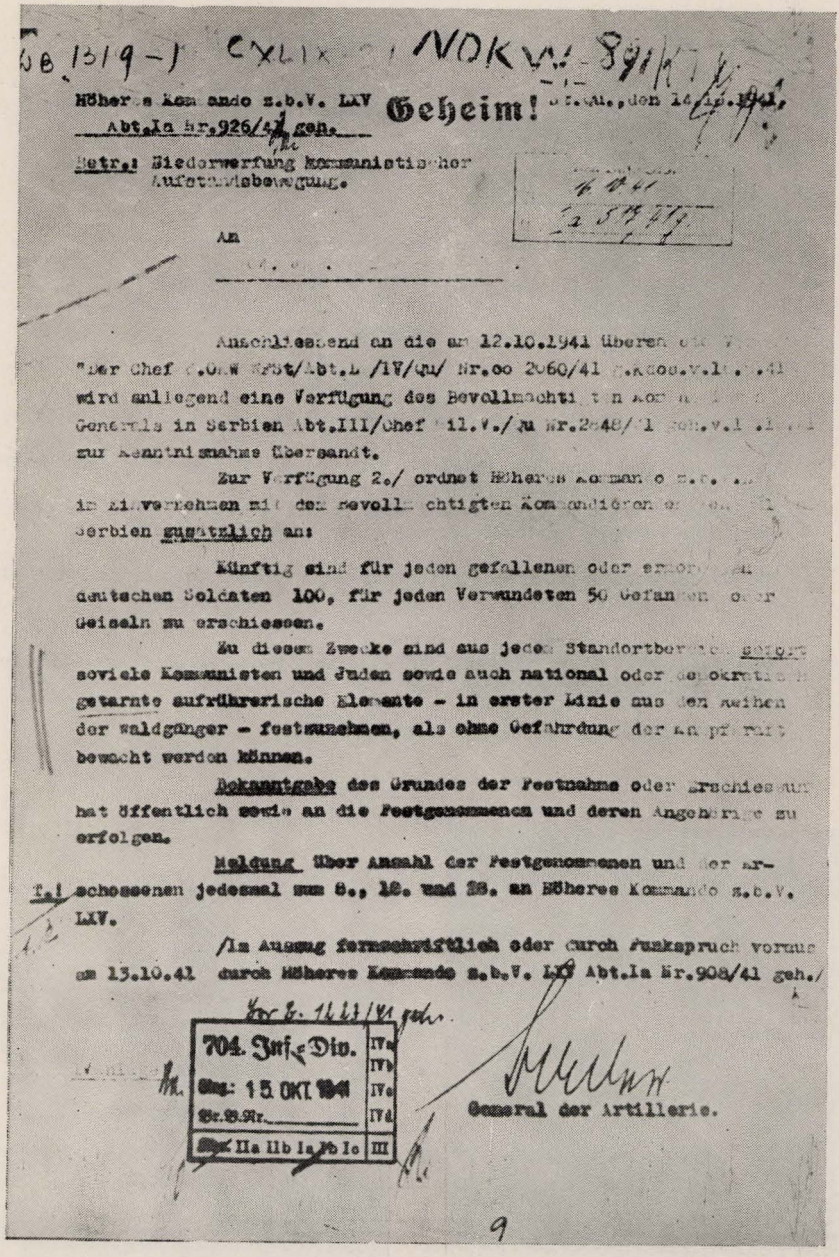
Likvidacija imovine deportovanih Jevreja

Rešenjem ministarskog saveta fašističke bugarske vlade br. 126 od 2 marta 1943 odlučeno je da se konfiskuje celokupna imovina Jevreja odvedenih u Nemačku koja dotle nije već bila konfiskovana. Nepokretna imovina prešla je u vlasništvo države, a pokretna se imala prodati, s tim da se dobivene svote polože komesarijatu za jevrejska pitanja, odnosno bugarskoj Narodnoj banci.

Nekoliko dana posle odvođenja Jevreja u logor započela je likvidacija njihove pokretne imovine. Komisije obrazovane od oblasnih direkcija išle su od kuće do kuće, uzimale preostalu hranu, vršile popis stvari. Posle toga počela je prodaja stvari putem javne licitacije. Stvari od veće vrednosti upućivane su u naročite magacine, da bi kasnije bile ustupljene raznim nadleštvima ili prodavane.

Novac od prodatih stvari predat je delom bugarskoj Narodnoj banci, delom komesarijatu za jevrejska pitanja na račun fonda „Jevrejske opštine".

FOTODOKUMENTACIJA

Höheres Kommando z.b.V. LXV Geheim! [illegible], den 14.10.1941.
Abt.Ia Nr.926/41 geh.

Betr.: Niederwerfung kommunistischer Aufstandsbewegung.

An
[illegible]

Anschliessend an die am 12.10.1941 überreichte [illegible] wird anliegend eine Verfügung des Bevollmächtigten [illegible] Generals in Serbien Abt.III/Chef Mil.V./Ju Nr.2648/41 [illegible] zur Kenntnisnahme übersandt.

Zur Verfügung 2./ ordnet Höheres Kommando z.b.V. [illegible] im Einvernehmen mit dem bevollmächtigten Kommandierenden [illegible] Serbien zusätzlich an:

Künftig sind für jeden gefallenen oder ermordeten deutschen Soldaten 100, für jeden Verwundeten 50 Gefangene oder Geiseln zu erschiessen.

Zu diesem Zwecke sind aus jedem Standortbereich sofort soviele Kommunisten und Juden sowie auch national oder demokratisch getarnte aufrührerische Elemente - in erster Linie aus den Reihen der Waldgänger - festzunehmen, als ohne Gefährdung der Aufgabe bewacht werden können.

Bekanntgabe des Grundes der Festnahme oder Erschiessung hat öffentlich sowie an die Festgenommenen und deren Angehörige zu erfolgen.

Meldung über Anzahl der Festgenommenen und der Erschossenen jedesmal zum 8., 18. und 28. an Höheres Kommando z.b.V. LXV.

/Im Auszug fernschriftlich oder durch Funkspruch voraus am 13.10.41 durch Höheres Kommando z.b.V. LXV Abt.Ia Nr.908/41 geh./

Kdr.d. 1423/41 geh.

704. Inf.Div. IVa
Eing.: 15. OKT. 1941 IVb
Gr.B.Nr. IVc
IVd
IIa IIb Ia Ib Ic III

Reichenau
General der Artillerie.

9

Sl. 1 — **Faksimil naređenja komandanta Srbije generala Bader-a o streljanju hapšenika i talaca**

Sl. 2 — **Naređenje komandanta Srbije o zabrani prikrivanja Jevreja**

Verordnungsblatt

des Befehlshabers Serbien

Nr.27, vom 24.Dez.41

Verordnung

betreffend Beherbergung von Juden.

Auf Grund der mir vom Oberbefehlshaber des Heeres erteilten Ermaechtigung verordne ich was folgt:

Par. 1

Bei Todesstrafe ist verboten:

a) Juden zu beherbergen oder zu verstecken:

b) Wertgegenstaende jeglicher Art, Mobilar und Gelder von Juden zur Aufbewahrung anzunehmen oder im Wege des Kaufes, Tausches oder einem sonstigen Rechtsgeschaeft zu erwerben.

Par. 2

Von Juden bereits zur Aufbewahrung empfangene Wertgegenstaende, Mobilar und Gelder sind bis zum 15. Januar 1942 bei der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des SD Belgrad oder ausserhalb Belgrads den zustaendigen Feld- oder Kreiskommandanturen zu melden.
Saemtliche mit Juden seit 6.April 1941 getaetigten Kauf-, Tausch- oder aehnliche Vertraege unterliegen der gleichen Anmeldepflicht.

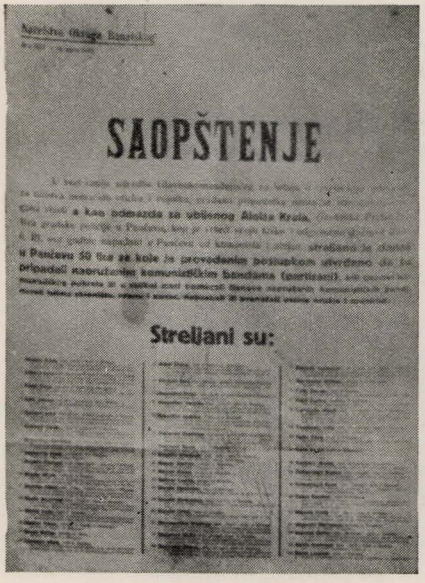
Bei Unterlassung der Anmeldepflicht treten die Rechtfolgen des Par.1 ein.

Par. 3

Etwa notwendige Ausfuehrungsbestimmungen erlaesst der Chef des Verwaltungsstabes beim Befehlshaber Serbien.

Belgrad, den 22. Dezember 1941.

Der Befehlshaber Serbien.

Sl. 3 — **Plakat o streljanju marta 1942 god. u Banatu. Među streljanim ima više beogradskih i vojvođanskih Jevreja**

Sl. 4 — **Elek Viktor, direktor fabrike šećera u Petrovgradu (Zrenjaninu), prvi obešeni Jevrejin u Banatu 1941 god.**

САОПШТЕЊЕ

Београд, 5 јула

Са меродавне стране саопштава се да је данас стрељано 13 функционера комунистичког покрета и јевреја због припреме аката насиља и саботаже.

Скреће се пажња на то да ће даљи, па и најмањи покушаји извршења аката саботаже и насиља, наићи на још оштрије мере.

(Агенција Рудник)

Sl. 5 — Saopštenje o streljanju komunista i Jevreja u „Novom Vremenu" jula 1941 god.

СТРЕЉАЊЕ 16 КОМУНИСТА И ЈЕВРЕЈА У БЕОГРАДУ

Београд, 17 јула (ДНБ)

Са меродавног места се саопштава:

И поред опомене, учињене тек пре два дана, и досадашњих строгих противмера, неодговорни комунистичко - јеврејски противнародни елементи покушали су ноћас да изврше дела саботаже на јавним постројењима на територији града Београда.

Због тога је данас стрељано 16 истакнутих комуниста и јевреја.

У случају понављања оваквих дела, приступиће се истим противмерама.

(Агенција Рудник)

Sl. 6 — Objava streljanja komunista i Jevreja u „Novom Vremenu" jula 1941 god.

СПИСАК СТРЕЉАНИХ ЛИЦА

због саботаже и насиља

Београд, 18 јула (ДНБ)

Са меродавне стране се саопштава:

У вези са извршеним делима саботаже и насиља, стрељана су следећа лица:

1. **Петровић Љубиша, адвокат (приправник) из Краљева.**
2. **Марковић Видак, дипломирани филозоф из Ниша, рођен у Подгорици.**
3. **Полгар Андрија, столар из Новог Сада.**
4. **Поповић Владета, студент медицине из Београда.**
5. **Стојановић Александар, моделар из Ниша.**
6. **Стојиљковић Димитрије, бравар из Ниша.**
7. **Шкеровић Слободан, приватни чиновник са Цетиња.**
8. **Семлекаш Војин, обућар из Београда.**
9. **Антић-Додић Вукашин, чиновник Народне банке у Београду**
10. **Бихаљи Павле, издавач из Београда.**
11. **Шпенглер Натан, трговац из Славонског Брода.**
12. **Краус Фриц, извозник из Осека.**
13. **Манделбаум Евгеније, апотекар из Београда.**
14. **Ђошић Живота, адвокат (приправник) из Ниша.**
15. **Ћосић Живан, обућар из Аранђеловца.**
16. **Миловановић Илија, столар из Аранђеловца.**
17. **Петронијевић Душан, књиговезац из Београда.**
18. **Бебер Золтан, столар из Београда.**
19. **Милошевић Александар, паркетар из Београда.**
20. **Бирић Благоје, столар из Београда.**
21. **Холендер Павле, трговац из Београда.**
22. **Херцлер Јакоб, трговачки помоћник из Београда.**
23. **Николић Јордан, приватни чиновник из Београда.**
24. **Велашевић Богдан, апсолвент техничке школе из Даниловграда.**
25. **Брдар Милош, крзнар из Београда.**
26. **Ивић Михајло, машинист из Београда.**
27. **Кроло Иван, келнер из Сплита**
28. **Бркић Милош, столар из Београда.**

Sl. 7 — **Spisak streljanih objavljen u „Novom Vremenu", među kojima ima znatan broj Jevreja**

Geheim

Oberleutnant Walther
Chef 9./I.R.433.

O.U., den 1. 11. 1941.

-2-

Bericht über die Erschießung von Juden und Zigeunern.

Nach Vereinbarung mit der Dienststelle der SS holte ich die ausgesuchten Juden bzw. Zigeuner vom Gefangenenlager Belgrad ab. Die Lkw. der Feldkommandantur 559, die mir hierzu zur Verfügung standen, erwiesen sich als unzureichend zum zwei Gründen:

1. Durften sie nur von Zivilisten gefahren. Die Geheimhaltung ist dadurch nicht gewährleistet.
2. Waren sie alle ohne Verdeck oder Plane, sodaß die Bevölkerung der Stadt sah, was wir auf den Lastwagen hatten und wohin wir dann fuhren. Von den Juden wurden Frauen der Juden mitgenommen, die Decken und anderes, als wir erfuhren.

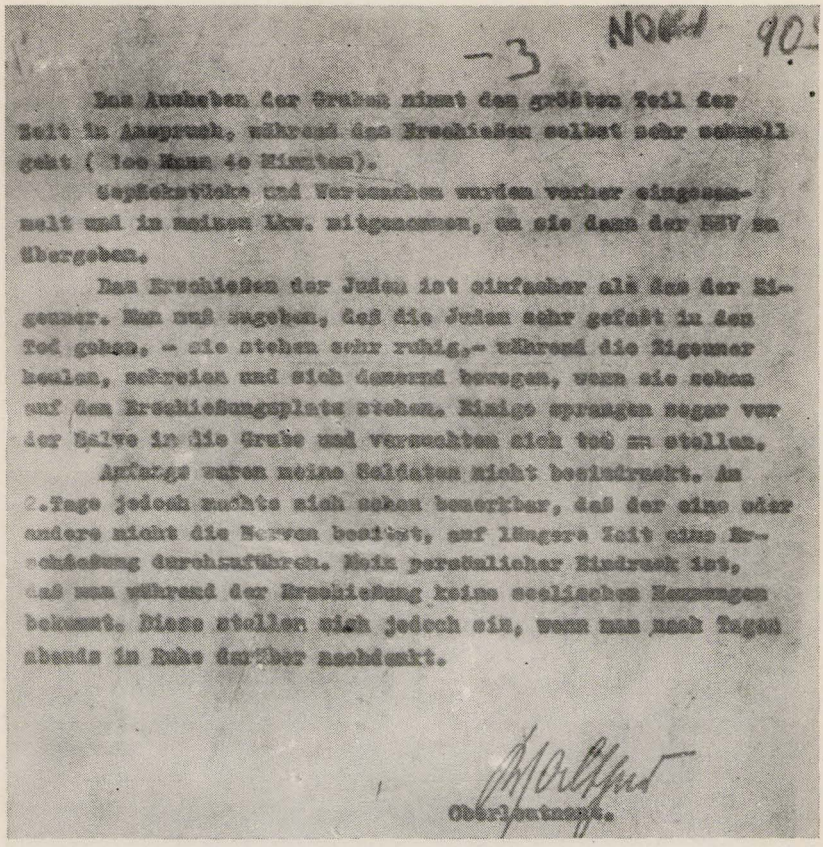
Der Platz, an dem die Erschießung vollzogen wurde, ist sehr günstig. Er liegt abseits der Straße, etwa 4 km hinter der Stadt Pancevo - Jabuka, an der sich eine Schlucht befindet, die so hoch ist, daß ein Mann auf die Höhe klettern kann. Hinter der Schlucht ist Hügelgelände, dahinter ein Wald. Bei Hochwasser,(wie am 29.10.) reicht das Wasser dann bis an die Böschung. Ein Entkommen der Gefangenen ist dadurch mit großer Sicherheit zu verhindern. Besonders günstig ist der Umstand dort, daß dem Graben der Gruben vollständig nur sowjetische Arbeitskraft verbraucht.

Nach Ankunft etwa 1 1/2 - 2 km von dem vorgesehenen Platz entfernt die Gefangenen aus, verteilte in Reihenfolge 5 Mann, schickte die Lkw. mit dem Zivilfahrern sofort zurückgeschickt wurden, um ihnen möglichst wenig Anhaltspunkte zu geben, wo sie gewesen. Dann ließ ich die Straße für etwaigen Verkehr sperren zum Sicherheits- und Schutzbefehlsgebiet.

Die Erschießung wurde durch 3 I.R.433. und 12 Polizisten durchgeführt.

Zu gegen Fluchtversuche der Gefangenen.

Zum Selbstschutz gegen etwaige Überfälle von serbischen Banden.

-3 NOKW 90

Das Ausheben der Gruben nimmt den größten Teil der Zeit in Anspruch, während das Erschießen selbst sehr schnell geht (100 Mann 40 Minuten).

Gepäckstücke und Wertsachen wurden vorher eingesammelt und in meinen Lkw. mitgenommen, um sie dann der NSV zu übergeben.

Das Erschießen der Juden ist einfacher als das der Zigeuner. Man muß zugeben, daß die Juden sehr gefaßt in den Tod gehen, - sie stehen sehr ruhig,- während die Zigeuner heulen, schreien und sich dauernd bewegen, wenn sie schon auf dem Erschießungsplatz stehen. Einige sprangen sogar vor der Salve in die Grube und versuchten sich tot zu stellen.

Anfangs waren meine Soldaten nicht beeindruckt. Am 2.Tage jedoch machte sich schon bemerkbar, daß der eine oder andere nicht die Nerven besitzt, auf längere Zeit eine Erschießung durchzuführen. Mein persönlicher Eindruck ist, daß man während der Erschießung keine seelischen Hemmungen bekommt. Diese stellen sich jedoch ein, wenn man nach Tagen abends in Ruhe darüber nachdenkt.

Oberleutnant.

Sl. 8 — **Faksimil izveštaja poručnika Walther-a o streljanju Jevreja novembra 1941 god. u Beogradu**

3) Benzler bittet um Genehmigung zur Abschiebung der erwaehnten 8.000 Juden auf eine Insel im Donaudelta, d.h. also auf rumaenisches Staatsgebiet.

Wenn der Militaerbefehlshaber mit Benzler dahingehend einig ist, dass diese 8.000 Juden in erster Linie die Befriedungsaktion im serbischen Altreich verhindern, so muss meiner Ansicht nach der Militaerbefehlshaber fuer die sofortige Beseitigung dieser 8.000 Juden Sorge tragen. In anderen Gebieten sind andere Militaerbefehlshaber mit einer wesentlich groesseren Anzahl von Juden fertig geworden ohne ueberhaupt darueber zu reden.

Sl. 9 — **Primedba Ribbentrop-ovog pomoćnika Luther-a na predlog nemačkog poslanika u Beogradu o deportaciji Jevreja. (Iz dokumenta broj NG-3354 CONT'D nirnberške arhive Međunarodnog vojnog suda)**

(Seite 13 des Originals)

Referat D III D III 535 g

Stempel
G e h e i m

A u f z e i c h n u n g
ueber das Ergebnis meiner Dienstreise
nach Belgrad.

Zweck der Dienstreise war, an Ort und Stelle zu pruefen, ob nicht das Problem der 8.000 juedischen Hetzer, deren Abschiebung von der Gesandtschaft gefordert wurde, an Ort und Stelle erledigt werden koenne.

Die erste Aussprache mit Gesandten BENZLER und Staatsrat TURNER auf der Dienststelle des Militaerbefehlshabers von Serbien ergab, dass bereits ueber 2.000 dieser Juden als Repressalie fuer Ueberfaelle auf deutsche Soldaten erschossen waren. Auf Anordnung des Militaerbefehlshabers sind fuer jeden getoeteten deutschen Soldaten 100 Serben zu erschiessen. Im Vollzuge dieses Befehls wurden zunaechst die aktiven kommunistischen Fuehrer serbischer Nationalitaet - etwa 50 an der Zahl - und dann laufend Juden als kommunistische Hetzer erschossen.

Im Verlaufe der Aussprache ergab sich, dass es sich von vornherein nicht um 8.000 Juden handelte, sondern nur um rund 4.000, von denen ausserdem nur 3.500 erschossen werden koennen. Die restlichen 500 benoetigt die Staatspolizei, um den Gesundheits- und Ordnungsdienst in dem zu errichtenden Ghetto aufrecht zu erhalten.

Ins Einzelne gehende Verhandlungen mit den Sachbearbeitern der Judenfrage, Sturmbannfuehrer WEIMANN von der Dienststelle Turner, dem Leiter der Staatspolizeistelle, Standartenfuehrer FUCHS und dessen Judenbearbeitern ergaben:

1. Die maennlichen Juden sind bis Ende dieser Woche erschossen, damit ist das in dem Bericht der Gesandtschaft angeschnittene Problem erledigt.
2. Der Rest von etwa 20.000 Juden (Frauen, Kinder und alte Leute) sowie rund 1.500 Zigeuner, von denen die Maenner ebenfalls noch erschossen werden, sollte im sogenannten Zigeunerviertel der Stadt Belgrad als Ghetto

---

Die Aussprache mit Sturmbannfuehrer Weimann, der Turner unterstellt ist, ergab, dass bei den unmittelbaren Sachbear-

(Seite 16 des Originals)

beitern und ausfuehrenden Organen eine oertliche Loesung der ganzen Frage im Gegensatz zu Turner selbst optimistisch beurteilt werden.

Es ist mir daher zweifelhaft, ob die Methode, nur mit Staatsrat Turner zu verhandeln, im vorliegenden Falle die zweckmaessigste war.

Berlin, den 25. Oktober 1941.

gez. Rademacher.

Sl. 10 — **Delovi Rademacher-ovog izveštaja i njegovih predloga o likvidaciji Jevreja u Srbiji**

(Seite 23 des Originals)

Handschr.) LR Rademacher D III 664 g

Sofort D III
Ges.Benzler moege sich wegen eingehender Fragen sofort mit Rg. Torska in Verbindung setzen.
Lu. 9/12.

Stempel: Geheim

Vermerk

Gesandter Benzler, der z.Zt. in Berlin ist, teilte fernmuendlich mit:

In dem Plan zur weiteren Behandlung der serbischen Juden sei zu der Belgrader Besprechung insofern eine Aenderung eingetreten, als die Juden nicht mehr auf eine serbische Insel gebracht wuerden, sondern in das Lager SEMLIN. Die zunaechst vorgesehene Insel stehe unter Wasser. Die Kroaten haetten sich damit einverstanden erklaert, dass die Juden nach Semlin als ein Uebergangslager gebracht wuerden.

Gesandter Benzler bat, die Juden daher moeglichst bald nach dem Osten abzunehmen. Ich habe erwidert, dass dies vor dem Fruehjahr auf keinen Fall in Frage kaeme, da zunaechst der Abtransport der Juden aus Deutschland vorginge. Auch ein Abtransport im Fruehjahr sei noch zweifelhaft.

Hiermit

(Handz.) Lu

Herrn Unterstaatssekretaer Luther

mit der Bitte um Kenntnisnahme vorgelegt.

Berlin, den 8. Dezember 1941

(handschr.) gez. Rademacher

H.Ges.Benzler .....
nicht nach .....
da er am 8.12. bereits abgereist ist.
4 ... R. 19/12.

Sl. 11 — **Izveštaj Rademacher-a o osnivanju logora za Jevreje u Zemunu (Sajmište) i njihovoj deportaciji.**

Sl. 12 — „Krvavi marš" u Šapcu — streljanje u trku

Sl. 13 — **Nemci kraj streljanih žrtava u Šapcu 1941 god.**

Sl. 14 — **Skupljanje žrtava sa šabačkih ulica 1941 god.**

Sl. 15 — **Ratni zločinac Milan Nedić govori postrojenim vojnicima pred njihov polazak u borbu protiv partizana**

Sl. 16 — **Ratni zločinac Dragi Jovanović, šef srpske državne bezbednosti u društvu SS oficira**

Sl. 17 — **Ratni zločinci Milan Nedić i general policije August Meyszner**

Sl. 18 — **Vrhovni četnički komandant ratni zločinac Draža Mihajlović**

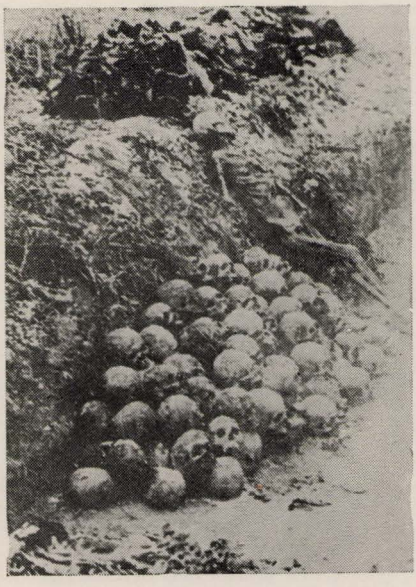
Sl. 19 — **Ulaz u Banjički logor**

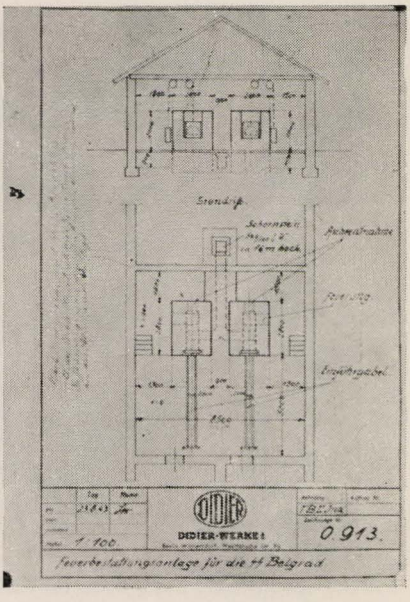
Sl. 20 — **Banjički logor. Maltretiranje zatvorenika**

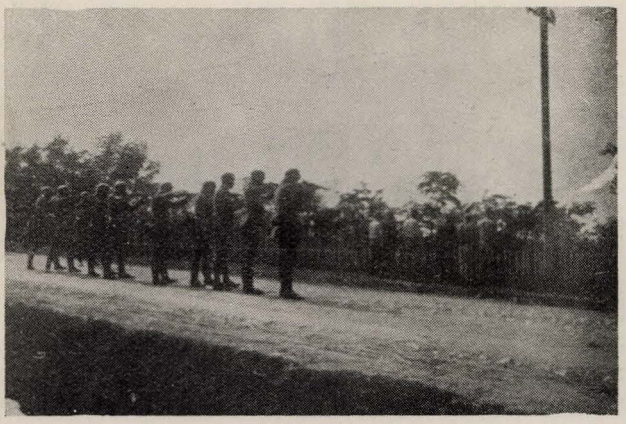
Sl. 21 — **Lobanje žrtava sa Sajmišta**

Sl. 22 — **Piramida kosti žrtava sa Sajmišta**

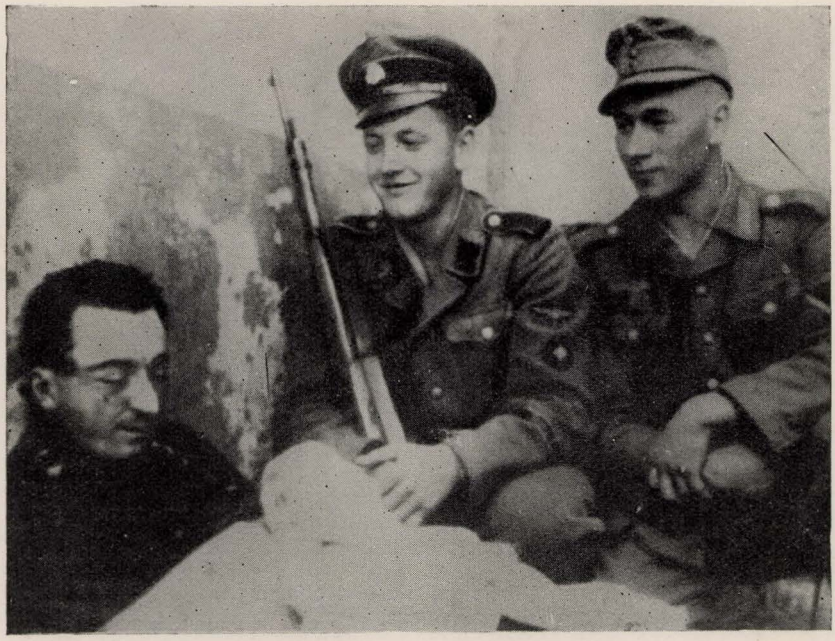
Sl. 23 — **Plan krematorijuma koji je SS poručio za Beograd**

Sl. 24 — **Nemci vrše streljanje na drumu pored ograde**

Sl. 25 — **Jajinci: mesto gde je vršeno masovno streljanje (vide se burad za benzin s kojima su Nemci polivali lomače streljanih žrtava)**

Sl. 26 — Nemci posmatraju svoju premlaćenu žrtvu

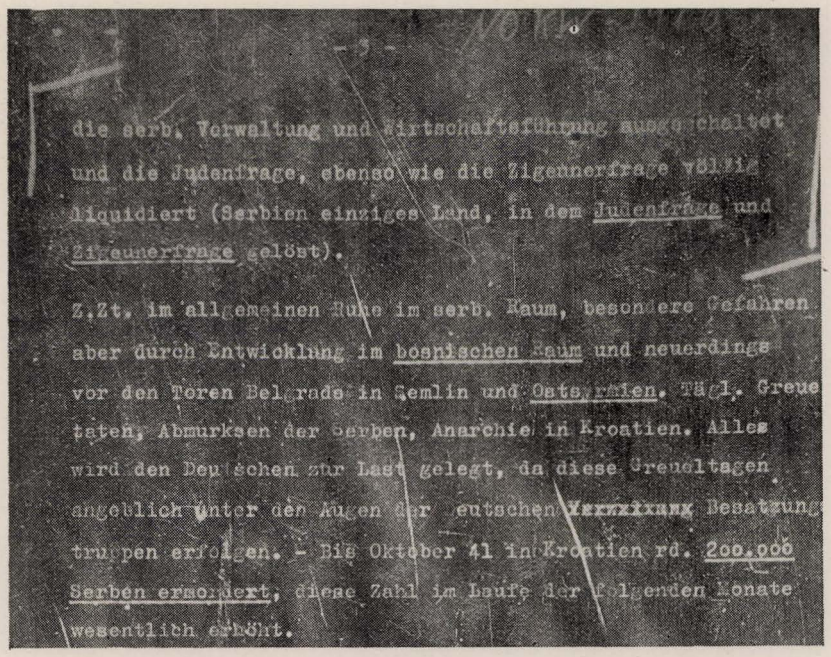
STRIJELJANA 122 KOMUNISTA I ŽIDOVA U BEOGRADU

SLUŽBENA OBAVIJEST »DONAUZEITUNGA«

BEOGRAD, 30. srpnja. Dnevnik »Donau Zeitung« u broju od 30. srpnja donosi ovu službenu obavijest:

»Usprkos višekratnim opomenama i poduzetim mjerama nastavili su neodgovorni komunističko-židovski elementi svoju razarajuću djelatnost. Njihovi zločinački pothvati su tim pogubniji, što njihova nasilja donose najveće štete srpskom narodu. Na temelju događaja posljednjih dana streljana su u Beogradu 28. srpnja u jutro stodvadeset dva komunista i židova. Bilo je također u interesu održavanja reda i mira skratiti vrijeme slobodnog kretanja. Sve ove izvanredne mjere pogodile su isključivo pučanstvo. Da bi se nedužni dio pučanstva zaštitio od još strožih odredaba pozvano je, da u vlastitom interesu sudjeluje u suzbijanju komunističko-židovskih zlodjela. Prije svega je poželjno sve sumnjive pojave najbrže saopćiti njemačkim i srpskim oblastima.« (HIS)

Sl. 27 — Faksimil ustaških novina s objavom o streljanju u Beogradu

die serb. Verwaltung und Wirtschaftsführung ausgeschaltet und die Judenfrage, ebenso wie die Zigeunerfrage völlig liquidiert (Serbien einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst).

Z.Zt. im allgemeinen Ruhe im serb. Raum, besondere Gefahren aber durch Entwicklung im bosnischen Raum und neuerdings vor den Toren Belgrads in Semlin und Ostsyrmien. Tägl. Greuetaten, Abmurksen der Serben, Anarchie in Kroatien. Alles wird den Deutschen zur Last gelegt, da diese Greueltaten angeblich unter den Augen der deutschen Besatzungstruppen erfolgen. - Bis Oktober 41 in Kroatien rd. 200.000 Serben ermordert, diese Zahl im Laufe der folgenden Monate wesentlich erhöht.

Sl. 28 — **Faksimil dela izveštaja generala Bader-a glavnokomanduјućem za Jugoistok ratnom zločincu Loehr-u, o potpunoj likvidaciji Jevreja u Srbiji. Početak 1942 god.**

HRVATSKI NAROD

GLASILO HRVATSKOG USTAŠKOG POKRETA

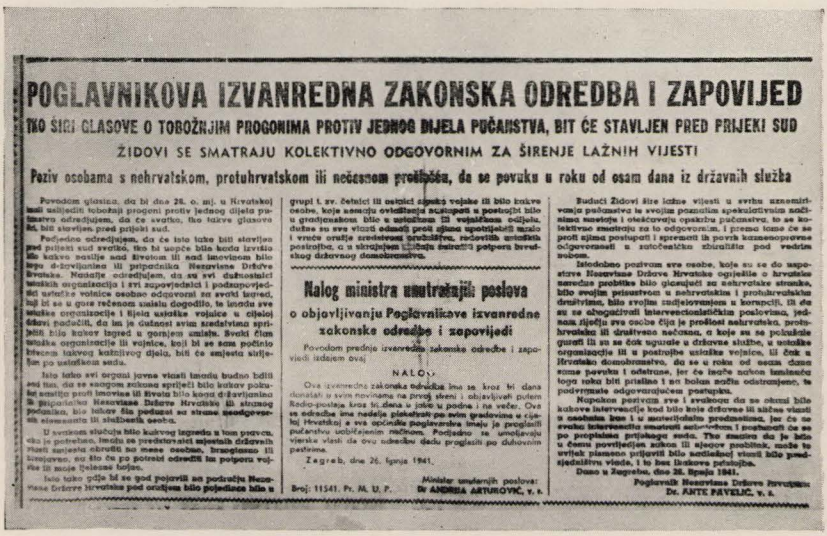
OD. III. — BROJ 78. ZAGREB, ČETVRTAK 1. SVIBNJA 1941. IZLAZI DNEVNO

KRV I ČAST HRVATSKOG NARODA

zaštićeni posebnim odredbama

POGLAVNIK JE PROPISAO I PROGLASIO ZAKONSKU ODREDBU O RASNOJ PRIPADNOSTI I ZAKONSKU ODREDBU O ZAŠTITI ARIJSKE KRVI I ČASTI HRVATSKOG NARODA

Sl. 29 — **Faksimil ustaških novina sa objavom o uvođenju principa nirnberškog zakona u NDH**

POGLAVNIKOVA IZVANREDNA ZAKONSKA ODREDBA I ZAPOVIJED

TKO ŠIRI GLASOVE O TOBOŽNJIM PROGONIMA PROTIV JEDNOG DIJELA PUČANSTVA, BIT ĆE STAVLJEN PRED PRIJEKI SUD

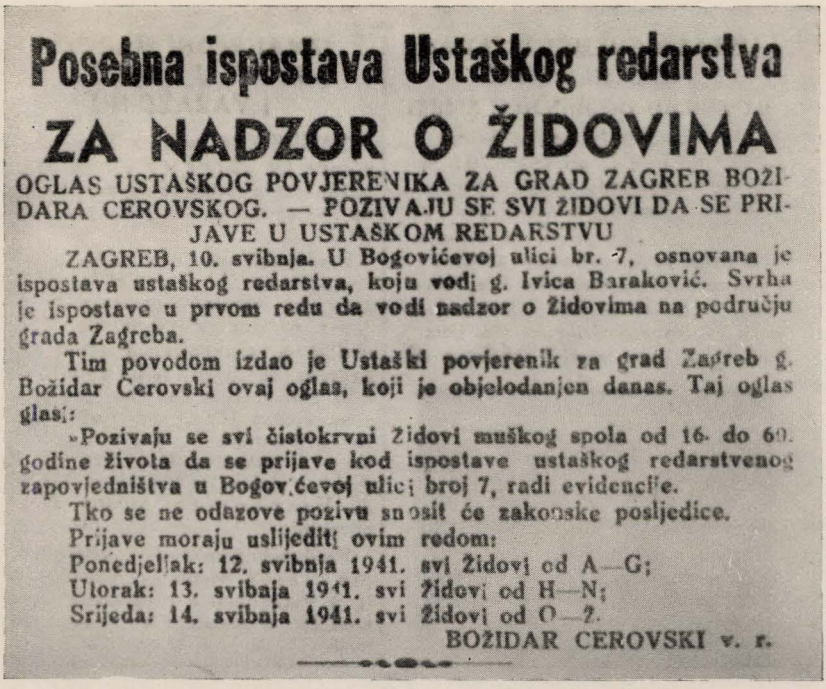
ŽIDOVI SE SMATRAJU KOLEKTIVNO ODGOVORNIM ZA ŠIRENJE LAŽNIH VIJESTI

Poziv osobama s nehrvatskom, protuhrvatskom ili nečasnom prošlošću, da se povuku u roku od osam dana iz državnih službi

Nalog ministra unutrašnjih poslova o objavljivanju Poglavnikove izvanredne zakonske odredbe i zapovijedi

NALOG

Sl. 30 — **Faksimil ustaških novina sa „Izvanrednom zakonskom odredbom" o kolektivnoj odgovornosti Jevreja i nalog o njenom objavljivanju s potpisima ratnih zločinaca Pavelića i Artukovića**

Posebna ispostava Ustaškog redarstva

ZA NADZOR O ŽIDOVIMA

OGLAS USTAŠKOG POVJERENIKA ZA GRAD ZAGREB BOŽIDARA CEROVSKOG. — POZIVAJU SE SVI ŽIDOVI DA SE PRIJAVE U USTAŠKOM REDARSTVU

ZAGREB, 10. svibnja. U Bogovićevoj ulici br. 7, osnovana je ispostava ustaškog redarstva, koju vodi g. Ivica Baraković. Svrha je ispostave u prvom redu da vodi nadzor o Židovima na području grada Zagreba.

Tim povodom izdao je Ustaški povjerenik za grad Zagreb g. Božidar Cerovski ovaj oglas, koji je objelodanjen danas. Taj oglas glasi:

»Pozivaju se svi čistokrvni Židovi muškog spola od 16. do 60. godine života da se prijave kod ispostave ustaškog redarstvenog zapovjedništva u Bogovićevoj ulici broj 7, radi evidencije.

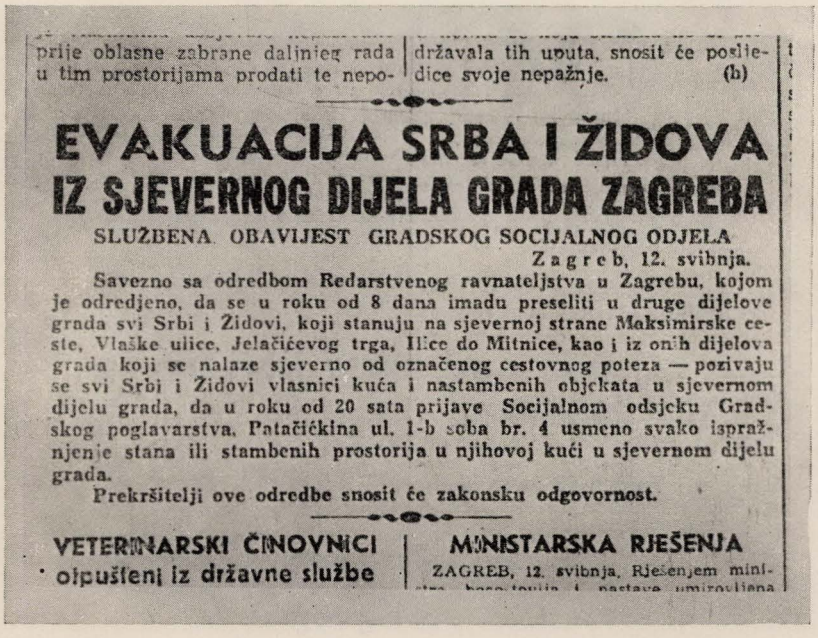
Tko se ne odazove pozivu snosit će zakonske posljedice.

Prijave moraju uslijediti ovim redom:

Ponedjeljak: 12. svibnja 1941. svi Židovi od A—G;
Utorak: 13. svibnja 1941. svi Židovi od H—N;
Srijeda: 14. svibnja 1941. svi Židovi od O—Ž.

BOŽIDAR CEROVSKI v. r.

Sl. 31 — **Faksimil s objavom o osnivanju ustaške policije za Jevreje**

prije oblasne zabrane dalinjeg rada u tim prostorijama prodati te nepo- | državala tih uputa, snosit će posljedice svoje nepažnje. (h)

EVAKUACIJA SRBA I ŽIDOVA IZ SJEVERNOG DIJELA GRADA ZAGREBA

SLUŽBENA OBAVIJEST GRADSKOG SOCIJALNOG ODJELA

Zagreb, 12. svibnja.

Savezno sa odredbom Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, kojom je odredjeno, da se u roku od 8 dana imadu preseliti u druge dijelove grada svi Srbi i Židovi, koji stanuju na sjevernoj strane Maksimirske ceste, Vlaške ulice, Jelačićevog trga, Ilice do Mitnice, kao i iz onih dijelova grada koji se nalaze sjeverno od označenog cestovnog poteza — pozivaju se svi Srbi i Židovi vlasnici kuća i nastambenih objekata u sjevernom dijelu grada, da u roku od 20 sata prijave Socijalnom odsjeku Gradskog poglavarstva, Patačićkina ul. 1-b soba br. 4 usmeno svako ispražnjenje stana ili stambenih prostorija u njihovoj kući u sjevernom dijelu grada.

Prekršitelji ove odredbe snosit će zakonsku odgovornost.

VETERINARSKI ČINOVNICI otpušteni iz državne službe

MINISTARSKA RJEŠENJA

ZAGREB, 12. svibnja. Rješenjem ministra [illegible]

Sl. 32 — **Faksimil s naredenjem o prisilnoj evakuaciji Srba i Jevreja u Zagrebu**

ŽIDOVSKE ZNAKOVE MORAJU NOSITI SVI ŽIDOVI

POČAM OD SUTRA NOSIT ĆE ŽIDOVI U ZAGREBU POSEBNE ZNAKOVE, TAKO DA ĆE SVATKO MOĆI ODMAH RASPOZNATI ŽIDOVA I ŽIDOVKU

ZAGREB, 22. svibnja. Donijeli smo sadržaj obavijesti ustaškog povjereništva u pogledu znakova, koje će nositi Židovi u Zagrebu. Svaki Židov i Židovka, bez obzira na dobu, dobit će znakove u ispostavi židovskog povjereništva (Židovski odsjek, u Bogovićevoj ulici). Znakovi će se dijeliti počam od sutra od 8 sati u jutro, pa sve do srijede. Oglasu pri-[illegible]nuta, kad će pojedinci dobivati znakove, jer je to razdiljeno prema alfabetskom redu.

Židovski znakovi već su gotovi. Na žutoj tkanini otisnuta je šesterokraka zvijezda i veliko slovo »Ž«. Taj znak nosit će svaki Židov prikopčan na lijevoj strani prsiju i otraga na lijevoj lopatici, tako da će se moći odmah raspoznati Židova.

U smislu spomenute obavijesti, svaki Židov ili Židovka, koji ne će nositi ovakav znak, bit će najstrože kažnjeni. U obavijesti poziva se svaki Arijevac, da u koliko mu je poznato, da koji Židov ili Židovka ne nosi takav znak, da ga prijavi ustaškom redarstvenom povjerenstvu — Židovski odsjek u Bogovićevoj ulici broj 7.

Oni Židovi, koji dobiju već sutra taj znak, a to su svi oni, čije prezime počinje sa A, pa sve do D, morati će odmah prikopčati taj znak, bez kojeg ne će moći izaći na ulicu.

Ujedno su poduzete najstrože mjere, da se ova odredba poštuje, što do sada nije bio uvijek slučaj.

Sl. 33 — **Faksimil s naredbom o nošenju jevrejskog znaka**

OGLAS

Kao intelektualni začetnici zločina postavljanja paklenih strojeva u zgradi Ravnateljstva pošta, brzojava i brzoglasa u Zagrebu i vršenja komunističke promičbe uglavljeni su 50 židova i komunista.

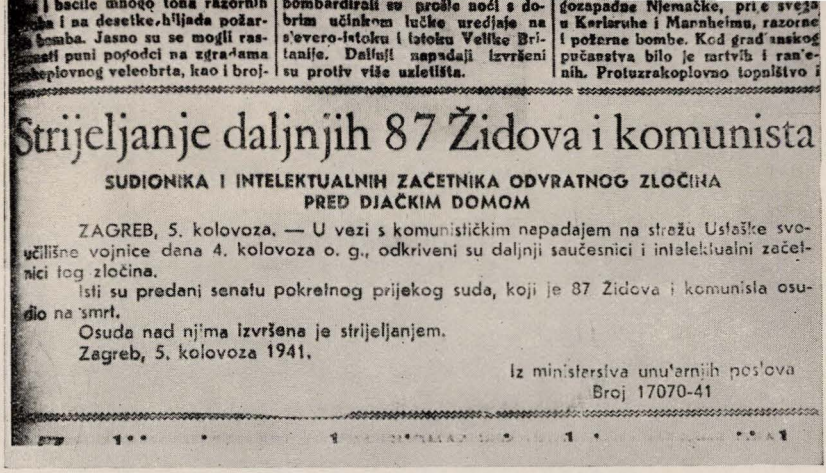
Iste je senat Pokretnog prickog suda u Zagrebu dana 19. rujna 1941. osudio na smrt.

Osuda nad njima izvršena je strieljanjem.

Zagreb, 22. rujna 1941.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova
Ravnateljstva za javni red i sigurnost
Broj 32906-41.

Sl. 34 — **Faksimil plakata o streljanju Jevreja i komunista**

bacile mnogo tona razornih
i na desetke hiljada požar-
bomba. Jasno su se mogli ras-
naći puni pogodci na zgradama
eplovnog veleobrta, kao i broj-

bombardirali su prošle noći s do-
brim učinkom luške uređaje na
s'evero-istoku i istoku Velike Bri-
tanije. Daljnji napadaji izvršeni
su protiv više uzletišta.

zapadne Njemačke, pri e svega
u Karlsruhe i Mannheimu, razorne
požarne bombe. Kod građanskog
pučanstva bilo je mrtvih i ran'e-
nih. Protuzrakoplovno topništvo i

Strijeljanje daljnjih 87 Židova i komunista

SUDIONIKA I INTELEKTUALNIH ZAČETNIKA ODVRATNOG ZLOČINA PRED DJAČKIM DOMOM

ZAGREB, 5. kolovoza. — U vezi s komunističkim napadajem na stražu Ustaške svo-učilišne vojnice dana 4. kolovoza o. g., odkriveni su daljnji saučesnici i intelektualni začet-nici tog zločina.

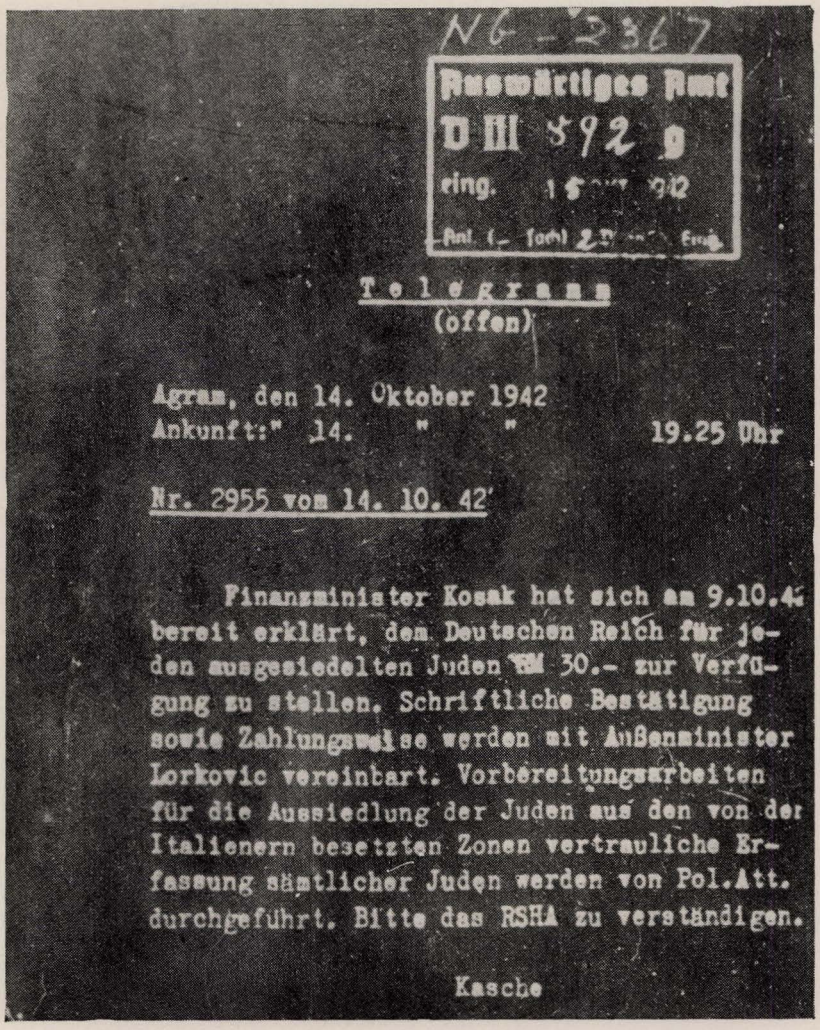
Isti su predani senatu pokretnog prijekog suda, koji je 87 Židova i komunista osu-dio na smrt.

Osuda nad njima izvršena je strijeljanjem.

Zagreb, 5. kolovoza 1941.

Iz ministarstva unutarnjih poslova
Broj 17070-41

Sl. 35 — **Faksimil s novinskom objavom o streljanju Jevreja i komunista**

NG-2367

Auswärtiges Amt
D III 492 g
eing. 15 [illegible] 42

Tel e gramm
(offen)

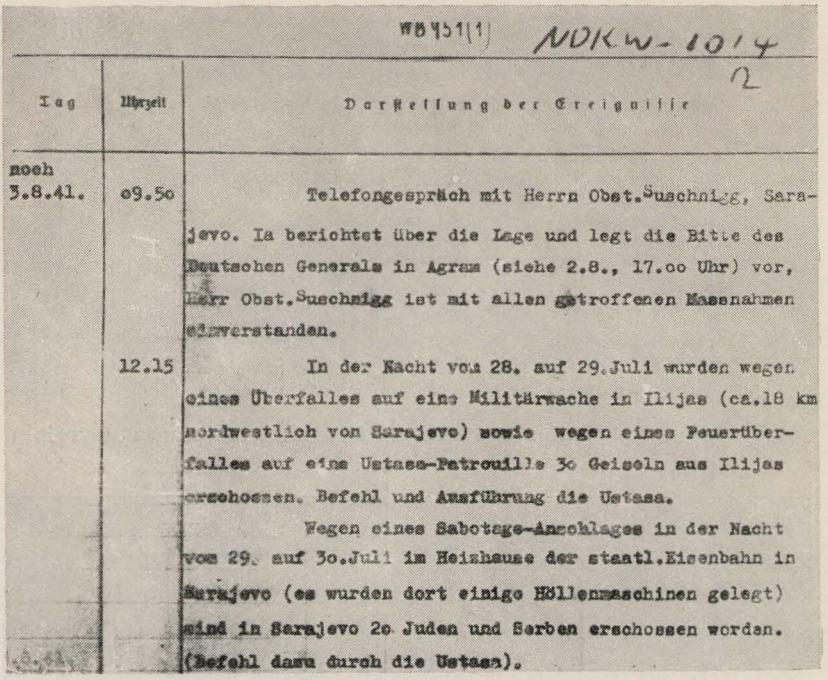
Agram, den 14. Oktober 1942
Ankunft:" 14. " " 19.25 Uhr

Nr. 2955 vom 14. 10. 42

Finanzminister Kosak hat sich am 9.10.4[illegible] bereit erklärt, dem Deutschen Reich für je-den ausgesiedelten Juden RM 30.- zur Verfü-gung zu stellen. Schriftliche Bestätigung sowie Zahlungsweise werden mit Außenminister Lorkovic vereinbart. Vorbereitungsarbeiten für die Aussiedlung der Juden aus den von der Italienern besetzten Zonen vertrauliche Er-fassung sämtlicher Juden werden von Pol.Att. durchgeführt. Bitte das RSHA zu verständigen.

Kasche

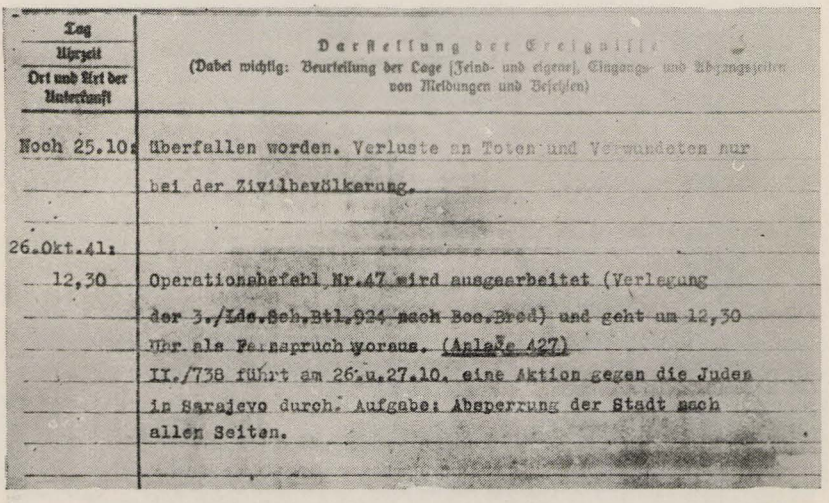
Sl. 36 — **Faksimil telegrama nemačkog poslanika u Zagrebu Kasche-a ministarstvu spoljnih poslova u Berlin o sporazumu ustaša, Nemaca i Italijana da se deportuju ostaci Jevreja u NDH**

WB 951(1) NOKW-1014

2

Tag	Uhrzeit	Darstellung der Ereignisse
noch 3.8.41.	09.50	Telefongespräch mit Herrn Obst. Suschnigg, Sarajevo. Ia berichtet über die Lage und legt die Bitte des Deutschen Generals in Agram (siehe 2.8., 17.00 Uhr) vor, Herr Obst. Suschnigg ist mit allen getroffenen Massnahmen einverstanden.
	12.15	In der Nacht vom 28. auf 29. Juli wurden wegen eines Überfalles auf eine Militärwache in Ilijas (ca. 18 km nordwestlich von Sarajevo) sowie wegen eines Feuerüberfalles auf eine Ustasa-Patrouille 30 Geiseln aus Ilijas erschossen. Befehl und Ausführung die Ustasa.
		Wegen eines Sabotage-Anschlages in der Nacht vom 29. auf 30. Juli im Heizhause der staatl. Eisenbahn in Sarajevo (es wurden dort einige Höllenmaschinen gelegt) sind in Sarajevo 20 Juden und Serben erschossen worden. (Befehl dazu durch die Ustasa).

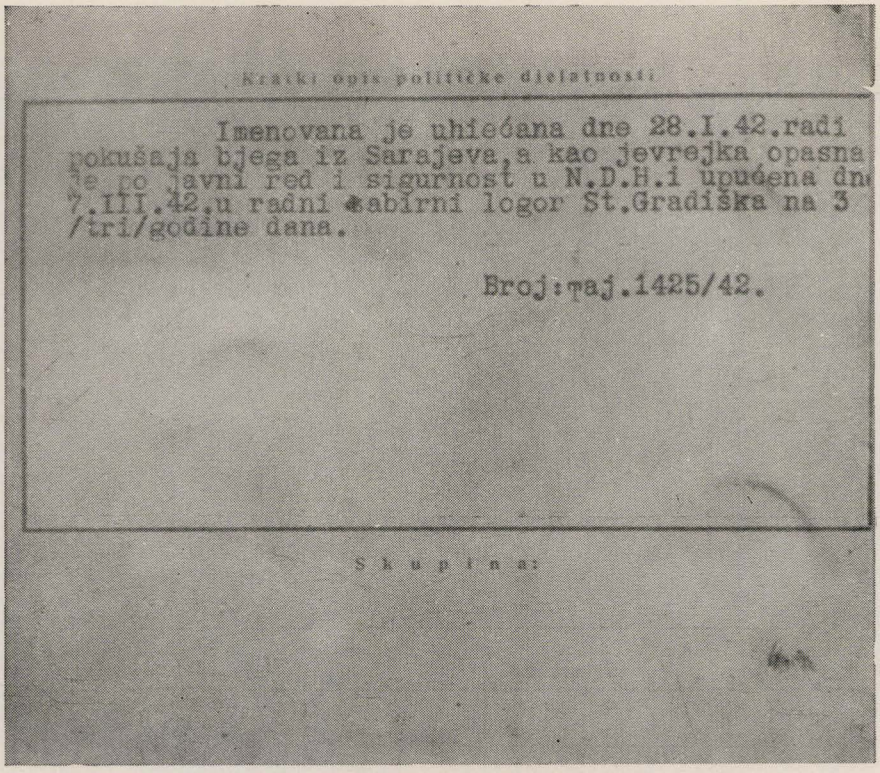

Tag Uhrzeit Ort und Art der Unterkunft	Darstellung der Ereignisse (Dabei wichtig: Beurteilung der Lage [Feind- und eigene], Eingangs- und Abgangszeiten von Meldungen und Befehlen)
Noch 25.10:	Überfallen worden. Verluste an Toten und Verwundeten nur bei der Zivilbevölkerung.
26.Okt.41:	
12,30	Operationsbefehl Nr.47 wird ausgearbeitet (Verlegung der 3./Ide.Geb.Btl.934 nach Boc.Brod) und geht um 12,30 Uhr als Fernspruch voraus. (Anlage 427)
	II./738 führt am 26.u.27.10. eine Aktion gegen die Juden in Sarajevo durch. Aufgabe: Absperrung der Stadt nach allen Seiten.

Sl. 37 — **Faksimili jednog dela Ratnog dnevnika 718 pešadiske divizije u kojima se registruje streljanje prvih jevrejskih i srpskih talaca u Sarajevu i akcija koja se sprovela protiv sarajevskih Jevreja**

Sl. 38 — **Sarajevski sefardski hram pre i posle demoliranja sa strane rulje u Sarajevu**

Kratki opis političke djelatnosti:

Imenovana je uhićena dne 28.I.42.radi pokušaja bjega iz Sarajeva,a kao jevrejka opasna je po javni red i sigurnost u N.D.H.i upućena dne 7.III.42.u radni sabirni logor St.Gradiška na 3 /tri/godine dana.

Broj:taj.1425/42.

S k u p i n a:

Sl. 39 — **Iz kartoteke ustaške policije u Sarajevu: rešenje o upućivanju Jevrejke u logor**

Sl. 40 — **Jevreji na prinudnom radu u Vojnom logoru u Sarajevu**

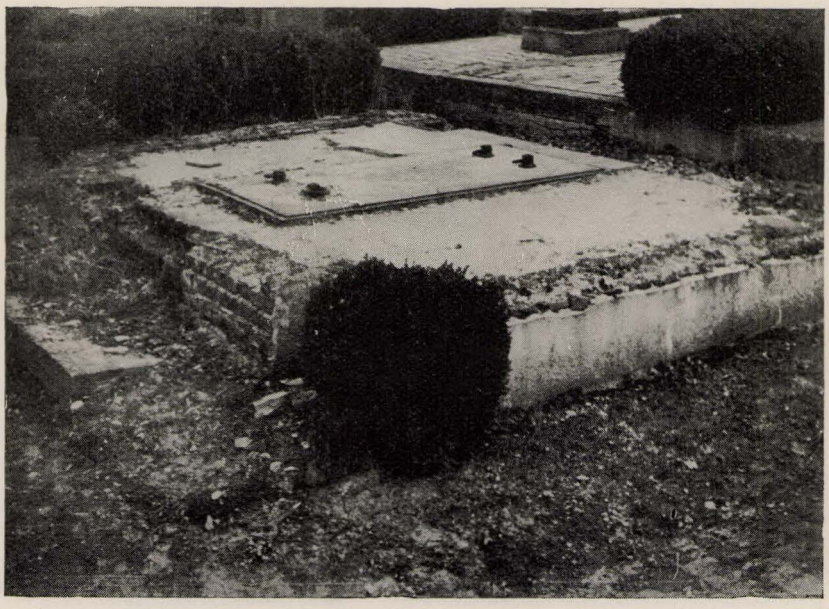
Sl. 41 — **Ustaše prisiljuju jevrejsku žrtvu da pred streljanje skine prsten**

Sl. 42 — **Tela ubijenih (u Bosni) razvlače svinje**

Sl. 43 — **Đakovačko groblje. Jevrejska porodična grobnica pre okupacije**

Sl. 44 — **Ista grobnica porušena za vreme okupacije**

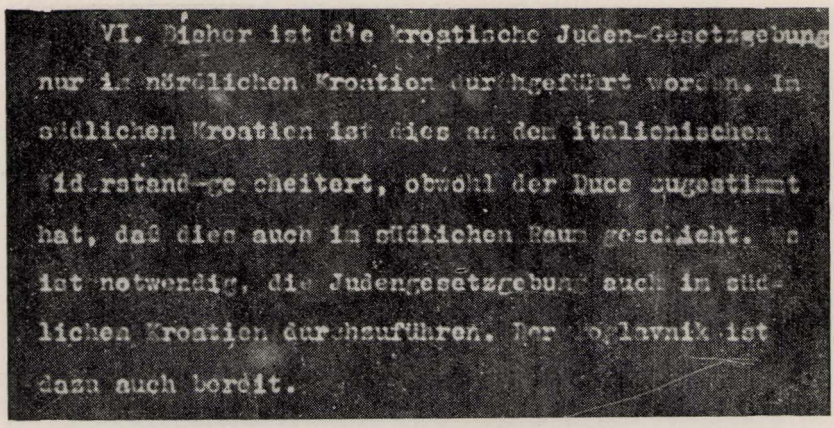
Sl. 45 — **Groblje logora u Đakovu**

Sl. 46 — **Leš ing. Rozenberga izvađen iz bunara u logoru u Lepoglavi**

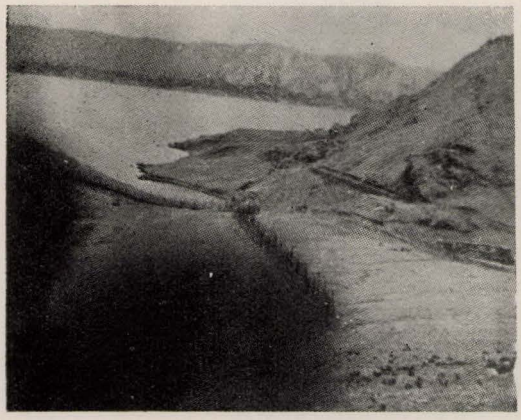

Sl. 47 — **Logor Stara Gradiška**

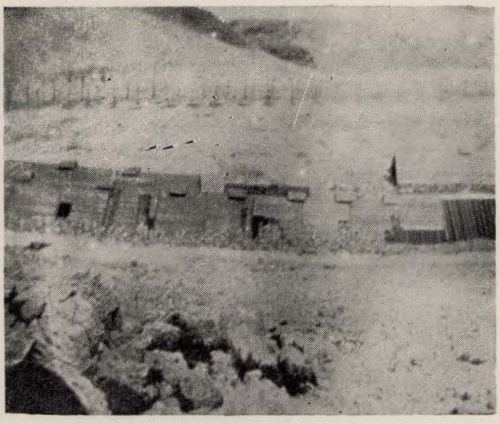

VI. Bisher ist die kroatische Juden-Gesetzgebung nur im nördlichen Kroatien durchgeführt worden. Im südlichen Kroatien ist dies an dem italienischen Widerstand gescheitert, obwohl der Duce zugestimmt hat, daß dies auch im südlichen Raum geschieht. Es ist notwendig, die Judengesetzgebung auch im südlichen Kroatien durchzuführen. Der Poglavnik ist dazu auch bereit.

Sl. 48 — **Faksimil jednog dela nemačkog izveštaja iz Zagreba da su se Duče i Pavelić sporazumeli o primeni protivjevrejskih mera i na krajeve okupirane od Italijana**

Sl. 49 — **Opšti pogled na logor pod vedrim nebom na Pagu**

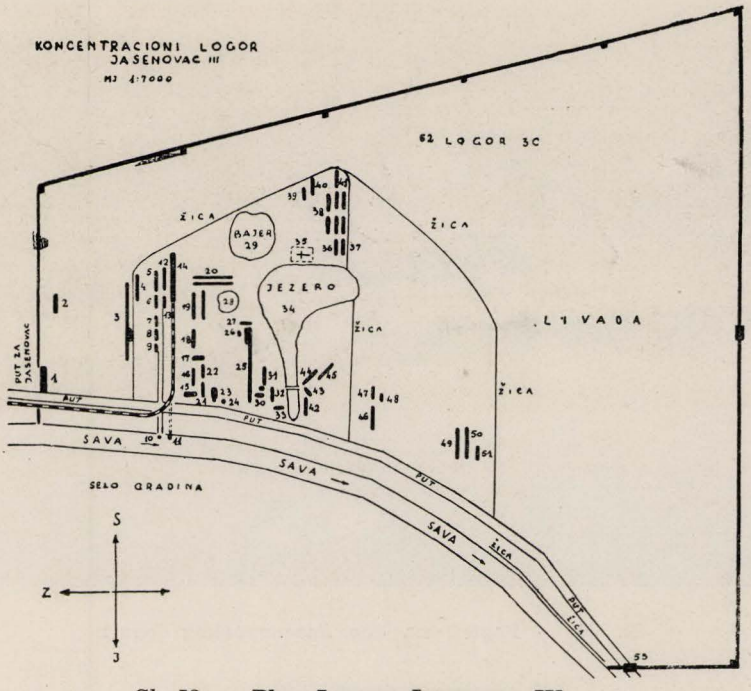
Sl. 50 — **Ograda i stražarske kuće logora na Pagu**

Sl. 51 — **Detalj muškog logora na Pagu**

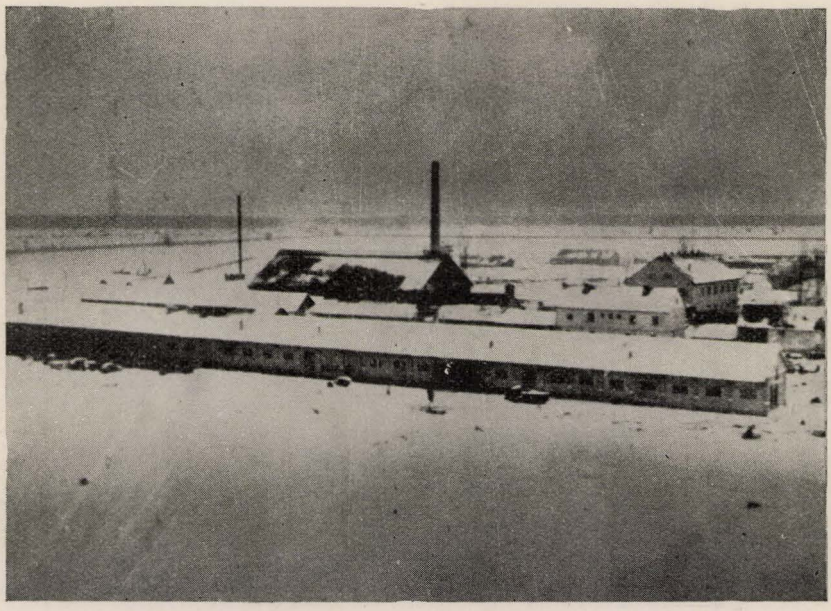

Sl. 52 — **Masovni grobovi kraj logora na Pagu**

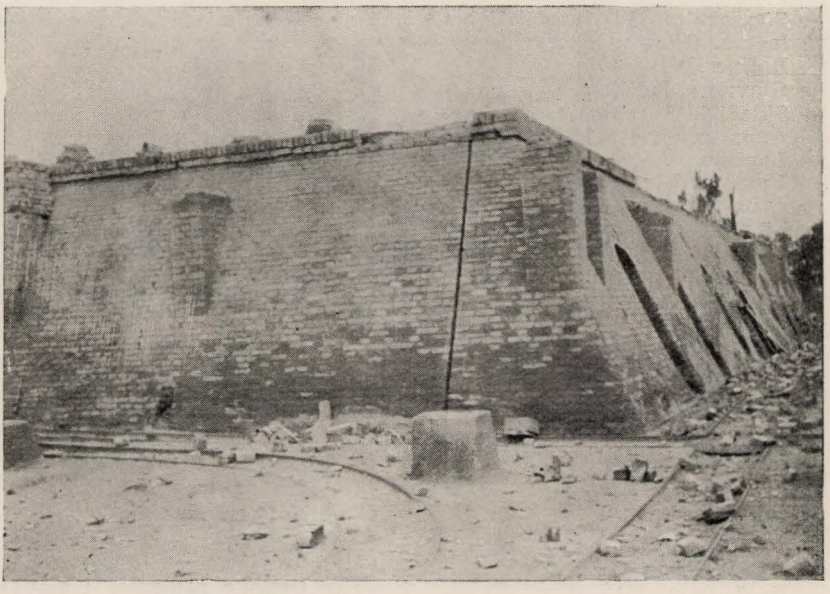

Sl. 53 — **Plan Logora Jasenovac III**

1 — **Stražarnica i Upraviteljstvo logora. (Ulaz u logor)**
2 — **Rafinerija**
3 — **Glavno skladište**
4 — **Skladište i radionice**
5 — **Šupa za cigle**
6 — **Lančara**
7 — **Upraviteljstvo logora**
8 — **Paketarnica**
9 — **Zvonara**
10 — **Skela na Savi**
11 — **Granik na Savi**
12 — **Šupa za cigle**
13 — **Ciglana**
14 — **Šupe radionice (t. zv. tunel)**
15 — **Stražara**
16 — **Stan ustaških oficira**
17 — **Stolarija**
18 — **Kuhinja i stanovi ustaša**
19 — **Dve šupe za cigle**
20 — **Dve šupe za cigle**
21 — **Pilana**
22 — **Šupa**
23 — **Pogon sa dimnjakom (Električna centrala)**
24 — **Krečana**
25 — **Ekonomija**
26 — **Ugljenara**
27 — **Drvara i pekara**
28 — **Iskopana jama, odakle se uzimala zemlja za ciglu**
29 — **T.zv. bajer odakle se uzimala zemlja za ciglu**
30 — **Remenarija**
31 — **Štala**
32 — **Kancelarija nadzornika**
33 — **Kancelarija grupnika i radionice**
34 — **Veliko jezero sa drvenim mostom**
35 — **Zatočeničko groblje**
36 — **Bolnica**
37 — **Ambulanta**
38 — **3 baraka za stanove zatočenika**
39 — **Pomoćna kuhinja**
40 — **Kuhinja**
41 — **Baraka zanatske grupe**
42 — **Štala**
43 — **Kuhinja**
44 — **Mlekara i mesarnica**
45 — **Zgrada ženskog logora**
46 — **Nova mesarnica**
47 — **Ledana**
48 — **Svinjac**
49 — **Ustaške radionice i stanovi**
50 — **Zgrada ženskog logora**
51 — **Kuhinja**
52 — **Logor IIIc**
53 — **Izlaz iz logora i stražarnica (Istočna vrata).**

Sl. 54 — **Pogled na deo Jasenovačkog logora**

Sl. 55 — **Kružna peć u Jasenovcu koja je upotrebljavana i za spaljivanje zatočenika**

Sl. 56 — **Grupa zatočenika na radu u Jasenovcu**

Sl. 57 — **Zloglasni „Granik" u Jasenovcu**

Sl. 58 — **Sudsko-medicinska ekspertiza pri ekshumaciji jasenovačkih žrtava**

Sl. 59 — **Jasenovačke žrtve**

Sl. 60 — **Jasenovački zatočenik kome su pre bacanja u Savu ruke vezane**

Sl. 61 — **Ekshumirana lobanja u Jasenovcu s tragovima udarca maljem**

Sl. 62 — **Leš jasenovačke žrtve s razmrskanom lobanjom**

Sl. 63 — **Jasenovačka žrtva—žena s rasporenim trbuhom**

Sl. 64 — **Leš izvučen iz Save kraj Jasenovca**

Sl. 65 — **Jasenovačke žrtve izvučene iz Save**

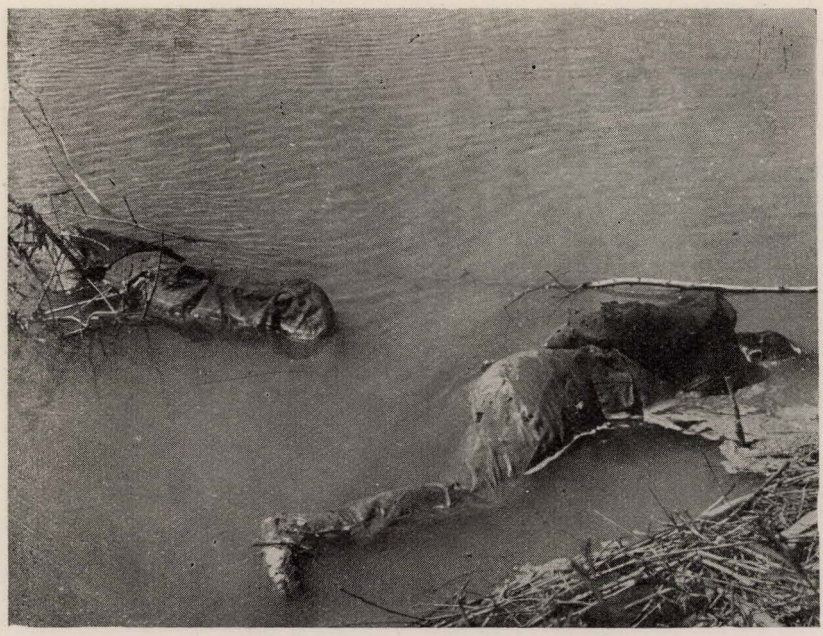
Sl. 66 — **Jasenovačke žrtve na obali Save**

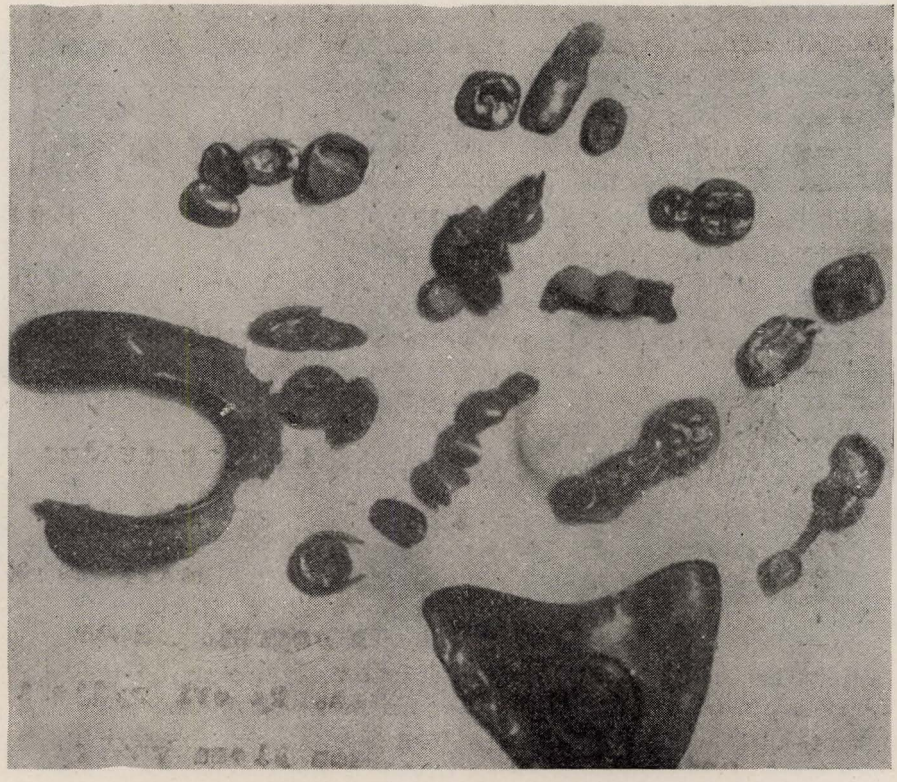
Sl. 67 — **Ustaške žrtve u Savi kraj Jasenovca**

Sl. 68 — **Leš žene izvučen iz Save kraj Jasenovca**

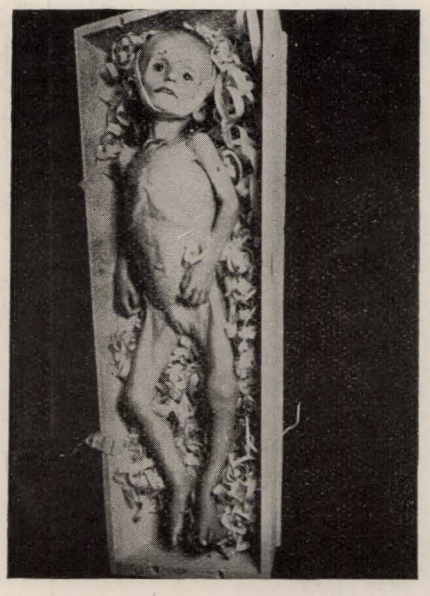
Sl. 69 — **Ubijeni zatočenici vezanih ruku u Savi kraj Jasenovca**

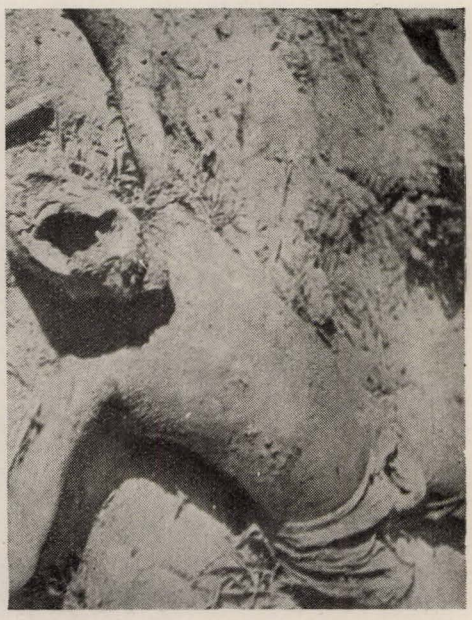
Sl. 70 — **Iz ustaške kolekcije zlatnih zuba i proteza logorskih žrtava**

Sl. 71 — **Iz dečjeg logora u Sisku**

Sl. 72 — **Leš deteta u logoru u Sisku**

Sl. 73 — **Ustaška žrtva s razmrskanom glavom**

Sl. 74 — **Ustaše i ustaškinje iz logora Jasenovac**

Sl. 75 — **Tipovi jasenovačkih stražara**

Sl. 76 — **Ratni zločinci Eugen-Dido Kvaternik** (levo), **šef bezbednosti u NDH i Jure Francetić** (desno) **komandant zloglasne „Crne legije"**

Sl. 77 — **Ratni zločinac Vjekoslav Luburić**

Sl. 78 — **Ratni zločinac Ljubo Miloš**

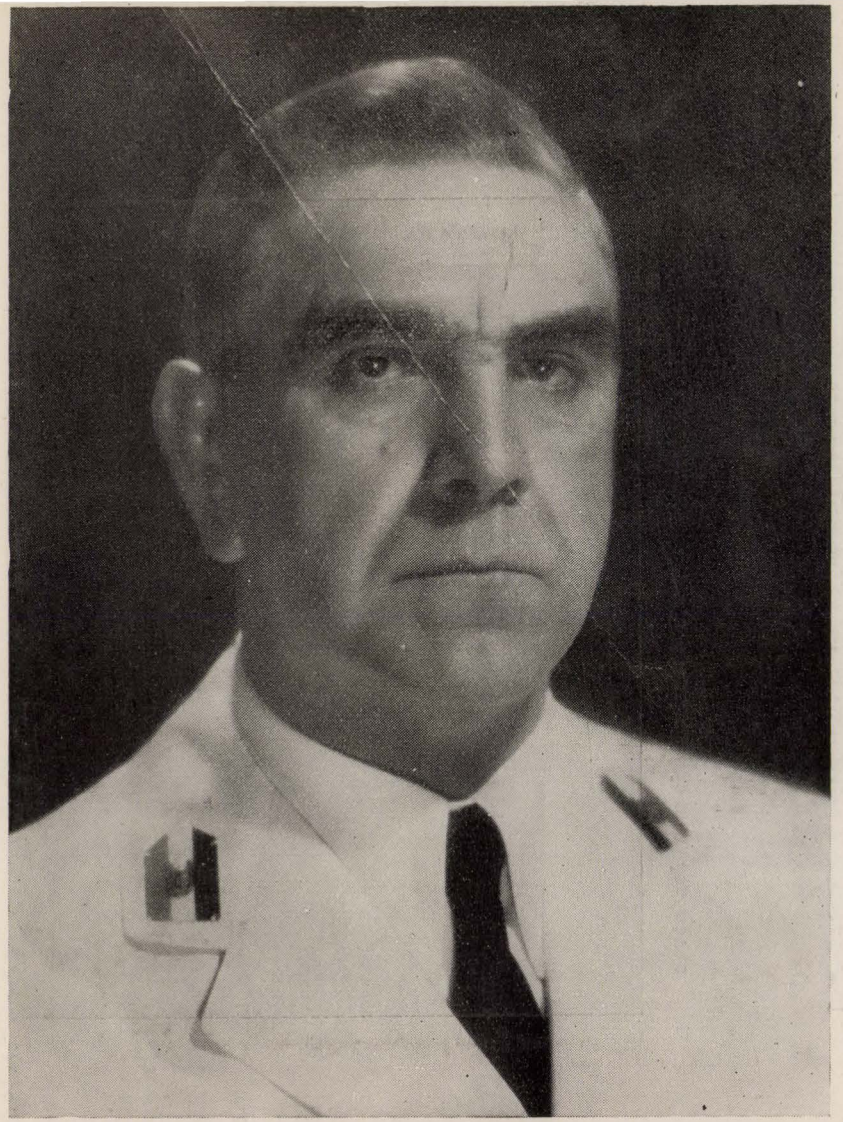
Sl. 79 — **Ratni zločinac fra Miroslav Filipović-Majstorović u mantiji i ustaškoj uniformi**

Sl. 80 — **Ustaške glavešine posle inspekcije logora Jasenovac**

Sl. 81 — **Internacionalna povezanost fašista. Jerusalimski muftija El Huseini** (u sredini), **glavni organizator krvoločne SS „Handžar" divizije u Bosni, u poseti NDH** (desno „doglavnik" Budak)

Sl. 82 — **Ratni zločinac „poglavnik" Ante Pavelić, još uvek na slobodi u Argentini**

Sl. 83 — **Ratni zločinac Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova u NDH, još uvek na slobodi u SAD**

Sl. 84 — **Subotica. Sprovođenje na „saslušanje" prilikom ulaska Mađara aprila 1941 god.**

Sl. 85 — **Subotica. Zločini prilikom ulaska Mađara aprila 1941 god.**

Sl. 86 — **Novi Sad. Vešanje omladinaca u krugu kasarne (jesen 1941 godine)**

Sl. 87 — **Novi Sad. Vešanje jevrejske omladinke Lili Bem (jesen 1941 god).**

Sl. 88 — **Mađarski vojnici skupljaju leševe u Miletićevoj ulici u Novom Sadu za vreme „Racije" 1942 god.**

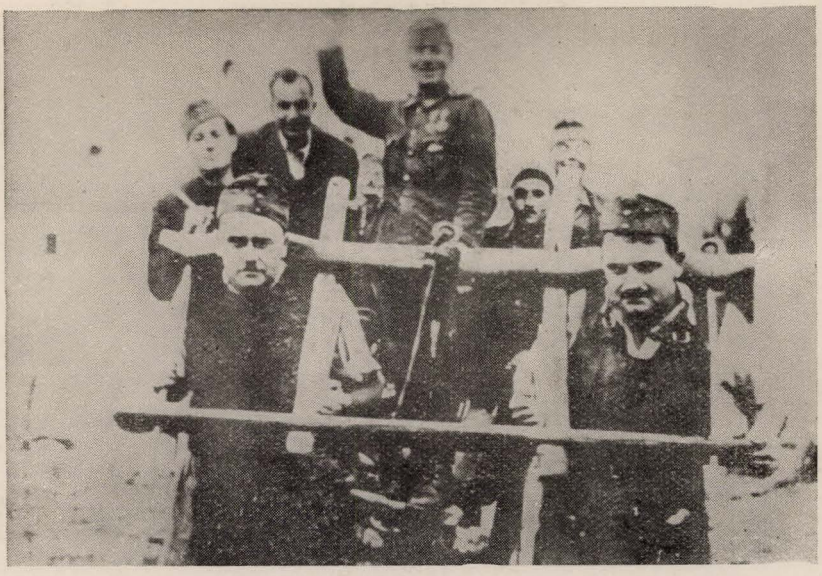
Sl. 89 — **„Racija" 1942 god. u Novom Sadu: odvođenje na masovno streljanje na Štrand**

Sl. 90 — „Racija" 1942 god. u Novom Sadu: leševi streljanih na Uspenskom groblju

Sl. 91 — „Racija" 1942 god. Unakažen leš žene nađen na banatskoj obali Tise u proleće 1942 god. posle topljenja leda. Žrtva je verovatno iz Čuruga ili Žablja

Sl. 92 — **Prinudni radnici iz Bačke vezani u jaram radi uveseljavanja mađarskih vojnika**

Sl. 93 — **Crvenka: ekshumacija jednog od streljanih jevrejskih prinudnih radnika iz Borskog rudnika**